

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
Міністерство освіти і науки України

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ПАРАДИСОПУЛОС СОФРОНІОС ІЛІАС

УДК 94:[316.42+314.117(=14)] (477.74–21)"1798/1920"(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**СОЦІО-ДЕМОГРАФІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ГРЕЦЬКОГО НАСЕЛЕННЯ
ОДЕСИ (КІНЕЦЬ ХVІІІ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

032 — історія та археологія

03 — Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Парадісопулос С.І.

Науковий керівник: Дьомін Олег Борисович, доктор історичних наук,
професор

Одеса — 2023

АНОТАЦІЯ

***Παράδεισος* С.І. Соціо-демографічне становище грецького населення Одеси (кінець XVIII – початок XX ст.).**

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 — Історія та археологія. — Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, м. Одеса, 2023. — Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація присвячена еволюції грецької общини Одеси під час її формування та розвитку протягом кінця XVIII – початку XX ст. Метою роботи є історично-демографічні аспекти відтворення грецького населення міста в умовах урбанізації та модернізації його соціально-економічного та демографічного існування впродовж більш ніж століття. Предмет вивчення — соціально-економічна та демографічна життєдіяльність грецького населення Одеси в кінці XVIII – на початку XX ст.

Для України дослідження історії грецької спільноти Одеси, її демографічної еволюції є важливим, оскільки сприяє отриманню досвіду для вивчення процесів внутрішньої та зовнішньої міграції, елементів міграційної політики тощо. Так само необхідне вивчення ролі Одеси, її демографічного потенціалу в розгортанні грецької визвольної революції 1821 р., появі на європейській політичній карті Грецької Республіки.

Актуальність теми дисертації також обумовлена недостатнім рівнем висвітлення демографічних проблем греків Одеси в українській та грецькій історіографії. Життєдіяльність грецької діаспори українських земель дає можливість розглянути питання історії країн Південно-Східної та Східної Європи, в тому числі Греції та України, на які не було в достатній мірі звернуто уваги в історіографії.

У вступі розкривається актуальність теми, визначений об'єкт і предмет дослідження, хронологічні та територіальні межі роботи. Поставлені мета і завдання дисертації, показані методи дослідження, наукова новизна,

практичне значення, апробація результатів. Вказані основні досягнення здобувача.

Перший розділ роботи присвячений огляду джерел, літератури та методів дослідження. Їх аналіз систематизований за проблемно-хронологічним принципом. Джерельну базу роботи утворює масив документів, розподілений на чотири групи, в залежності від походження та форми. Першу, найбільшу за чисельністю та значенням, складають статистичні матеріали. Друга група джерел — офіційні матеріали, законодавчі акти та адміністративні розпорядження, офіційні епістолярії. Третя група — мемуари, спогади (так звані «его-документи»). Четверта — матеріали преси.

Першу складають статистичні корпуси (як агреговані, так й первісні): матеріали російських, грецьких і місцевих переписів, церковні метрики, економічні та адміністративні огляди-звіти. Створені за їх матеріалами та пресою бази даних дозволили провести реконструкції на рівні мікросоціальної дійсності й демографічної поведінки грецького населення Одеси. Виявлені та введені до наукового обігу матеріали загального перепису 1879 р. населення Грецького Королівства (екзогенні дані) включали відомості про громадян діаспор, зокрема греків Одеси.

Друга група джерел дозволяє насамперед простежити становище грецької спільноти. Специфічною складовою групи є офіційні епістолярії — рапорти грецьких консулів, що зберігаються в архіві міністерства закордонних справ Греції. Третя група — мемуари, спогади. Головним чином це невідомі в українській історіографії мемуари, що зберігаються в приватних і державних грецьких архівах. Четверта група — матеріали регіональної періодичної преси Одеси XIX – початку XX ст. Серед важливіших — газета «Одесский вестник» та грецькі часописи «Космос» (Κόσμος), «Фос» (Φως), «Анагеннісіс» (Αναγέννησις), «Єлінікос Астир» (Ελληνικός Αστήρ) та «Іліос» (Ηλιος).

Історія грецької спільноти Одеси кінця XVIII – початку XX ст. в силу різних причин все ще залишається маловивченою проблемою. На сьогодні відсутні спеціальні роботи, в яких би були комплексно досліджені соціально-

економічні та демографічні аспекти існування одеської діаспори греків. Крім недостатнього рівня висвітлення демографічних проблем греків Одеси в українській історіографії, майже відсутні дослідження порівняльного характеру у сфері регіональної демографії. Тому історіографічний огляд здійснювався на основі тих робіт, у яких простежуються соціально-економічні та супутні сторінки історії греків Одеси. Також охарактеризовані методологічні засади та історичні й демографічні прийоми дослідження.

У другому розділі показаний розвиток грецької спільноти Одеси впродовж більш ніж 120 років та представлені основні етапи історичної динаміки грецької присутності. Відтворена реконструкція громади від часів формування до етапу продуктивного еволюціонування. Особливості її функціонування визначали різноманітні ендогенні та екзогенні фактори. Грецьке населення відіграло значну роль у життєдіяльності міського середовища, а також виступало важливим суб'єктом міжнародної ситуації: від комерційної активності у торгівлі зерном до Грецької революції та становлення незалежної держави.

Досліджений демографічний потенціал греків Одеси у співставленні із загальними тенденціями відтворення народонаселення міста. Аналіз соціально-демографічних характеристик цієї етнокультурної спільноти виявив типовість та особливості більш раннього, аніж у решті населення, переходу від традиційної до модерної моделі природного руху населення.

Третій розділ подає основні фактори та чинники етнодемографічного розвитку греків Одеси до початку ХХ ст. Народжуваність разом зі смертністю вважаються визначними показниками демографічних моделей відтворення населення та їхньої етнокультурної, стадіальної варіативності.

Аналіз соціально-територіальної структури народжень у середовищі грецького населення Одеси показав, що тільки умовна половина греків є «одеситами» за народженням, а кожен другий — приїжджий першого покоління. «Географія виходу» греків свідчить, що абсолютна більшість — іноземно-піддані греки, що народилися поза Російською імперією.

Студіювання смертності серед грецької спільноти виявило, що її середній щорічний показник був дещо нижчим, аніж аналогічні по всій губернії та в Європі. Це може свідчити про більш сприятливі умови життєдіяльності у міському середовищі Одесі. Незважаючи на це, більшість смертей були результатами захворювань. Сезонність цього процесу розкриває специфічну локальну закономірність: її піки припадають на літні місяці та пов'язані із серцевими та інфекційними хворобами.

У четвертому розділі охарактеризовано основні показники та індекси створення родин, укладення шлюбів, родинні структури та домогосподарства греків Одеси. Представлена територіальна, соціальна та професійна структура грецької общини міста. Всі ці явища визначаються в комплексній сукупності, а також компаративних діахронній та синхронній перспективах. Вивчені сезонність укладання шлюбів, середній вік вступу до першого шлюбу, типові вікові діапазони між подружжям, вдівство та повторні шлюби.

На підставі насамперед Грецького перепису 1879 р. та Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р. реконструюються сімейні колективи греків Одеси, їх складові елементи, що дозволило охарактеризувати типологічні ознаки грецьких домогосподарств.

Показана зайнятість грецького населення. Представництво греків Одеси практично в усіх верствах і різноманітних професійних корпораціях мало певні особливості. Якщо до 1860-х рр. провідними стратегіями виступали торговельні операції, то протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. поруч із ними важливими сегментами стали інші галузі: фінансова, промислова, нерухомість. Особливо відзначається помітна «пролетаризація» групи (наймані та фахові робітники).

У висновках підведені головні підсумки дослідження. В цілому, грецька спільнота Одеси протягом усіх етапів своєї життєдіяльності відображала особливий перехідний міграційний тип. Незважаючи на певну стадіальну варіативність, ця типологічна характеристика базується на основних демографічних якостях та рисах. Огляд соціальних інститутів (перш за все —

родин) та повсякденні практики також віддзеркалюють подібний переселенський характер. Високий відсоток неповних сімей (вдових та неодружених), мінімальна частка нерозподілених родинних колективів, що, в основному, були репрезентовані трудовими артілями. Наприкінці XIX ст. грецька громада являє собою суспільство комерційного характеру зі значним відсотком середніх верств та з сильною тенденцією пролетаризації.

Наукова новизна одержаних результатів: вперше в історіографії зроблене комплексне дослідження демографічного розвитку греків Одеси в кінці XVIII – на початку XX ст.; представлений механізм життєдіяльності греків Одеси шляхом вивчення шлюбності, народжування та смертності.

Узагальнено та систематизовано: напрацювання українських, грецьких та західноєвропейських дослідників теми; реконструкції механізмів економічного та соціального відтворення і функціонування грецької спільноти міста.

Уточнено: вплив конфесійних та соціально-економічних обставин на формування демографічного профілю греків Одеси впродовж кінця XVIII – початку XX ст.

Набуло подальшого розвитку: бачення економічної та професійної діяльності представників грецького населення Одеси в 1794–1920 рр.; висвітлення родинних та земляцьких зв'язків греків Одеси та греків метрополії.

Практичне значення одержаних результатів полягає в можливості їх використання для порівняльного аналізу розвитку населення діаспор і демографічної специфіки регіонів та етнічних груп. Основні положення, узагальнення і результати, зібраний матеріал можуть застосовуватись у підготовці монографій, підручників, посібників, навчальних курсів із всесвітньої історії та історії України.

Основні положення і матеріали дисертації були апробовані у виступах на наукових і науково-практичних конференціях. Міжнародні: The Economic and Social Development of the Port-Cities of the Northern Black Sea Coast, Late

18th – Beginning of the 20th century (Odesa, 2013); Από το Αιγαίο στη Μαύρη Θάλασσα» Διεθνές Συνέδριο (Αθήνα, 2016); Дипломатичні архіви як історичне джерело (Одеса, 2016); Ants or frogs around a pond: Public space, architecture, memory and identity in port-cities of the Black Sea and the Mediterranean (18th–20th centuries) (Athens, 2022); Всеукраїнські: Розвиток еллінізму в Україні у XVIII–XXI ст. (Маріуполь, 2007); I – V Маразліївські читання (Одеса, 2004–2010); Україна – Греція: історичні рефлексії (Ізмаїл, 2019). Основні результати роботи обговорювалися на засіданнях кафедри всесвітньої історії ОНУ імені І.І. Мечникова.

Ключові слова: греки, греки Одеси, історична демографія, метричні книги, етнічні групи, міграція, народжуваність, Одеса, смертність, соціальна історія, соціальні практики, шлюбність, Хаджибей, урбанізація, історія повсякдення.

SUMMARY

Sofronios I. Paradeisopoulos Socio-demographic situation of the Greek population of Odesa (late 18th – early 20th centuries).

Dissertation submitted for an academic degree of the Doctor of Philosophy (Specialty 032 — History and Archaeology). — Odesa I.I. Mechnikov National University, Odesa, 2023. — A qualifying research paper on the rights of a manuscript.

The dissertation is devoted to the evolution of the Greek community of Odesa during the late eighteenth – early twentieth centuries. The study focuses on the historical and demographic aspects of the reproduction of the city's Greek population under the conditions of urbanization and modernization of its socio-economic and demographic life for more than a century.

For Ukraine, the study of the history of the Greek community of Odesa and its demographic evolution is essential, as it contributes to the knowledge of the processes of internal and external migration, the elements of migration policy, etc.

It is also necessary to study the role that Odesa and its demographic potential played in the development of the Greek liberation revolution of 1821 and the emergence of the Hellenic Republic on the European political map.

The topic of the thesis appears very relevant today because the issues of the demography of the Greeks of Odesa have been insufficiently addressed in both Ukrainian and Greek historiography. Research on the life of the Greek diaspora in the Ukrainian lands makes it possible to address the issues of the history of the countries of South-Eastern and Eastern Europe, including Greece and Ukraine, which so far have not been paid much attention to.

The *Introduction* reveals the relevance of the topic, defines the object and subject of research, and chronological and territorial boundaries of the study. It also sets the aim and objectives of the thesis, introduces the research methods, the scientific novelty, the practical significance, and the testing of the results. There are also indicated the main achievements of the applicant.

Chapter One of the thesis reviews the sources and literature and research methods. Their analysis is systematized by research problems and in chronological order. The source base of the thesis research comprises an array of documents divided into four groups, depending on their origin and kind. The first group, the largest in number and importance, consists of statistical materials. The second group of sources includes official papers, legislative acts and administrative orders, and public epistolary documents. The third group contains memoirs and recollections (so-called "ego-documents"). The fourth group includes publications in the mass media.

The first, the largest in number and the most important group of sources, is represented by statistical corpora (both aggregated and original) including materials from Russian, Greek and local censuses, church metrics, and economic and administrative survey reports. The databases created using these materials and publications in the press allowed to do reconstructions at the level of micro-social reality and demographic behavior of the Greek population of Odesa. The study also introduces to the academic community the data from the 1879 General Population

Census of the Hellenic Kingdom (exogenous materials), which includes information about Greek subjects in diasporas, and the Greeks of Odesa in particular.

The second group of sources allows learning about the situation in the Greek community. The group includes a specific subgroup of Greek consuls' reports from the Hellenic Foreign Ministry archives. The third group is composed of memoirs and recollections. These are mainly unknown to Ukrainian historiography memoirs found in private and public Greek archives. The fourth group consists of the publications from the regional periodicals of Odesa of the nineteenth – early twentieth centuries. The most important of these include the newspaper "Odesskiy Vestnik" and the Greek magazines "Cosmos" (Κόσμος), "Fos" (Φως), "Anagennisis" (Αναγέννησις), "Elinikos Astir" (Ελληνικός Αστήρ) and "Ilios" (Ηλιος).

For various reasons, the history of the Greek community of Odesa in the late eighteenth and early twentieth centuries remains understudied. To date, no specific research that would comprehensively study the socio-economic and demographic aspects of the life of the Greek diaspora in Odesa has been conducted. In addition to the insufficient coverage of the demographic issues of the Greeks of Odesa in Ukrainian historiography, there have been no comparative studies in the field of regional demography. Therefore, the historiographical review was carried out primarily based on those works that touched upon the socio-economic and related aspects of the history of the Greeks of Odesa. Methodological principles and specified methods of research are characterized.

Chapter Two discusses the development of the Greek community in Odesa over 120 years and presents the main stages of the historical dynamics of the Greek presence. It provides the reconstruction of the community from the time of its formation to the stage of productive evolution. Specific features of its evolution were determined by various endogenous and exogenous factors. The Greek population played a significant role in the life of the urban environment, and it acted as an important subject of international relations: from the grain trade to the Greek Revolution and the establishment of an independent state.

The demographic potential of the Greeks of Odesa in comparison with the general trends of reproduction of the city's population is also investigated. The analysis of the socio-demographic characteristics of this ethnocultural community revealed the typicality and peculiarities of the earlier transition from traditional to modern models of natural population movement.

Chapter Three presents the main factors and drivers of the ethno-demographic development of the Greeks of Odesa before the beginning of the twentieth century. Birth rate and mortality are considered to be the main indicators of demographic patterns of population reproduction and their ethnocultural, stadial variability.

The analysis of the socio-territorial structure of births among the Greek population of Odesa shows that only a conditional half of the Greeks were "Odessans" by birth, and every second was a first-generation immigrant. The "geography of exit" of the Greeks shows that the vast majority were foreign-born Greeks born outside the Russian Empire.

The study of mortality in the Greek community revealed that its average annual rate was somewhat lower than that in the entire province and Europe. This may indicate more favorable living conditions in the urban environment of Odesa. Despite this, most deaths were the result of diseases. The seasonality of this process reveals a specific local pattern: it peaks in the summer months and is associated with heart and infectious diseases.

Chapter Four describes the main indicators and indices of family formation, marriage, family structure, and households of Greeks in Odesa. It presents the territorial, social and professional structure of the Greek community of the city. These phenomena are studied as a complex whole, as well as from comparative diachronic and synchronous perspectives. The aspects of the study included seasonality of marriage, the average age at first marriage, typical age ranges between spouses, widowhood, and remarriage.

Based mainly on the 1879 Greek Census and the 1897 First General Population Census of the Russian Empire, there is made a reconstruction of family

groups of the Greeks of Odesa and their constituent elements, which allowed describing the typological features of Greek households.

The employment of the Greek population is also demonstrated. The representation of the Greeks of Odesa in practically all strata and various professional corporations had some peculiarities. Whereas until the 1860s, trade operations were the leading strategies, during the second half of the nineteenth and early twentieth centuries, other sectors such as financial, industrial, and real estate assumed importance as well. Particularly noteworthy was the noticeable "proletarianization" of the group (hired and professional workers).

The *Conclusions* summarize the main results of the study. In general, the Greek community of Odesa during all stages of its life represented a special transitional migration type. Despite some stage-specific variability, this typological characteristic is based on basic demographic qualities and features. An overview of social institutions (primarily families) and everyday practices also reflect a similar resettlement character. There was a high share of incomplete families (widowed and unmarried) and a minimal share of undistributed family groups, which were mainly represented by labor artels rather than micro-associations of related persons. Already in the late nineteenth century, the Greek community represented a small commercial society with a significant share of the middle class, but also with a strong tendency to proletarianization.

Scientific novelty of the results: The thesis research is the first comprehensive study of the demographic development of the Greeks of Odesa in the late eighteenth – early twentieth centuries.

Generalizations and systematizations are made as to the achievements of Ukrainian, Greek, and Western European researchers on the topic and the perspectives on the mechanisms of economic and social reproduction and functioning of the Greek community of the city.

Clarification is offered as to the influence of the confessional and socio-economic environment on the formation of the demographic profile of the Greeks of Odesa during the late eighteenth – early twentieth centuries.

Further elaboration is offered for the studies of modern demographic thought, the economic and professional activities among the Greek population of Odesa in 1794–1920, and the family and compatriotic ties of the Greeks of Odesa and the Greeks of the metropolis.

The *practical significance of the results* obtained lies in the possibility of their use for comparative analyses of the development of the diaspora population and the demographic specifics of regions and ethnic groups. The main provisions, generalizations, and results and the data collected can be used in the preparation of monographs, textbooks, manuals, and training courses on world history and the history of Ukraine.

The *main provisions and findings of the thesis were discussed* at scientific conferences. International: "The Economic and Social Development of the Port-Cities of the Northern Black Sea Coast, Late 18th – Beginning of the 20th century". Ionian University and Hellenic Research Foundation, Odesa, 2013; "Από Αιγαίο στη Μαύρη Θάλασσα" Διεθνές Συνέδριο. Ιόνιο Πανεπιστήμιο και Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2016; International scientific conference "Diplomatic archives as a historical source" Odesa, 2016; "Ukraine - Greece: historical reflections". Izmail, 2019; "Ants or frogs around a pond": Public space, architecture, memory, and identity in port-cities of the Black Sea and the Mediterranean (18th–20th centuries). Athens, 2022. All-Ukrainian scientific-practical conference: The development of Hellenism in Ukraine in the 18th–21st centuries. Mariupol, 2007; I – V Marazli's Readings. Odesa, 2004–2010; "Ukraine – Greece: historical reflections". Izmail, 2019. The main results of the work were discussed at the meetings of the Department of World History of Odessa I.I. Mechnikov National University.

Keywords: Greeks, Greeks of Odesa, historical demography, metric books, ethnic groups, migration, natality, Odesa, mortality, social history, social practices, nuptiality, Khadjibey, urbanization, everyday history.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації, які відображають основний зміст дисертації

1. Парадисопулос С. Деятельность Греческого благотворительного общества в Одессе в последней трети XIX века. *Записки історичного факультету*. 1999. Вип. 9. С. 298–304.
2. Парадисопулос С. Эволюция предпринимательской деятельности греков Одессы (XIX в.). *Записки історичного факультету*. 2000. Вип. 10. С. 249–258.
3. Σιφναίου Ε., Παραδεισόπουλος Σ. Οι Έλληνες της Οδησσού το 1897: Διαβάζοντας την πρώτη επίσημη ρωσική απογραφή. *Τα Ιστορικά*. 2006. Τόμος 23. Τεύχος 44. Σ. 81–122.
4. Парадісопулос С. І. Народжуваність в грецькій громаді Одеси під кінець XIX ст.: можливості історико-антропологічних реконструкцій. *Zaporizhzhia Historical Review*. 2021. Vol. 5(57), с. 27–33. <https://doi.org/10.26661/zhv-2021-5-57-03>
5. Демин О., Парадисопулос С. Младенческая смертность в греческой общине Одессы (1860–1920), *Revista de Etnologie și Culturologie*. 2022, Volumul XXXI. с. 41–53. <https://doi.org/10.52603/rec.2022.31.05>
6. Paradeisopoulos S. Mortality in the Greek Community of Odessa in 1800 – 1920. *Port-Cities of the Northern Shore of the Black Sea: Institutional, Economic and Social Development, 18th – early 20th Centuries* / eds. Sifneos Evrydiki; Iurkova Oksana; Shandra Valentina. Black Sea History Project Working Papers, Vol. 2. Rethymnon, Crete: Institute for Mediterranean studies, 2021. P. 403–457.
7. Paradeisopoulos S. Nuptiality among Greeks of Odessa in 1800–1920: Records from Registers of the Holy Trinity Church. *Port-Cities of the Northern Shore of the Black Sea: Institutional, Economic and Social Development, 18th – early 20th Centuries* / eds. Sifneos Evrydiki; Iurkova Oksana; Shandra Valentina. Black Sea History Project Working Papers, Vol. 2. Rethymnon, Crete: Institute for Mediterranean studies, 2021. P. 377–402.

8. Paradeisopoulos S. Greek subjects in Odesa, 1879: Characteristics of the community in the light of census data. *Zaporizhzhia Historical Review*. 2022. Vol. 6(58), с. 446–452. <https://doi.org/10.26661/zhv-2022-6-58-46>.

Публікації, які засвічують апробацію матеріалів дисертації

9. Парадисопулос С. Греческая община Одессы в 1794–1914 годах: Основные направления развития. *Одеси — 200: Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої 200-річчю міста*. Одеса, 1994. С. 126–127.

10. Парадисопулос С. Деятельность Греческого благотворительного общества в Одессе в 1871–1896 годах. *Україна – Греція: Історія та сучасність: Тези II міжнародної наукової конференції*. Київ, 1995. С. 93–95.

11. Парадисопулос С. Коммерческая деятельность греков Одессы в XIX в. *Україна – Греція: історична спадщина і перспективи*. Міжнар. науково-практич. конф. В 2-х т. Маріуполь: МГІ ДонНУ, 1999. Т. 1. Ч. 1. С. 187–190.

12. Парадисопулос С. Греки Одессы в 1897 году: Изучение первой всеобщей переписи населения Российской империи. *Розвиток еллінізму в Україні у XVIII–XXI ст.* Маріуполь, 2007. С. 118–122.

13. Парадисопулос С. Трансформация общих показателей смертности населения Одессы в первой половине XIX века на материалах греческой общины. *Воронцовский сборник*. Вып. 5. Одесса, 2012. С. 122–131.

14. Парадисопулос С.И. Этнодемографические характеристики населения Одессы середины XIX в. *Археологія, етнологія та охорона культурної спадщини південно-східної Європи*. Одесса: Одеський нац. ун-т ім. І.І. Мечникова, 2018. С. 274–288.

Публікації, які додатково розкривають зміст дисертації

15. Парадисопулос С. Первый археолог Одессы — А.Ф. Панагиодор-Никовул. *Краткие Сообщения Одесского Археологического Общества*. 1999. С. 7.

16. Παραδεισόπουλος Σ. Το Ροδοκανάκειο Παρθεναγωγείο. *Τα Ιστορικά της Ελευθεροτυπίας*. 2000. Τεύχος 58. Σ. 38–41.

17. Дьомін О.Б., Парадісопулос С. Громадське самоврядування греків Одеси в кінці XVIII – XIX ст. *Греція и славянський мир: Сб. науч. ст.* Симферополь: Крымский Архив, 2002. Вып. 1. С. 58–62.

18. Парадісопулос С. Грецька спільнота дореволюційної Одеси в російській та радянській історіографії (XIX–80-і роки XX ст.). *Археологія та етнологія Східної Європи: Матеріали і дослідження.* 2002. Т. 3. С. 219–222.

19. Παραδεισόπουλος Σ. Κοινωνική οργάνωση και ζωή των Ελλήνων στην Οδησό το 19ο αιώνα. *Επτά Ημέρες-Ένθετο της Καθημερινής.* 2004. Σ. 12–16.

20. Григорій Маразлі. До 175-річчя від дня народження. Каталог виставки / упоряд. О. Дьомін, С. Парадісопулос. Одесса : ГрафікПлюс, 2006. 79 с.

21. Παραδεισόπουλος Σ.Η. Ο ελληνισμός της Οδησσοῦ από τον 18ο έως τον 20ό αιώνα. *Οδησσοῦς — Κοιτίδες Ελληνισμού.* Αθήνα: Καθημερινή/Explorer, 2011. Σ. 8–11.

22. Парадісопулос С. Социально-экономический профиль греческой общины Одессы в конце XIX века. *Дерибасовская – Ришельевская.* 2011. № 44. С. 21–29.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	18
ВСТУП	19
РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛА, ІСТОРИОГРАФІЯ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	26
1.1. Джерельна база дослідження.....	26
1.2. Історіографія проблеми.....	37
1.3. Методи дослідження.....	48
РОЗДІЛ 2. ІСТОРИЧНА ЕВОЛЮЦІЯ ГРЕЦЬКОЇ СПІЛЬНОТИ ОДЕСИ (КІНЕЦЬ XVIII–1920 р.): СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ	61
2.1. Формування та етнокультурний розвиток грецької общини.....	61
2.2. Соціальні чинники відтворення загальноодеських та грецьких структур міста XIX – початку XX ст.	82
РОЗДІЛ 3. ОСНОВНІ ФАКТОРИ ТА ЧИННИКИ ЕТНОДЕМОГРАФІЧНОГО РОЗВИТКУ ГРЕКІВ ОДЕСИ В XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.	108
3.1. Історична динаміка народжуваності серед грецького населення Одеси.....	108
3.2. Смертність в общині греків Одеси протягом 1800–1920 рр.	136
РОЗДІЛ 4. СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРАКТИКИ ГРЕЦЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ОДЕСИ 1799–1920 рр.: ШЛЮБНІСТЬ, РОДИННІСТЬ, СТРУКТУРИ	159
4.1. Шлюбність: історичний розвиток соціальних практик.....	159
4.2. Родини та домогосподарства греків Одеси.....	168
4.3. Територіальна, соціальна та професійна структура грецької спільноти Одеси.....	182
ВИСНОВКИ	197
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	204
ДОДАТКИ.....	257

ДОДАТОК А	257
ДОДАТОК Б	260
ДОДАТОК В	261
ДОДАТОК Д	262
ДОДАТОК Є	263
ДОДАТОК Ж	264
ДОДАТОК З	266
ДОДАТОК І	267
ДОДАТОК Ї	268
ДОДАТОК К	270
ДОДАТОК Л	271
ДОДАТОК М	272
ДОДАТОК Н	273
ДОДАТОК П	274
ДОДАТОК Р	275
ДОДАТОК С	276
ДОДАТОК Т	278
ДОДАТОК У	279

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АУЕ — Дипломатичний та історичний архів Міністерства закордонних справ Греції

ДАОО — Державний архів Одеської області

ГАК — Головний державний архів Греції

КСН — Коефіцієнт смертності немовлят

ПСЗ — Повне зібрання законів Російської імперії

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Упродовж усіх етапів історичного розвитку України, починаючи ще від античних часів, грецька спільнота відігравала визначну роль. Спочатку міста-поліси причорноморського узбережжя, потім громади міст Ніжина, Львова, Маріуполя, Одеси, Ізмаїла визначили місце греків в українському середовищі. Греки активно долучились до розвитку міст-портів Чорного моря, зокрема Одеси, займали помітне місце в розгортанні та перемозі грецької визвольної революції 1821 р., появи на європейській політичній карті нового державного утворення, спочатку Грецької Республіки, а потім Грецького Королівства. Все це відбувалось навіть супереч політиці великих держав тогочасного світу. В ХІХ – на початку ХХ ст. греки стали невіддільною частиною населення українських міст, створивши ланку економічних, соціальних, культурних, конфесійних, демографічних зв'язків Греції з українськими землями.

Для України дослідження історії формування та розвитку грецької спільноти Одеси, її демографічної еволюції є необхідним та актуальним, оскільки це сприяє отриманню певного досвіду для вивчення процесів внутрішньої та зовнішньої міграції, елементів міграційної політики тощо. Спосіб життя та функціонування грецької діаспори на українських землях дає можливість розглянути ті питання історії країн Південно-Східної та Східної Європи, в тому числі Греції та України, на які не було в достатній мірі звернено увагу в історіографії.

Певне значення має й вивчення життєдіяльності в українських містах громадян інших країн, їх соціальне, економічне, конфесійне та культурне обличчя. Україні, яка зараз стикається з подібними проблемами, потрібно бачення багатьох питань існування тих чи інших діаспор на своїй території та своїх діаспор на теренах інших держав.

Актуальність теми дисертації також обумовлена недостатнім рівнем висвітлення демографічних проблем греків Одеси в українській історіографії,

майже відсутністю досліджень порівняльного характеру у сфері регіональної демографії. Сучасний стан демографічного розвитку України потребує залучення масивів демографічних даних для прогнозування подальшого розвитку української нації.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконувалась на кафедрі всесвітньої історії факультету історії та філософії Одеського національного університету імені І. І. Мечникова в рамках науково-дослідної теми кафедри: «Еволюція та революція у новий та новітній часи» 2018–2022 рр. (номер державної реєстрації 0118U004431).

Метою дисертаційної роботи є вивчення динаміки формування та розвитку грецької общини Одеси протягом кінця XVIII – початку XX ст., насамперед історико-демографічних аспектів відтворення грецького населення міста в умовах урбанізації та модернізації.

Досягнення поставленої мети передбачає дослідити:

- ступінь вивчення проблеми в науковій історичній літературі;
- класифікацію, інформаційну наповненість та характеристику джерел, з'ясувати стан їхньої репрезентативності;
- процес створення грецької громади Одеси за умов національного поневолення грецького населення Пелопоннесу та островів Середземного моря;
- специфіку функціонування грецької спільноти Одеси на різних етапах її розвитку;
- механізм відтворення грецького населення Одеси шляхом вивчення чинників шлюбності, народжуваності та смертності;
- умови соціально-економічного, політичного та конфесійного життя греків у Російській імперії;
- вплив природно-кліматичних, соціальних, економічних, гендерних та конфесійних факторів на демографічний розвиток греків Одеси;
- основні відмінності у демографічному становищі різних верств грецького суспільства Одеси впродовж кінця XVIII – початку XX ст.;

- особливості родинних структур та соціальних інституцій і практик греків Одеси за час розквіту грецької громади міста.

Об'єктом дослідження є історія греків Одеси під владою Російської імперії у впродовж більш ніж століття.

Предметом дослідження є соціально-економічна та демографічна життєдіяльність грецького населення Одеси в кінці XVIII – на початку XX ст.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1794–1920 рр. Вибір цього періоду зумовлений політичними та урбанізаційними процесами у Північному Причорномор'ї, які вплинули як на розвиток греків, що проживали на території Російської імперії, так і на долю греків, що перебували під османським пануванням. Нижня хронологічна межа визначається початком розбудови та введення колишнього турецького населеного пункту Хаджибей до кола російських міст. В 1920 р. із затвердженням більшовиків у владі в Одесі розпочався новий період життєдіяльності греків міста.

Територіальні межі дослідження охоплюють, в першу чергу, територію міста Одеса в тих просторових розмірах, які були притаманні їй впродовж кінця XVIII – початку XX ст. Вони також поширюються на Херсонську губернію та інші суміжні губернії Російської імперії. У більш широкому плані залучається матеріал країн Південно-Східної та Східної Європи, насамперед таких як Греція, Російська імперія та провідних країн Західної Європи.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше в історіографії:

- зроблено комплексне дослідження демографічного розвитку греків Одеси в кінці XVIII – на початку XX ст.;

- окреслені процеси формування, розвитку та відтворення демографічного профілю греків Одеси в 1794–1920 рр.;

- представлений механізм життєдіяльності греків Одеси шляхом вивчення шлюбності, народжування та смертності в кінці XVIII – на початку XX ст.;

- здійснений огляд соціальних інститутів (перш за все — родин) та повсякденної практики грецького населення Одеси;

Узагальнено та систематизовано:

- напрацювання українських, грецьких та західноєвропейських дослідників теми;

- особливості характеру розвитку грецької громади Одеси в її міжконфесійних та міжнаціональних відносин кінця XVIII – початку XX ст.;

- реконструкції механізмів економічного та соціального відтворення та функціонування грецької спільноти міста;

- результати грецького і російського переписів 1879 р. та 1897 р. щодо грецького населення Одеси;

Уточнено:

- вплив конфесійних та соціально-економічних обставин на формування демографічного профілю греків Одеси впродовж кінця XVIII – початку XX ст.;

- специфіка підходів владних структур Російської імперії та місцевої влади до різних верств греків Одеси;

- характеристики життєдіяльності греків Одеси в умовах конфесійного, соціального, економічного та суспільно-політичного життя регіону.

Набуло подальшого розвитку:

- вивчення сучасної демографічної думки;

- бачення економічної та професійної діяльності представників грецького населення Одеси в 1794–1920 рр.;

- висвітлення родинних та земляцьких зв'язків греків Одеси та греків метрополії.

Методи дослідження. Дисертація спирається на теоретико-методологічні принципи історизму, об'єктивності, світоглядного плюралізму, системності, спеціальні історичні, демографічні та статистичні методи. Історизм та системність дозволяють розглядати грецьку спільноту Одеси як важливу складову не тільки внутрішніх подій Російської імперії й Грецького Королівства XIX – початку XX ст., але і як невідокремну частину

європейського міжнародного та економічного простору. Широке використання мав історико-порівняльний метод.

Провідними загальнонауковими підходами стали методи аналізу та синтезу, дедукції та індукції, які застосовувались і до історичних, і до демографічних матеріалів. Так, характеристика демографічного потенціалу від історичної констатації постала багатовимірним аналізом, а синтез джерельного матеріалу дозволив створити історичні реконструкції демографічного розвитку греків Одеси кінця XVIII – початку XX ст.

Міждисциплінарний характер роботи спонукав до постійного впровадження методів демографії та статистики. Спираючись на археографічний пошук був створений банк цифрових баз даних, які після електронної обробки виявили показники, коефіцієнти й статистичні координати як початковий матеріал характеристики соціальних та культурних інституцій у грецькому середовищі Одеси та відтворення повсякдення етнокультурної спільноти греків.

Продуктивним виявилось використання трьох основних варіантів аналітичних узагальнень: генетичні (діахронні), дифузійні (факторні або синхронні) та типологічні компаративні прийоми. Вони працювали як на рівні усієї грецької спільноти Одеси, так і були притаманні реконструкціям окремих елементів і комплексів сімейного, громадського побуту, стадіальних форм інституцій та практик. Саме спираючись на діахронні та синхронні аналогії використовувалась «теорія демографічних переходів».

Історико-демографічний матеріал став підставою застосування порівняльно-типологічного аналізу, який у варіантах кластерного та факторного підходів сприяв узагальненню демографічного руху грецького населення Одеси, визначаючи історичну варіативність демографічних елементів (народжуваності, смертності, шлюбності та інших).

Структуруючим засобом дослідження стали статистичні (кількісні) методи дослідження. Були використані спеціальні математичні підходи

конкретизації та моделювання історичних процесів вибіркою кількісних характеристик та відповідною обробкою масових джерел.

У результаті запровадження сукупності методів гуманітарних, суспільних і точних наук історія грецької спільноти Одеси кінця XVIII – початку XX ст. набула історико-демографічної конкретики.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані у працях етнонаціональної політики; при підготовці узагальнюючих праць, присвячених грецькій діаспорі; при написанні історії формування та змін етнічного складу населення України; застосовані при розробці та читанні загальних та спеціальних курсів з історії України, історії Греції, всесвітньої історії та історії міжнародних відносин.

Апробація результатів дослідження. Основні засади дослідження та його результати обговорювалися на засіданнях кафедри всесвітньої історії ОНУ імені І.І. Мечникова. Результати дослідження були апробовані на наукових і науково-практичних конференціях. Міжнародні: *The Economic and Social Development of the Port-Cities of the Northern Black Sea Coast, Late 18th – Beginning of the 20th century* (Odesa, 2013); *Από το Αιγαίο στη Μαύρη Θάλασσα» Διεθνές Συνέδριο* (Αθήνα, 2016); *Дипломатичні архіви як історичне джерело* (Одеса, 2016); *Ants or frogs around a pond: Public space, architecture, memory and identity in port-cities of the Black Sea and the Mediterranean (18th–20th centuries)* (Athens, 2022); *Всеукраїнські: Розвиток еллінізму в Україні у XVIII–XXI ст.* (Маріуполь, 2007); *I–V Маразліївські читання* (Одеса, 2004–2010); *Україна – Греція: історичні рефлексії* (Ізмаїл, 2019).

Обсяг і структура дисертації. Дисертація складається з анотації, вступу, чотирьох розділів, десяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків. Загальний обсяг дисертації становить 279 сторінок, з них обсяг основного тексту — 203 сторінок. Усього 720 бібліографічних одиниць. З них 424 джерел та 296 одиниць літератури. Також представлено 18 додатків.

Особистий внесок полягає в підготовці першого історико-демографічного дослідження історії греків Одеси. Крім того, автором виявлений та вперше введений до наукового обігу масив архівних джерел, зокрема перепис 1879 р. Грецького Королівства. Створено декілька баз даних, які стали основою історико-демографічного аналізу. У спільних публікаціях особистий внесок складає 70%.

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження викладено у 22 публікаціях, із яких 4 статей, опубліковані у фахових та наукометричних виданнях; 2 розділи у зарубіжній колективній монографії; 10 публікацій, в яких додатково відображено результати дисертації (зокрема 4 — в закордонних наукових часописах), 6 публікації, що засвідчують апробацію матеріалів дослідницької роботи.

РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛА, ІСТОРИОГРАФІЯ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Джерельна база дослідження.

Поставлена історико-демографічна мета вимагає залучення та опрацювання значного корпусу джерельного матеріалу. Умовно, за критеріями джерелознавства, увесь масив документальних свідчень був розподілений на чотири групи, у залежності від походження та форми. Першу, базову, найбільшу за чисельністю та значенням складають статистичні матеріали. Друга група — офіційні документи, законодавчі акти та адміністративні розпорядження, публічні епістолярії. Третя група — мемуари, спогади (так звані «его-документи»). Четверта — матеріали преси.

Перша група охоплює статистичні матеріали, актуалізовані як у вигляді первісних формулярних елементарних свідчень (окремих листів), так й у агрегованому вигляді (узагальненні табличні дані). За походженням вони, у свою чергу, представляють: фіскально-адміністративні, церковно-поточні та відомчо-галузеві переписи, звіти, реєстри.

Серед статистичних матеріалів особливе місце займають переписні формуляри різних переписів. Завдяки ним у дослідженні вдалося залучити відомості двох основних кластерів. До першого відносяться дані щодо чисельності населення та його складу, виходячи із різноманітних характеристик на певний проміжок часу (дані синхронного виміру). Як правило, ці якості показники мали формально-біологічне наповнення (стать, вік, антропологічна належність) або віддзеркалювали соціальні зв'язки особи (сімейний стан, рівень освіти, професія, дохід), інколи — географічні реалії (місця народження та мешкання). До другого кластеру відносяться свідчення про довготермінову еволюцію населення — опосередковані демографічні події (періодичні дані, що екстраполяційно виходили за хронологічні межі власне перепису — народження та смерть, шлюбність тощо).

Поняття «перепис» — процесуальне, що означає збирання первісних статистичних даних про усіх мешканців певного географічного району (міста – країни) у відповідний відрізок часу. Однак, більш повним визначенням буде наступне: «процес збору, обробки, оцінки, аналізу та публікації свідчень щодо демографічних, соціальних та економічних характеристик населення певного географічного простору у визначений час» [675, с. 29–30].

Цей корпус джерел представлений опублікованими результатами переписів населення. Конкретно були залучені переписи: Грецького Королівства 1861 р. [371], 1879 р. [372], 1889 р.[373], 1907 р. [374], а також результати одноденного перепису 1892 р. в Одесі [318] та Першого загального перепису населення Російській імперії 1897 р. [308]. Саме ці статистичні матеріали дозволили отримати найповніше наукове уявлення про умови проведення та методи кожного з них. Крім того, вивчення та інтерпретації цих узагальнювальних даних виступило базовими та істотними щодо історико-демографічних реконструкцій, системних та багатовекторних.

Ще з 1861 р. міністерство внутрішніх справ Греції, вважаючи корисним для поповнення свідчень про населення та встановлення кількості осіб, що перебували за кордоном та мали грецьке громадянство, просило міністерство іноземних справ наказати грецьким консулам присилати виписки із реєстрів греків, що проживали в їхніх регіонах, щоб, зібравши їх, можна було б точніше визначати загальну чисельність громадян. Однак, подібну інформацію тоді зібрати не вдалося [371, с. ια']. З наступних грецьких переписів — 1870, 1879, 1889, 1896, 1907 рр. збереглися лише переписні таблиці 1879 р., а результати 1889 р. були надруковані у загальному варіанті.

Переписні формуляри 1879 р. по греках Одеси раніше дослідниками не вивчались. Автор, склавши цифрову базу даних, вперше вводить їх у науковий обіг. До неї також увійшли узагальнювальні таблиці всебічного перепису населення Грецького Королівства, що максимально включали відомості про громадян діаспор [372, с. 184]. Ця база охоплювала 2 283 особи з Одеси та відповідні показники щодо кожної з них. Вона отримала назву «DIR Перепис

1879». Внутрішня критика та відповідний аналіз вказує на умовність даних реєстрації греків консульськими органами. Зважаючи на складність проекту перепису, навряд чи усі греки були своєчасно проінформовані про проведення цієї акції, або ж власне не повідомляли консульські установи про факти свого прибуття/від'їзду. Коректним є введення кореляції на тих персон, що відхилилися від перепису чи, за низки обставин, знехтували її, проявили меншу дисциплінованість (наприклад, побоюючись служби в армії як щодо себе, так і своїх дітей) [372, с. 61].

Наступний перепис, що залучався до дисертації — одноденний 1892 р. Він був проведений в Одесі як пілотний, під час підготовки Всеросійського. Вчені міста разом з адміністраторами відпрацьовували як структуру формуляра, так і безпосередній механізм проведення подібної акції. Незважаючи на такий характер, результати вважаються доволі адекватними. Грецький сегмент тут можливо простежити як через питання рідної мови, так і стосовно громадянства. Такий відносно-кореляційний зміст свідчень, а також наявність її результатів у вигляді узагальнювальних таблиць зумовив той факт, що дані цього перепису використовуються як порівняльні, що дозволяють уточнити матеріали історичної спрямованості.

Важливим статистично-демографічним джерелом в цілому та щодо завдань роботи виступили матеріали Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р. Вони використовувались як агреговані варіанти, так і первісні формуляри. Була зроблена вибірка у 1 000 домогосподарствах греків, яка репрезентувала різні територіальні групи Одеси кінця XIX ст.

Перепис був першою та й останньою спробою схарактеризувати мешканців Російської імперії у розрізі 89 губерній. Для всього цього масштабного простору статистичні дані Перепису виступали базовими для дослідження народонаселення, його природного руху, а також міграційних напрямів [690]. Щодо Одеси, то переписні формуляри, а також узагальнення, надають широкі можливості встановити у загальних рисах питання модернізації, урбанізації та облаштування різних етнокультурних груп міста.

Переписні листи зібрані та зберігаються у Державному архіві Одеської області (Ф. 2. Канцелярія Одеського градоначальника) [12–131]. Елементарною одиницею перепису були домогосподарства, що зосереджувалися навколо голови родини. У кожному із переписних формулярів фіксувалися усі члені домогосподарства, у тому числі особи, що не були пов'язані із сім'ями зв'язками спорідненості, які виконували функції прислуги, та мешкали з іншими під «одним дахом». Всього до цього типу документів було включено 5 086 греків за рідною мовою. У листах перепису містилася також інформація про місце народження та проживання кожного, стать, вік, сімейний стан (одружений, неодружений, вдовець), зв'язок із господарем та кількість осіб, що не були родичами, але проживали в одному будинку. Реєструвалися також рідна мова, віросповідання, верства або громадянство, освіта та школа, де проходили навчання, та, нарешті — фах.

Головною ознакою класифікації осіб та розмежування їхніх національностей на 1897 р. вважалася рідна мова, що використовувалося статистичними службами під час систематизації даних про населення та порівняння їх між собою. Такий підхід надалі отримав неодноразово критику. Серед 14-и питань переписної анкети саме мовне викликало слухний скептицизм у вірогідності та адекватності відповідей. Погляд на «національну політику» російської імперії того часу як на претензію використання «панівної мови» можна розглядати як показник зусилля із мінімізації самотності населення «іногородців» [700, р. 184].

Заради удосконалення емпіричних уявлень про внутрішній побут греків Одеси кінця XIX ст. була створена спеціальна вибірка із цих первісних переписних листів. До неї увійшло 934 персони, що представляли 233 домогосподарства. На репрезентативність таких свідчень та результатів аналізу на підставі них вказує той факт, що усі вони складають п'яту частину або 20% від усіх осіб, що вказали грецьку мову в якості рідної. З них залучені повні дані зі 169 соціальних колективів, а 64 випадки характеризують змішані, «негрецькі» господарства міста. Відбір проводився таким чином, щоб

представити усі територіальні райони Одеси. На основі записів була складена електронна база даних, яка отримала умовну назву «DIR Перепис 1897». Сукупність первісних свідчень у структурованому вигляді дозволила провести й прості одномірні реконструкції, і багатомірний факторний аналіз взаємозв'язків між окремими компонентами.

Наступним різновидом статистичного матеріалу є церковний поточний облік або метричні книги, що є класичним у контексті історичної демографії [509; 510; 516; 517; 483; 632; 462]. У роботі використовувалися конфесійні матеріали Одеської Грецької церкви Святої Трійці. У вигляді метричних книг, сповідальних розписів та клірових відомостей вони зосереджені у фонді Херсонської Духовної Консисторії (Ф. 37) Державного архіву Одеської області [454; 592]. Автором була створена цифрова база даних усіх записів, що збереглися протягом 1799–1920 рр. У такому вигляді вона стала евристично доступною, дозволила робити історико-демографічні дослідження щодо реконструкцій соціальної діяльності греків. До неї увійшло 22 105 записів про обряди хрещення, вінчання та відспівування. Цей корпус доповнений інформацією про дату події, приналежність до стану (громадянства, етнічності, чину, званню), вік, імена батьків, поручителів (свідків), «восприємників» (хресних батьків), причину смерті, атрибутивними посиланнями (№№ фонду, опису, справи та актового запису). Таким чином, загальна кількість актових реєстрацій наближається до 100 тисяч.

Книги велися щорічно. Внаслідок особливостей комплектування одиниць зберігання у різні періоди багато з них, особливо у першій половині ХІХ ст., опинилися не у вигляді окремих книг, а були включені до інших справ за різними назвами — «Метричні книги м. Одеси», «Метричні книги м. Одеси та Одеського повіту», «Метричні книги Одеського повіту» [450, с. 19].

Джерелознавче вагомим є той факт, що кожна книга закінчувалася звітною узагальнювальною відомістю. Ці статистичні таблиці подають щорічні дані про кількість новонароджених, померлих та осіб, що уклали шлюби. Потім такі свідчення збиралися окремим різновидом документів —

екстрактним зведенням за певний рік із систематизацією осіб за віком. Усі записи засвідчував священник та приходська печатка [449, с. 20].

На підставі усього цього корпусу записів була створена цифрова база даних у межах Microsoft Access, що дозволило зібрати в єдиний масив інформацію про усі метричні книги протягом 1799–1920 рр. Вона отримала умовну назву «DIR Греки Одеси», стала базовою для підрахунків щодо соціальної поведінки та демографічного розвитку цієї етнокультурної спільноти міста та виступила як мета-джерело реконструкції цієї роботи.

Разом із тим, робота із церковними джерелами має певні особливості [449]. Вчені неодноразове вказували на окремі помилки та викривлення у таких джерелах, але якість даних залишається поза критикою, оскільки немає прямих можливостей їхньої перевірки. Тому виникає потреба спеціальних кореляцій та відповідних перевірок.

Усі описані вище бази даних складені на основі комп'ютерних програм Excel та Access. Крім того, до аналізу залучені спеціалізовані пакети електронного забезпечення SPSS Statistics (Statistical Package for the Social Sciences). Саме вони спрямовані на адекватність статистичної обробки даних. Увесь масив емпіричних даних введений у науковий обіг 6-томним науково-довідковим виданням [296–302]. Це була комплексна спільна праця Філії Грецького Фонду Культури в Одесі (в тому числі й автора дисертації) у співробітництві з Державним архівом Одеської області. Фахівці цих двох установ здійснили спільний проєкт публікації актових записів про народження, хрещення, одруження, смерть за більш ніж століття.

Друга група джерел — різноманітний корпус законів Російської імперії, ділових матеріалів органів управління Одеси, офіційно затвержені документи грецьких організацій. Вона дозволяє відтворити зовнішні умови життєдіяльності греків Одеси, обставини та контексти їхнього формування та функціонування. Насамперед це законодавчі та нормативно-правові акти, які комплексно представлені у I–III зібраннях «Повного зібрання законів Російської імперії» [309–317]: маніфести, укази, положення щодо іноземної

колонізації. Вони дозволяють простежити процес облаштування і становище грецьких переселенців. Закони імперії про акціонерні товариства, регламентація правового становища іноземців та умови їх перебування в Росії допомагають краще зрозуміти суспільно-економічні процеси.

Для виявлення відомостей про економічні, і соціально-політичні умови, з яких починалася й розвивалася грецька присутність в Одесі корисними стали фонди Управління новоросійського і бессарабського генерал-губернатора (ф. 1), Канцелярії Одеського градоначальника (ф. 2), Одеського міського магістрату (ф. 17), Одеського [міського] статистичного комітету (ф. 274), Канцелярії начальника Одеського митного округу (ф. 40). З фонду Управління новоросійського і бессарабського генерал-губернатора були залучені документи, які стосувалися створення Комітету для допомоги Константинопольським грекам-втікачам, що прибули до Одеси [3] та діяльності Одеської Грецької Допоміжної Комісії [2].

У справі про появу в Одесі Грецького благодійного товариства міститься важлива інформація про зусилля греків з інституціоналізації свого юридичного органу, який займався б усіма питаннями грецької громади та, особливо — освітою представників нових поколінь [278–288].

У фонді Канцелярії одеського градоначальника (ф. 2) зосередженні щорічні звіти одеського градоначальника протягом 1822–1914 рр. Вони мають характер листування із різними освітніми, господарськими та конфесійними установами міста. За формою — це епістолярії, приклади діловодства того часу, однак за змістом та чисельними первісними кількісними даними — приклад статистичних документів. При їх використанні враховувався цей еkleктичний подвійний джерелознавчий характер.

Звіти про стан губернії та міста виступають як принципові щодо нашого дослідження. Вони містять різноманітний та водночас масштабний фактографічний та аналітичний матеріал про внутрішній стан, народонаселення, господарсько-економічну галузь життєдіяльності міста у XIX – на початку XX ст. Враховуючи зміст такого роду джерела, автором

створена спеціальна вибірка із кроком відбору умовно у 10 років. Найбільш корисними та адекватними ці джерела стали тоді, коли їх підготовкою опікувався міський статистичний комітет. Враховуючи ці два моменти були обрані: 1851, 1860, 1870, 1880, 1891, 1900–1901 рр. [4–10]. Це дозволило провести синхронні та діахронні компаративні дослідження, розкриваючи як стадіальну, так й етнокультурну своєрідність греків Одеси.

Фонд Одеського міського магістрату містить важливі документи, які допомагають встановити формування та ранні етапи грецького населення в Одесі, функціонування їх самоврядування, міського будівництва [133, арк. 70–83, 133–142]. Аналіз цих даних та використання їх разом із джерелами з фонду Одеського статистичного комітету [275] щодо нерухомості греків дозволило виявити та простежити структуру розселення общини. Крім того, історична динаміка розкриває зміщення інвестиційних капіталів у 1870-ті рр. у бік активного будівництва прибуткових житлових споруд, своєрідний «будівельний бум».

Корисними також виявилися матеріали фондів архіву Грецького Благодійного Товариства та Родоканакіївського дівочого училища (фф. 765 та 764, відповідно). Вони датуються хронологічним діапазоном від 1872 р. до 1919 р. та відображають, крім благодійної допомоги на користь грецьких мешканців Одеси, ще й усі громадянські дії Товариства спрямовані проти русифікації. Особливий інтерес представляють документи, що розкривають стосунки із державними органами Одеси, питання щодо бідних грецьких мешканців та іноземців, їх вирішення керівництвом Товариства.

Також у цьому фонді виявлені формулярні списки грецьких втікачів (188 сімей або 339 осіб), що перейшли з Румунії у 1917 р. Ці джерела персон, які емігрували до Одеси внаслідок Першої Світової війни, проливають світ на збільшення грецького населення міста на початку ХХ ст. [288].

Важлива й та частина діловодної документації, що знаходиться у Греції. В Афінах у дипломатичному та історичному архіві міністерства закордонних справ Греції досліджувався корпус рапортів грецьких консулів. У ньому

присутня пряма інформація про кількість та структуру грецької общини Одеси. Особливо цінним є документ консула О. Капсабеліса, що склав масштабний рапорт грецькому уряду про стан землеробства, промисловості регіону за 1910–1911 рр. В ньому є оригінальні відомості про народонаселення міста, наведено короткий огляд історії її грецької общини та характеристики структури і громадських організацій діаспори. Крім того, достатньо фахово зібрані та проаналізовані емпіричні дані про імпорتنу та експортну торгівлю порту-міста [367, с. 46–47, 40–45].

Третя група джерел — мемуари, спогади (так звані «его-документи»). Вони використовувалися достатньо епізодично, лише у випадках ілюстрації або опосередкованої аргументації, але дозволяли співвідносити виявлені тенденції соціального буття з індивідуальними життями/біографіями.

Важлива наявність матеріалів як російської, так і грецької сторони. Першу представляють, насамперед робота П. Сумарокова «Подорож по усьому Криму і Бессарабії в 1799 році» [320], в якій подані відомості про проведення перепису в Одесі та її результати. Для характеристики життя греків в Одесі залучалась відома книжка О. де Рібаса «Стара Одеса: Історичні нариси та спогади» [303].

Проте більше значення мають невідомі в українській історіографії мемуари Йоргоса Пападопулоса та Евтімія Каракалоса. Рукопис перших знаходилась у історика Е. Сіфнеу, яка люб'язно надала її автору дисертації. Це частина родинного архіву Пападопулоса, яка названа ним «*Mémoires de Russie (1909–1925)*» [369]. Автор — син одеського купця першої гільдії і походив із заможної асимільованої родини грецького походження. Батько автора входив до керівництва Грецького благодійного товариства, займав посаду його скарбника. Родина Пападопулоса залишила Одесу разом з іншими греками в березні 1919 р. перед вступом у місто більшовиків. Мемуари показують розвиток почуття грецької ідентичності в родині, діти якої навіть не знали грецької мови, і цікаві зображеннями життя греків і місті.

Для кінця XIX ст. знаковими є спогади Е. Каракалоса «Щоденник подорожі по Росії для поширення коринфської родзинки» [365]. Завдячуючи своєму статусу, він мав можливість зустрічатись з рядовими греками Одеси, з керівництвом Грецького благодійного товариства, із генеральним консулом Греції та отримувати різносторонню інформацію про місцевих греків.

Крім того, спогади про греків Одеси часів перебування в місті грецького експедиційного корпусу Антанти у 1919 р. вміщені в двотомній збірці «Архіву П.С. Дельти». В першу чергу це «Спогади про українську кампанію 1919 року» Ніколаоса Пластираса, військового та політичного діяча Греції, учасника експедиції. Сама Пенелопа Дельта також подала звіти та свідчення про дії грецького корпусу [342; 343].

Четверта група — преса. Періодичність та унікальність свідчень цього кола джерел дозволили істотно доповнити дослідницькі знання про суспільно-економічні аспекти функціонування грецької общини Одеси. Серед основних періодичних видань — газети «Одесский вестник» та грецькі часописи «Космос» (Κόσμος), «Фос» (Φως), «Анагеннісіс» (Αναγέννησις), «Слінікос Астір» (Ελληνικός Αστήρ) та «Іліос» (Ήλιος) [407–424] початку XX ст. Із них обиралися свідчення про економічне, суспільне і культурне життя міста, грецьку присутність у ньому, а також — численні оголошення, репортажі, статистичні дані. Вони дозволили вирішити низку дослідницьких завдань. Так, наприклад, зі списків імпортерів-експортерів у газеті «Одесский вестник» від 1833 р. до 1860 р. стали відомі фірми, які займалися зовнішньою торгівлею в місті.

Саме у пресі протягом 1827–1868 рр. фіксувалися усі приходи та відходи комерційних судів з порту та обсяги, структура вантажів. З цього достатньо точно можна було виокремити ті, що належали окремим грекам або грецьким торговельним домам. Таким чином була створена цифрова база даних під назвою «DIR Торгівля» [375–404]. До неї потрапили 4 071 запис про дати відходу та приходу судів, частоти комерційних операцій, порт призначення, прапор та назва судна й, нарешті — вантаж та його господар.

Грецькі газети Одеси мали свою специфіку. «Космос» (Κόσμος) — перша грецька газета, що з'явилася в Одесі наприкінці 1906 р. Її завданнями були звернення до греків Російській імперії з метою донести інформацію про націю у грецькій метрополії та інших національних центрах за межами території Греції. Усі десять років 1907–1917 рр., упродовж яких видавалися грецькі часописи, вони друкували на своїх перших шпальтах новини з Греції, з-за кордону імперії, у той час, як на другій сторінці залишалося обмежене місце для російської політики та регіональних справ. З тієї ж точки зору, перший номер «Єлінікос Астір» (Ελληνικός Αστήρ) у 1913 р. заявляв у своїй редакційній статті, що «мета газети висловити думку про долю грецької батьківщини та контролювати політику уряду Греції». Таким чином, суспільні процеси у грецькій національній державі стала центральним питанням для грецької общини Одеси. Паралельно, «Єлінікос Астір» (Ελληνικός Αστήρ) друкувала інформацію про професійні заняття греків не лише в Одесі, але й в інших містах Російської імперії [408, №№1, 2, 3].

Грецькі газети безпосередньо відображали повсякденну дійсність та пересічні сюжети греків Одеси. Вони репрезентували внутрішні візії на економічну, культурну та освітню діяльність, а також транслиували суспільно-політичні погляди, їхні конфліктні поля. Особливо це відобразилося у період грецького національного руху, коли, по суті, одеські греки слідом за співвітчизниками у Греції розподілялися на два табори: роялістів та венізелістів [697, р. 273].

Таким чином, до дослідження грецької общини Одеси протягом ХІХ – початку ХХ ст. залучено значний масив джерел: насамперед, матеріали переписів Греції та Росії (особливо — 1879, 1892 та 1897 рр.); метричних книг Свято-Троїцької церкви (1799–1920 рр.); періодичних економічно-господарських звітів Одеського градоначальника та «Одеського вісника». Він дозволив виявити, проаналізувати та проінтерпретувати аспекти природного руху групи, а також простежити окремі сюжети міграційного характеру. Виявлено, введено до наукового обігу та опрацьовано оригінальні корпуси

документальних матеріалів, що дозволило відтворити історико-демографічні процеси формування та еволюції грецького населення міста у контексті соціальних процесів Причорномор'я (Середземномор'я).

1.2. Історіографія проблеми.

Історія грецької спільноти Одеси кінця XVIII – початку XX ст. в силу різних причин все ще залишається маловивченою проблемою. На сьогодні відсутні спеціальні роботи, в яких би були комплексно досліджені соціально-економічні та демографічні аспекти існування одеської діаспори греків. Багато в чому це є наслідком достатньо пізнього розвитку демографічних досліджень у світі загалом і в Україні зокрема. Крім того, українська регіоналістика впродовж майже усього XX ст. перебувала у стані застою. Тому історіографічний огляд базується на роботах, в яких простежуються насамперед соціально-економічні та супутні сторінки історії греків Одеси.

Наявні дослідження належать до декількох державницьких історіографічних традицій, зокрема, грецької, російської імперської, радянської, англо-американської та пострадянської, включаючи сучасну українську історіографію. Залучений й значний масив демографічних праць, розгляд яких спеціально подано в третьому підрозділі першого розділу.

Історичне вивчення греків Одеси розпочалось у першій половині XIX ст., територіально пов'язано безпосередньо із самою Одесою і знайшло відображення в перших загальних історіях Одеси. Початкові повідомлення про греків міста з'явилися у книжці А. Скальковського «Перше тридцятиріччя історії міста Одеси» 1837 р. У полі зору автора був тільки відносно невеликий відрізок часу та окремі епізоди формування грецької спільноти Одеси. Однак в ній збережені реалії часу та факти, які відсутні в інших матеріалах. Важливе повідомлення про наявність сімей греків ще в турецькому Хаджибеї, тобто до переходу до Російської імперії. Автор навів прізвища грецьких моряків, які перейшли на бік Росії під час російсько-турецької війни та вказав на чисельність греків в перші десятиліття Одеси [573, с. 7]. За словами А. Скальковського, результати перепису жителів Одеси 1795 р. і рапорт І.І.

Лорера М. Бердяєву 1797 р., свідчать про значний відсоток грецького прошарку в місті. Він відмітив і внесок греків у культурне життя та розвиток освіти на початку історії міста. Та А. Скальковський не робив узагальнень, не зупинявся на питанні про вивчення політики Росії щодо переселення греків до Одеси та не оцінював місце греків в житті Одеси.

Свідомством спеціального інтересу до греків стала поява в першому томі «Записок» Одеського товариства історії та старожитностей статті С. Сафонова «Залишки грецьких легіонів в Росії, або сучасне населення Балаклави», в якій подана історія одеського грецького дивізіону [569]. Під таким же кутом зору торкався історії греків Одеси К. Смольянінов в середині XIX ст. Він більше уваги приділяв російській політиці щодо греків і наголосив на ініціативах греків, спрямованих на створення власне грецького магістрату по прикладу греків міста Ніжина [576, с. 366]. Заслугою К. Смольянінова є аналіз статистичного опису Одеси, зробленого генерал-лейтенантом М. Бердяєвим в 1797 р., в якому він зазначив чисельність греків міста і грецького дивізіону [576, с. 364, 366].

Наприкінці XIX ст., з наближенням сторіччя міста, в одеському суспільстві пробудився інтерес до місцевої історії й вже кожне видання згадувало греків, причому дещо по-новому. Це пов'язано з розширенням кола джерел, і зі спробами теоретичних узагальнень. Вже О. Орлов, чия праця вийшла у 1885 р., написав її на документах, головним чином, московського архіву міністерства юстиції, що дозволило виявити факти, які раніше не були відомі. Так, автор згадав про купівлю греками земель у приватних осіб в Одесі, про створення Х. де Рібасом «із чесних греків» тимчасової комісії, про діяльність підполковника А. Кесоглу [528, с. 2–24].

Про важливість появи греків в Одесі писав В.О. Яковлев в роботі 1889 р. «До історії заселення Хаджибея 1789–1795». Він висунув тезу про те, що саме ті сім'ї греків, які проживали у турецькому Хаджибеї й склали основу чисельної грецької колонії [609].

Іншою за концептуальним підходом стала книжка (1893 р.) професора Новоросійського університету В.К. Надлера. Він стверджував, що строкатий національний склад населення Новоросійського краю є явищем, у всякому випадку, шкідливим і не відповідним інтересам російського народу. В.К. Надлер критикував політику Катерини II, яка ставила державу вище народності. Держави, які потерпали від малонаселеності, повинні були запрошувати таких переселенців, які б представляли економічну цінність. Виходячи з таких уявлень, В.К. Надлер і розглядав історію греків Одеси. Він робив висновок, що урядовцям доводилося створювати із Хаджибея місто для греків, народу єдиної з росіянами віри, який до того ж, страждав під турецьким ярмом. Але незважаючи на свою неприховану симпатію до греків, В.К. Надлер стверджував, що грецька колонія і дивізіон знаходились у плачевному стані. Серед грецьких поселенців не було жодного капіталіста і переважна більшість їх складалась із бідняків, яких Росія приваблювала єдиною надією на щедрі дарунки уряду [522, с. 35].

Значним доробком одеської історіографії стало видання, присвячене столітній історії міста [527]. В книжці чисельна кількість згадок про греків Одеси насамперед про їх торговельну і благодійну діяльність. Значно меншу інформативність про життя греків мало інше ювілейне видання «Минуле і сучасне Одеси» [506]. Подібні до нього і деякі інші праці кінця XIX ст.

Якщо у всіх вище приведених прикладах роль греків у розвитку Одеси оцінювалась позитивно, то Д. Атлас в книжці «Стара Одеса, її друзі та вороги» 1911 р., віддаючи належне представникам різних народів у розквіті Одеси, майже не знайшла місця для греків, але включила в текст цитату із роботи Ф.Ф. Вігеля з досить різкою критикою греків [444, с. 82].

Новий етап у вивченні грецької громади Одеси прийшовся на радянські часи. Дослідження греків України в міжвоєнний період велось за трьома напрямками: соціально-економічне життя, матеріальна етнографія, діалектологія і фольклор. В них знайшлося місце і для вивчення грецьких поселень в межах Одеської округи. Знаковою фігурою тих напрацювань став

Т.Г. Теохаріді [582]. Особлива його заслуга у постановці питання про політичні та економічні причини переселення греків на північ Чорного моря, з акцентом на внутрішньо грецькі й на російські чинники. Він же відмітив і негативне ставлення Е. де Рішельє та О.Ф. Ланжерона, захоплених німецькою колонізацією, до греків. Але, як вказував автор, в греках потрібно було бачити не селян, а вояків і землеробів одночасно.

В другій половині ХХ ст. найбільш відомими спеціалістами з історії грецького населення Одеси були московський історик Г.Л. Арш та його одеський учень Г.М. П'ятигорський. Для Г.Л. Арша греки Одеси виступали часткою новогрецького просвітництва та національно-визвольної боротьби. Перша тема представлена рядом статей. Переселення греків до Росії він подав у статті «Грецька еміграція в Росію в кінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст.» [437]. Але змальовував її, як односторонній, з боку греків, процес. В іншій роботі «Новогрецьке просвітництво і Росія» [439] він прагнув показати, що Катерина ІІ підтримувала не тільки свій імідж «просвіченого монарха», але мала певні політичні розрахунки. Особливу увагу автор звернув на діяльність одеського Грецького комерційного училища.

Л.Г. Арш започаткував у слов'янській історіографії й тему одеської «Філікі Етерії», видавши три монографії [440; 441; 442]. Фактично, він створив цілісну картину цього явища. Йому ж належить і перша в історичній літературі стаття щодо історіографії «Філікі Етерії». Спільно с Г.М. П'ятигорським він розглянув деякі питання джерелознавства організації [443].

Саме спираючись на нові джерела учень Г.Л. Арша — Г.М. П'ятигорський розглядав і долю одеських греків, і ставлення грецького населення Російської імперії до східного питання [559]. Він навів неопубліковані раніше джерела про допомогу греків Росії повсталій Елладі та про Грецьке філантропічне товариство. Спираючись на нові архівні джерела, він описав дії Одеської грецької допоміжної комісії 1821–1831 рр. [561].

Перший етап формування грецької спільноти в Одесі Г.М. П'ятигорський розглянув в спеціальній статті [560]. В ній він дав узагальнене

бачення мінливої політики царизму щодо греків, показав діяльність в Одесі найбільш значних торговців міста і грецької громади в цілому. Це позначилось на швидкому матеріальному достатку греків Одеси, сприяло збереженню їх контактів з Грецією, підтримувало національну самобутність.

Окремі питання історії грецької спільноти Одеси вивчали й інші радянські історики. Про грецьке просвітництво писав ще один московський дослідник О.О. Улуян [595]. Одеський історик О.С. Овечкін підсумував ступінь вивченості етнічної групи греків у дореволюційній Одесі [525].

Окремі згадки конкретних фактів історії одеських греків, а також опис їх появи та життя у царській Росії, вміщені в працях радянських істориків К.І. Дружиніної [494; 493; 492], В.О. Золотова [501], В.М. Кабузана [503], які висвітлювали соціально-економічні проблеми розвитку Південної України.

Складним шляхом йшло творення грецької історіографії досліджуваної проблеми [495]. Частково вона почалась в Одесі. Фактично першим одеським греком істориком-аматором був А.Ф. Панагіодор-Ніковул, що жив у місті в перші десятиліття ХІХ ст., хоч і займався ранніми етапами історії [539; 489].

В Одесі, в 1821 р., після початку революції в Греції, розпочав свою діяльність К. Ікономос — записав низку промов, пізніше виданих у Греції, та почав готувати в 1822 р. свою роботу «Історична записка про початок грецької революції» [368].

Крім того, в Одесі працювали автори робіт про Грецію і греків Одеси К.М. Базилі, А.С. Стурдза, С.А. Серафімов, Н. Неводчиков (Диктиадіс), Х. Вулдимос, [619] А. Хрисовергіс [719]. На початку ХХ ст. в Одесі з'явилися публікації грецькою мовою Л. Россолімо про грецьку церкву Одеси [629] та С.Г. Сакелларіу про «Філікі Етерію» [691], а в Греції К.А. Палеологоса, Т. Панагіотідіса та Д. Метаксас-Ласкаратоса [673; 674; 664; 665].

Після 1920 р. розвиток грецької історіографії Одеси перемістився до Греції. Однак і там значні роботи про одеських греків з'явилися тільки в другій половині ХХ ст. В 1953 р. була видана монографія Е. Павлідіса про греків Росії [684]. Автор був останнім головою грецького товариства в Одесі, а вже у

Греції став фундатором товариства греків із Росії. Крім значної кількості опублікованих документів, книжка цінна наявністю інформації щодо останніх років діяльності грецької громади Одеси.

Значне місце серед грецьких істориків належить К. Папулідісу, в роботах якого багато уваги приділено Одесі. Він автор монографії про Г.Г. Маразлі, яка вийшла в 1989 р. і побудована на матеріалах з архівів Греції, СРСР, Болгарії, Франції [676]. Спираючись на них, автор відкинув твердження болгарської історіографії про болгарське походження Г.Г. Маразлі. Виклад біографії видатного грека Одеси супроводжується описом загальних питань історії грецької громади Одеси.

К. Папулідіс вмещував свої публікації й в радянських виданнях. Так, в одному із випусків серії «Балканські дослідження» з'явилась його стаття про просвітницьку і культурну діяльність греків Одеси в XIX і на початку XX ст. [531]. Певною помилкою є твердження про існування школи Врето в 1794 р., але в цілому робота заснована на архівних матеріалах і цінна для істориків також співпрацею із радянськими вченими.

Кооперацією із радянськими, але вже українськими істориками, розпочав публікацією у Києві відомий в наступні десятиліття грецький дослідник К.Г. Авгітідіс [612; 613; 614; 615]. В його брошурі «Прогресивна грецька еміграція в Одесі» [426] розглянуті питання участі суспільно налаштованої грецької еміграції в Одесі у національно-визвольній боротьбі грецького народу. Проте обсяг роботи визначив доволі поверховий огляд діяльності «Філікі Етерії». Не можна погодитись і з тезою щодо негативного ставлення буржуазних істориків Греції до самої організації.

Характерною рисою пострадянської української історіографії є актуалізація роботи з вивчення історичного регіонознавства. За таких умов найбільше уваги дослідженням греків Одеси стали приділяти одеські історики. Причому в Одесі із середини 1990-х рр. вони пов'язувались із відзначенням річниці міста та із появою у місті одеської філії Грецького фонду культури. З цього часу розпочались дослідження С. Парадісопулоса, О. Губаря, О.Б.

Дьоміна про греків Одеси. Проте, якщо для першого вони стали постійними (список публікацій дивись в анотації), то інші звертались до них епізодично [489; 495; 487; 486].

Надбанням одеської історичної науки виявились дисертаційні роботи Л. Білоусової та О. Уварової [453; 594]. Ще в 1999 р. Л. Білоусова у співавторстві з І. Сапожниковим видала книгу про грецький дивізіон, спираючись на нові документи [567]. Частково до проблем греків нового часу зверталась М. Дьоміна, яка представила три моделі формування і розвитку грецької діаспори України. Одеське грецьке населення було віднесено нею до торговельної моделі існування діаспори [497; 498]. О. Бачинська, Т. Гончарук та В. Савченко, Г. Стоянова писали про участь греків у житті міста [447; 485; 580], а С. Решетов про Г.Г. Маразлі [566].

Центром досліджень в Одесі стала одеська філія Грецького фонду культури. Колектив провів декілька міжнародних наукових конференцій, присвячених грекам України, зокрема ще в 1997 р. «Греки в Україні (XVIII–XX ст.): соціальне життя, торгівля, культура». Певним досягненням стала організація п'яти регіональних наукових конференцій «Маразліївські читання» (2004–2010). Не менш важливим здобутком Філії стало проведення спільно з Державним архівом Одеської області проєкту з опрацювання та видання семи томів метричних книг одеської Свято-Троїцької церкви та оцифрування одеських грецьких газет з колекції Одеської національної наукової бібліотеки.

Іншим центром елліністичних історичних досліджень став Київ, де в Інституті історії України НАН України був створений Центр українсько-грецьких відносин. Його керівник Н.О. Терентьєва зосередилась на висвітленні діяльності «Філікі Етерії», підготувала перший в країні навчальний посібник з історії греків України [583; 584]. В. Томазов звертався до генеалогічних проблем низки грецьких родин, зокрема й одеських [705; 589; 590]. О. Терентьєва захистила дисертацію, присвячену діяльності купецької родини Зосимів [586; 585].

В інших містах України працювали дослідники, які вивчаючи історію греків у регіонах країни, торкались різних сторінок історії грецького населення Одеси. В їх число входять М. Араджионі [434], А. Гедьо [482; 632], І. Лильо [513; 514], О. Шляхов [608] та ряд інших вчених.

Поряд із цим, в останні роки в українській історіографії значно зріс інтерес до демографічної історії. Регіонально південний захід України представлений дослідженнями О.А. Прігаріна про старообрядців [551] та О. Ганчева про болгар [481], публікаціями О. Гави про перепис 1897 р. [480]. Їх наявність дозволяє проводити порівняльний аналіз демографічного розвитку усіх цих народів та сприяє з'ясуванню демографічних тенденцій розвитку грецького населення Одеси в умовах урбанізації та модернізації.

Тобто, сучасна українська історіографія демонструє певну зміну тематичних та методологічних пріоритетів у порівнянні із радянськими часами. Якщо в 1920–1980-і рр. більш за все вивчались національно-визвольні та етнографічні питання, то з 1990-х вони відходять на другий план у вивченні грецького населення Одеси XIX – початку XX ст.

Загалом суттєві зміни в проблематиці елліністичних наукових досліджень, звернення до проблем розвитку діаспор в грецькій і англо-американській історіографії наочно постали в другій половині 80-х рр. Дослідник з університету Північної Флориди (США) Ф. Прусіс в статті «Греки Росії та грецьке пробудження» [689], написаній на опублікованих джерелах, хоча і виніс в заголовок «греки Росії» в якості об'єкта роботи, акцентував увагу на одеській грецькій громаді, місцевому грецькому училищі, театрі, відомих родинах. Англійський історик В. Карідіс, спираючись на донесення англійського консула в Одесі та опубліковану статистику, прослідкував розвиток торговельного флоту, зокрема грецького, через його зв'язок з одеським портом [648]. Професор Н. Хрісідіс з університету Коннектикуту також займався греками Одеси [621; 622; 623].

На відміну від попередніх авторів, які відомі елліністичними дослідженнями, П. Херліхі постала в історіографії як урбаністка, знавець

дореволюційної Одеси. Разом із тим, вона видала дві спеціальні статті про греків Одеси («Грецькі торговці в Одесі в XIX ст.»[634], «Грецька община в Одесі, 1861–1917 рр.» [637]) та приділила їм значну увагу в монографії «Одеса: Історія, 1794–1914» [635]. Роботи написані не тільки на одеських архівних матеріалах, а й на дипломатичних донесеннях з Одеси з архіву державного департаменту США. Стосовно греків авторка розглядала їх участь у підприємницькій діяльності насамперед найбільш заможних грецьких родин на півдні Росії, та в протистоянні з євреями. Аналізуючи розвиток грецької спільноти в другій половині XIX ст., вона використала, хоча й вибірково, матеріали переписів 1892 р. і 1897 р.

П. Херліхі вважала, що недостатня спроможність Росії до використання виходу до Чорного і Середземного морів спонукали царський уряд запрошувати греків переселятись до Одеси. Так само Росія була обмежена в торговцях і майстрах різного профілю, що знову ж змушувало російську адміністрацію розселяти греків по російських портових містах [634, р. 400]. Разом із тим, вона зауважувала, що російська влада одночасно проводила й політику обмеження, спрямовану на прийняття греками російського підданства. З грецьких родин авторка найбільше уваги приділила торговим домам Раллі й Родоканакі. Можливо, цей вибір визначався зв'язками цих родин із США, особливо першої родини, бо вони були пов'язані з дипломатичними колами США й Одеси та залишили дипломатичну кореспонденцію.

До позитивної сторони роботи відноситься загальна демографічна характеристика грецької етнічної групи Одеси. Авторка стверджує, що за походженням це не тільки обивателі Північного Причорномор'я, а навіть більшою мірою, ніж в інших районах Росії, вихідці із Малої Азії, із континентальної Греції, з Архіпелагу. П. Херліхі зробила висновок про відносно високий статус грецького населення Одеси. Він виводився, зокрема, зі співвідношення чисельності греків, що жили в різних районах міста, зі ступенем благоустрою цих районів.

Наочно зміни тематичних пріоритетів в закордонній історіографії фіксуються у 1990-ті роки. Тільки частково зберігаються теми зв'язків грецької громади з її батьківщиною, ділової активності грецького населення. Але більший наголос робиться на лідируючому становищі грецьких купців у торгівлі, зокрема хлібом [641; 634; 631]. Значна увага приділяється торговельній стратегії, участі у міжнародній торговій мережі, структурі торгових домів грецьких підприємців. Це представлено в книгах Дз. Харлафті, В. Кремідаса, В. Кардасіса, Е. Сіфнеу. Показовим в історіографії стало дослідження В. Кремідаса, який одним із перших видав працю, засновану на архівних матеріалах про мореплавні торговельні операції початку ХІХ ст. [655]. З тих часів зберігся тільки один архів із першим свідоцтвом існування грецької мережі в портах України — торгового дому Ніколая Демаса, головна резиденція якого знаходилась у Константинополі, а філії розташовувались в Ізмаїлі, Кишиневі, Одесі, Таганрозі [656].

Дз. Харлафті досліджувала стан торговельного флоту, що належав грекам протягом ХVІ–ХХ ст. [630; 631; 711; 712]. При цьому вона зосередилась на нових питаннях, що раніше мало потрапляли в поле зору істориків: традиції, технологічні нововведення, організація підприємств, підприємницькі методи, стратегічні та робочі зв'язки тощо. Вона прагне довести, що протягом ХІХ ст. сформувались умови для розвитку грецьких торгових і судноплавних мереж, що перевозили більшу частину товарів Середземного і Чорного морів. На прикладі грецьких торгових домів Одеси та інших міст півдня Росії вона дійшла висновку, що кожне підприємство включало певну кількість філіалів у різних портах. Від 1830 р. до 1914 р. мережа пройшла три стадії — «хіоську» (до 1860 р.), «перехідну від паруса до пароплава» (до початку ХХ ст.), «пароплавну» (до 1914 р.). На завершальній стадії греки вже не торгували зерном, а скуповували пароплави та перевозили збіжжя. Внаслідок цього присутність греків в Одесі зменшилась.

Близьким за проблематикою є дослідження В. Кардасіса «Греки зарубіжжя на півдні Росії, 1775–1861 рр.» [643]. Він надавав надзвичайну

роль торгівлі зерном і вважав необхідним вивчити умови розвитку причорноморського регіону, бо і діяльність греків Одеси, і суспільна та економічна історія міста є однотипним полем дослідження [647]. Описуючи організацію грецьких торгових мереж XIX ст., зокрема, в Одесі, він показав, що торговельні прогнози, впорядкування поїздок, комплексне ведення сільськогосподарського виробництва було предметом діяльності інтернаціональних торговельних домів, переважно хіоських.

Книга В. Кардасіса перегукується із дослідженням І. Міноглу про структуру грецької підприємницької мережі на Чорному та Азовському морях [666]. Авторка, вказавши на роль цих мереж у світовій економіці XIX ст., підкреслила, що одну із них складала торгіві дома грецької діаспори Росії. Однак головним в праці І. Міноглу є доказ того, що ці торговельні дома складались, головним чином, з осіб, які походили із торговельних родин і вже належали до якоїсь родинно-трудової мережі, навіть вже послабленої.

На початку XXI ст. в Греції з'явилися праці, в яких робиться спроба вивчати діяльність грецьких громад за кордоном у контексті усієї еволюції грецького суспільства. Також пропонується приєднувати історію грецької діаспори до соціальних і економічних зв'язків всередині національних кордонів еллінізму і зіставляти їх діяльність із грецьким економічним ладом.

Проблематика економічної й суспільної історії грецької діаспори шляхом вивчення мереж та підприємництва притаманна роботам Е. Сіфнеу [692, 698; 702]. Всупереч існуючим раніше твердженням про суспільну однорідність грецької спільноти Одеси, Е. Сіфнеу показує чітку різницю за місцем походження, часом еміграції, місцем облаштування, а також відповідно до того суспільного стану, до якого вони належали [695].

З гендерного боку розглянутий жіночий компонент грецької громади Одеси в кінці XIX ст. в статті Е. Сіфнеу «Рантьє, вчителі та робітники: грекині в Одесі кінця XIX століття» [700]. Авторка прийшла до висновку, що середній клас і працюючі жінки складала більшу частину грецької жіночої робочої сили та зробила висновок, що участь чи не участь грецьких жінок на ринку праці

залежала від можливостей чоловіка-годувальника підтримувати своє домашнє господарство у фінансовому плані.

У спільній публікації Е. Сіфнеу і С. Парадісопулоса «Греки Одеси в кінці XIX століття. Вивчаючи дані першого офіційного російського перепису» [703] зроблена спроба представити результати перепису не тільки за опублікованими матеріалами, але й за переписними листками. Це дозволило авторам показати доходи кожного члена родини, зв'язок їх із господарем, а вказівка на місце народження — виявити шляхи, якими переселенці добирались до Одеси. Розробка цих та інших питань засвідчила перспективність вивчення саме листків перепису.

Нові напрями вивчення греків Одеси наочно виявились у міжнародному проєкті «Чорне море», започаткованому у 2015 р. 23-ма університетами, науково-дослідницькими інститутами, архівами з 11 країн світу. Одеса постає в ньому як частка регіональної чорноморської морської історії, а греки міста розглядаються під кутом зору населення «портового міста» [681; 682].

Саме в рамках цього проєкту побачила світ у 2018 р. перша монографія грецького історика про місто «Імперська Одеса: люди, простір, ідентичності» Е. Сіфнеу [696], де, особливо не виділяючи греків, поданий простір міста в його соціальних контекстах як точка огляду його історії.

Отже, саме в останні десятиліття фіксується зростання наукового інтересу до історії грецької діаспори й, зокрема, до її історії в Одесі кінця XVIII – початку XX ст. Частково це пов'язане зі змінами проблематики наукових досліджень у світовому масштабі. Але все ще відсутнє комплексне дослідження соціально-економічної життєдіяльності грецької спільноти Одеси 1794–1920 рр. у контексті її демографічного розвитку.

1.3. Методи дослідження.

Теоретико-методологічними засадами роботи стали принципи історизму, об'єктивності, світоглядного плюралізму, що у сукупності зі спеціальними методами допомагають розкрити процеси розвитку грецької спільноти Одеси в XIX – на початку XX ст. Базовим принципом дослідження

став принцип історизму, що вимагає розгляду будь-якого явища у розвитку, у взаємозв'язку з іншими подіями й процесами та з урахуванням конкретних історичних обставин. Сприйняття образу грецького населення Одеси 1794–1920 рр. досліджується в тісному взаємозв'язку з конкретними історичними умовами розвитку міжнародних відносин у Причорномор'ї, внутрішньою і зовнішньою політикою Російської імперії та Грецької держави.

Серед загальнонаукових методів пізнання, використаних в даній роботі, головними є аналіз та синтез. Аналіз дозволяє вичленити із великих об'єктів пізнання — світової спільноти — країни Східної та Південно-Східної Європи, а з них предмет дослідження — грецьке населення міста Одеси. Синтез, зі свого боку, дає можливість зібрати отримані елементи в необхідний предмет дослідження. Крім того, застосовані дедукція та індукція. Дедуктивний підхід допоміг виділити саму наукову проблему, поставлену в дослідженні, із загальної історії кінця XVIII – початку XX ст. За допомогою дедукції можна простежити вплив загальносвітових та європейських демографічних процесів, загальносвітового економічного розвитку часів модернізації, функціонування та трансформації частини грецької діаспори в Російській імперії. Індуктивний підхід допомагає створити тло та відтворити механізм цього процесу. В цілому використання наукових методів у роботі було направлене на спрямування дослідження в руслі демографічної історії, в її контексті з політичною і соціально-економічною та конфесійною історією. Зважаючи на типовий матеріал переписів та метричних церковних даних XIX – початку XX ст. відбирались декілька виразних прикладів, які репрезентували ту чи іншу позицію.

Наукова робота має міждисциплінарний характер. У ній використані методи історичної науки, демографії та статистики. При аналізі усіх матеріалів застосовується системний підхід, і тому структури грецької спільноти постають як елементи єдиної системи соціально-економічного та демографічного простору, кожен з яких виконував свою певну функцію,

пов'язувався з іншими складовими системи та відповідним чином виконував свою роль. Також широко застосовується історико-порівняльний метод.

Особливістю джерельного аналізу виступила сукупність евристичних прийомів, що дозволили: розглянути корпус нових статистичних історичних документів; застосувати та удосконалити кількісні інструментарії їхньої обробки; залучити своєрідні результати аналізу цих даних до вирішення наукових завдань із встановлення соціальних процесів та подій. На цих трьох рівнях пізнання та критики джерел побудовані історичні реконструкції демографічних аспектів розвитку грецької спільноти Одеси.

В основі був археографічний пошук формулярних масових джерел щодо відтворення повсякдення виразної етнокультурної грецької спільноти причорноморського міста-порту. У результаті він завершився виявленням різних комплексів фіскально-адміністративної, церковної та відомчої статистики. Більшість первісних відомостей такого роду задіяна у дослідженні вперше. На базі цього автором створено декілька тематичних цифрових баз даних. Переформатовані та адаптовані щодо електронної обробки джерела узагальнені та препаровані згідно зі спеціальними історико-демографічними завданнями. Представлені показники та рахунки разом із початковим матеріалом дали можливість схарактеризувати соціальні та культурні інституції у грецькому середовищі Одеси.

Результати цієї роботи стали підґрунтям концептуальних припущень щодо соціального повсякдення, апробовані на матеріалах цифрових баз даних. Проведені історико-компаративні процедури сприяли виявленню як етнокультурної, так і стадіальної специфічності історико-демографічної реальності грецької общини Одеси.

Демографічний аспект роботи змусив використати спеціальні демографічні методи. Історико-демографічні елементи достатньо рано включалися до гуманітарної науки про минуле. Можна, навіть, стверджувати, що вони зародилися разом із позитивістськими концепціями в історичних реконструкціях, що цілком слушно до історії Одеси. Аргументує це приклад

«Геродота Новоросійського краю» — А. Скальковського [572; 573; 574], який поєднував статистику із розвідками з минувшини міста.

Зародження демографії як окремої науки йшло в основному у руслі точних та географічних напрямів пізнання, обслуговуючи кількісні інтерпретації стадіально-просторового розвитку людства. В другій половині XIX ст. сформувалася субдисципліна «історична демографія». Її дуальний характер проявився у подвійному тлумаченні: «а) історії розвитку демографічних досліджень; б) аналіз демографічних ситуацій у минулому, в періоди, коли була наявною надійна статистика» [581]. В них минуле сприймається як емпіричний адекватний корпус статистичного матеріалу.

Природний і механічні рухи народонаселення розуміються як демографічні характеристики спільнот, а їхні якості одночасно, як результат, і як суб'єкт динаміки історичного процесу, що включає статистичну обробку джерел до розв'язання історичних завдань. На сьогодні наука пройшла довгий шлях випробувань — від «нової демографії» (наприклад, Ф. Бродель) [465] до «соціальної історії» (Б. Миронів) [521]. А самі демографічні студії від узагальнюючого кількісного аналізу (наведемо яскраві приклади щодо регіону [304; 463; 488; 499; 512; 524; 548; 557]) перейшли до намагання не описувати, а виявляти й аналізувати систему людської життєдіяльності [484].

Якраз такі історіографічно-методологічні контексти дозволили сформулювати ставлення щодо історичної демографії як «наукової галузі, що вивчає минулі демографічні ситуації за допомогою використання дослідницьких процедур, якими володіють фахівці з різних історичних та демографічних дисциплін» [581]. Таким чином, стає вочевидь методологічна спрямованість цього напрямку науки: органічне поєднання дослідницьких завдань із потенціалом джерел заради вироблення адекватних засобів встановлення подій та процесів на рівні моделей [520; 558; 607; 553; 545]. Подібний підхід дозволяє говорити про справжню трансдисциплінарність, історизм та квантитативність як загальнонаукові принципи роботи.

Поняття та категорії демографії, що включені до історичних контекстів та водночас до концептуального підґрунтя, виступають важливою матрицею сприйняття людського минулого. Розвиток розуміння апарату розв'язання історико-демографічних питань безпосередньо знаходився у площині еволюції щодо чинників впливу соціальних та біологічних факторів у відтворенні людства та його окремих частин. «Демографічна поведінка» з її безліччю складових елементів емансипує від простого результату життєдіяльності до її потенціалів. Такий підхід був вже продемонстрований вченими, які активно вивчали «структури повсякдення», але з часом, історіографічний досвід значно удосконалився та розширився.

Зокрема, характеристика демографічного потенціалу від констатації [575; 658; 668] перетворилася на багатовимірний аналіз [688; 671; 657]. Подібне тлумачення методів аналізу потрапляє з академічних дискусій до статей у довідниках [668]. Від позитивістської схематизації лінійності, поступовості та прогресу у поясненні чисельності, розселення, відтворення людських колективів ці сюжети почали сприйматися як варіативні та різноманітні. Спираючись на діахронні та синхронні аналогії, була розроблена «теорія демографічних переходів» [469; 470; 477]. Згідно з нею, людське товариство пережило дві важливі «революції», спочатку під час трансформацій між архаїчним та традиційним типом суспільства, а також від останнього до модерного. В основі подібних змін вчені бачили різниці у типах народжуваності, смертності, шлюбності як основних чинників демографічної/репродуктивної поведінки.

Соціальна детермінанта цих важливих подій як у житті окремої людини, так і її колективів активно доводилася працями Б.Ц. Урланіса [597; 596, с. 421; 598, с. 106–107; 599, с. 104; 600, с. 154]. Саме йому належить заслуга застосування та обґрунтування багатомірного аналізу та новітнього сенсу у розумінні демографічних категорій аналізу. Він вперше використав синхронно-діахронні варіанти когортного аналізу щодо свого покоління осіб. Важливою стала конкретизація на мікросоціальний уклад людини —

індивідууми та їхнє оточення (родинні та сусідські об'єднання). Завдяки цьому вдалося вписати демографічні фактори до соціальних реконструкцій [433; 602; 605].

Справжньою революцією, яка породила сучасний етап розвитку в історіографії, став вихід концептуального тексту Л. Анрі та А. Блюма щодо методів встановлення демографічних процесів серед населення Європи [432, с. 209]. Незважаючи на достатньо «скромний» рівень емпіричного матеріалу (в умовах цифрових технологій так виглядає вибірка у 3 тисячі випадків), він намітив методичний потенціал використання демографічних сюжетів в історичних працях. Його починають застосовувати й демографи, й історики.

Так, розробляючи демографічні параметри аналізу механізмів відтворення населення [456; 455, с. 24; 476; 518, с. 221; 577, с. 265–266], факторів народжуваності, смертності, шлюбності [457, с. 21; 458; 459; 460], вчені спиралися на гіпотези та ідеї історичних демографів. Паралельно із цим йшли зворотні тенденції — звернення фахових істориків до демографічних аспектів історичних процесів. Яскравий приклад у регіональній історіографії — праці П. Херліхі. Їй вдалося використати статистичний потенціал масових джерел до синхронних характеристик кількості, розселення, окремих сюжетів розвитку певних етнокультурних спільнот Одеси [635; 633; 636]. Греки ставали також предметом спеціальної уваги вченої [634; 637]. Однак, обмеженість джерельної бази вибілковими даними виключно двох переписів, а також слабкою розробленістю кількісного інструментарію історика не дозволили їй повно використати діахронні потенціали історичного матеріалу.

Показово, що звернення вчених до Одеси віддзеркалювало більш масштабні тенденції в історичній науці. До 1970-х рр. дослідження історичної демографії у Греції йшло під істотним впливом французької та англійської історіографії. В основі цього знаходилися дослідження масових статистичних джерел, без принципів методологічних та методичних прийомів, що призвело до певного браку в обробці матеріалу [669, с. 15–16]. Із середини 1980-х рр., зі зверненням до корпусу кількісних даних та відповідних розробок

методів із врахуванням цифрових технологій, грецька історична демографія вийшла на новий рівень узагальнень локальних сюжетів. Дамо подібні приклади з електронними засобами репрезентації: М. Томара-Сідері [706], Д. Магріоті [661], Д. Вламі [617, с. 183–184].

Аналогічні процеси відбувалися щодо Південно-Східної Європи. Важливі методологічні та методичні питання були поставлені та здійснені спроби їхнього вирішення у працях історико-демографічного спрямування: М. Тодорової [588; 707], О. Прігаріна [550, с. 12–13; 551], О. Ганчева [481, с. 51–52]. Кількісні компаративно-типологічні характеристики соціальних інституцій та практик виявилися продуктивними завдяки наявності подібних розробок у близьких етнокультурних та територіальних спільнотах.

Виявляючи внутрішню варіативність в грецькій громаді Одеси, а також проводячи факторні версії аналізу зовнішніх впливів, звернулися до дифузійної методики історико-компаративних студій. Взаємодія окремих факторів демографічного відтворення населення, їхні зв'язки з екзогенними чинниками складно було б встановити без застосування функціонального аналізу різних аспектів одного ж того процесу.

Одним із важливих став порівняльно-типологічний аналіз. Саме він у варіантах кластерного та факторного підходів дозволив робити узагальнення з окремих комплексів демографічного руху грецького населення Одеси, визначаючи хронологічну та внутрішню варіативність певних елементів (народжуваності, смертності, шлюбності та інших). За допомогою періодизацій і класифікацій типологічні реконструкції упорядковувалися згідно із концептуальними проєкціями, апробованими в історіографії.

Особливо слід відзначити статистичні (кількісні) методи дослідження. Вони сприймаються як інструмент якісного аналізу, який був охарактеризований вище. Заради перевірки тез та припущень розроблялися спеціальні математичні прийоми щодо конкретизації та моделювання історичних процесів шляхом адекватної вибірки (виключення — для суцільних даних) їхніх кількісних характеристик. Ця робота виявила

реалізацію свого потенціалу завдяки електронним базам даних метричних записів, переписів населення, звітів градоначальника, економічних реєстрів.

Спираючись на методологічні та методичні принципи сучасної грецької історіографії щодо історичної демографії [640; 669; 708], були розроблені та апробовані конкретні методики історичного кількісного дослідження греків Одеси XIX – початку XX ст. Базовими виступили традиційні демографічні категорії аналізу, що були наповнені історико-антропологічною семантичною спрямованістю. У результаті обробки первісного емпіричного матеріалу, отримані демографічно коректні дані, що «працюють» на вирішення історичних сюжетів реконструкції (моделювання) соціального повсякдення.

Наведемо приклад прийому опрацювання електронної бази даних «DIR Перепис 1897». Ця база складена із різних рівнів (таксонів), кожен з яких містить варіативні поля щодо певних ознак особи відповідно до структури переписного формуляру. На основі цієї емпіричної сукупності була розроблена класифікаційна матриця, що стосується вже теоретико-методичних завдань. За допомогою прийомів описової та аналітичної статистики (побудова таблиць та діаграм, розрахунок та кореляція окремих показників) проведено кластерні, типологічні та регресивні узагальнення. У такі способи були отримані фактичні основи для відповідей на питання та гіпотези, що виникли шляхом застосування кількісних моделей соціально-демографічних процесів та подій. Нарешті, на основі аналогічних результатів аналізу емпіричних даних були апробовані теоретичні припущення та підійшли до розробки й виявлення закономірностей еволюції грецької популяції Одеси. Саме так були поєднані три процесуальні акції пізнавальних процедур: моделювання фактів, їхня обробка згідно із теоретичним досвідом, інтерпретація результатів щодо відповідності минулому та історіографії. Питання народонаселення включалися до соціального контексту відтворення грецької етнокультурної спільноти Одеси.

На підставі джерелознавчих прийомів критики формувалися методики аналізу демографічних якостей. Так, наприклад, статево-віковий потенціал

будь-якого товариства сприймався виключно демографічно. Розгляд його у параметрах історичних, призводить вже до розуміння цих якостей як наслідків і як фактору процесів минувшини. У такий спосіб застосування ефективного та наочного прийому побудови «статеві-вікових пірамід» дозволяє використовувати як ретроспективні, так й перспективні методи аналізу [491, с. 65]. Крім того, він дає можливість встановлювати у відносних даних «співвідношення статей» та «чоловічий коефіцієнт». Ці інструментарії дозволяють простежити історичну динаміку структури грецької общини Одеси, порівнюючи їх діахронно (стадіальна варіативність) та синхронно (етнокультурна і соціально-конфесійна складові). Двобічні лінійні діаграми, таким чином, співіснують із кількісними аналітичними шляхами встановлення часткової пропорції — чисельності чоловічої статі на 100 осіб жіночої (співвідношення статей) [432, с. 16]. Аналогічно, залучаються результати підрахунків простого ділення кількості чоловіків на кількість жінок (чоловічий коефіцієнт). Як переконливо свідчить історіографічний досвід, саме такі виміри дозволяють проводити різночасові порівняння із результатами з інших регіонів [521, с. 160–166].

Рівною мірою проведено аналіз та опис шлюбної структури населення та факторів її відтворення. В основі знаходилося розуміння категорії, як такої, що включала до себе «процес утворення шлюбних (подружніх) пар серед населення; охоплюючи вступ до першого та повторних шлюбів» [523, с. 30]. Студіювання шлюбності у природному русі населення виступає як одна істотна ознака, що корелюється із факторами народжуваності та смертності. Одночасно, інститут подружжя безпосередньо відображає не лише біологічно-популяційні властивості, але й складає потенціал щодо соціально-механістичних засобів відтворення — напрями та різновиди міграції, які визначалися наявністю вільного населення чоловічої статі. Підрахунки шлюбності таким шляхом включалися до історичних сюжетів реконструкцій.

Конкретними методами характеристики шлюбності серед греків Одеси виступили: встановлення сезонності, підрахунки середнього віку укладення

шлюбу, вікової різниці у подружжя. Ці демографічні якості дозволили відтворити соціальну реальність етнокультурної спільноти міста в історичній динаміці змін протягом всього XIX – початку XX ст. Особливості функціонування родинних та територіальних колективів виявлялися шляхом типологічного аналізу домогосподарств, який спирається на методичний досвід французьких вчених [432, с. 207–229].

Важливими засобами реконструкції приросту грецької общини Одеси виступили аналітичні характеристики основних факторів відтворення населення: народжуваності та смертності. У методологічному плані ми спиралися на теорію демографічних переходів [470, с. 18–41]. Вона дозволила виявити специфічні риси у функціонуванні етнокультурної спільноти: демографічну модернізацію у групі, пояснення якої треба шукати у штучно-міграційному типі популяції греків міста. Вираження конкретних моделей демографічної поведінки базувалося на аналітичних узагальненнях основних показників природного приросту населення, а також історичних відомостей про переселення у різні періоди грецької історії.

Подібний підхід передбачав систематизувати детермінаційні складові народжуваності. Згідно із цим, визначаються у сукупному впливі на рівень народжуваності «фактори», «чинники», «субфактори» та «умови» [562, с. 106–107; 507, с. 107]. До складу «факторів» відноситься низка природних та історико-суспільних обставин: клімат, спадковість, суспільне становище жінки та інші. Конкретні вузькі соціальні процеси виступають в якості субфакторів: рівень добробуту, культурний рівень, законодавство, війни, урбанізація, етнічність тощо. Під «чинниками» процесу народжуваності розуміють: вік укладання шлюбу, перебування жінок поза шлюбом, потенціальну плодовитість/безпліддя, мертвонароджуваність, внутрішньо-родинні уявлення та можливості регульованої репродукції. «Умови» — уявляють собою конкретно-історичні обставини реалізації «чинників» та «факторів». Комбінаторним виразом останнього є загальна кількість жінок репродуктивного віку; частота укладення шлюбів; індекс дітності на одну

шлюбну пару; наявність позашлюбних дітей [601, с. 59]. Основу подібної типології складають не стільки термінологічне розмежування «чинників» та «факторів», які доволі часто можуть змінюватися місцями, а більш важливий у методологічному характері розподіл факторів та чинників на групи прямої та опосередкованої дії/впливу.

Смертність виступає другим після народжуваності важливим фактором демографічних процесів. Як складова частина біометрії в історико-антропологічних студіях вона має своїм предметом вплив, який смерть зумовлює на певні групи населення, їхню чисельність та структуру. Під смертністю заведено розуміти процес вимирання покоління, який розглядають як «масовий статистичний процес, що охоплює множину окремих смертей, які відбуваються у різних вікових спільнотах та визначаючих у своїй сукупності порядок вимирання реального або умовного (гіпотетичного) покоління» [523, с. 448]. Як категорія історико-демографічного аналізу він передбачає дослідження «частоти випадків смерті у соціальному середовищі» [456, с. 196; 675, с. 77]. Разом із народжуваністю, смертність формує природний рух населення.

Факторами, що визначають смертність будь-якого населення, вважаються: соціально-економічний стан розвитку (дохід, харчування, освіта, модернізація, умови та рівень життя); знання про здоров'я та інфраструктура медицини. Вони регулюють рівень та обсяг смертності у суспільстві [657, р. 28].

Смерть сприймається первинною життєвою (вітальною) подією, до якої система історико-демографічної статистики виявляє, збирає та комбінує дані. В інструментально-методичному контексті принциповими з них виступають: щорічні коефіцієнти та рівень смертності населення, її статевовікова структура, характеристики смертності дітей та немовлят, фактори зміни поколінь тощо. Усі ці показники розкривають рівень розвитку суспільства та дозволяють судити про стратегії відтворення населення.

Таким чином, наявний теоретичний здобуток у контексті сучасних історико-демографічних студій дозволив застосувати комплексний підхід до вивчення своєї групи мешканців Одеси протягом XIX – початку XX ст.

В його основі використано засоби пізнання: соціальної минувшини як сукупності різноманітних факторів (різноманітність як епістемологічна цінність); проведення кількісних характеристик та аналіз відповідними прийомами (гносеологічна ефективність); інтерпретація та узагальнення цих сюжетів у контекстах соціальної фактичності (евристична доцільність).

Тобто, обраний напрям дослідження уявляється актуальним не тільки для української історичної науки, але й для світової науки. Це постає саме внаслідок посиленої уваги дослідників світу до проблем історії діаспори взагалі, і до питань історії Одеси зокрема. Суспільно-політичне значення діаспорного етнокультурного утворення греків Одеси наочно видно впродовж XIX – початку XX ст. і для Греції, і для Російської імперії. Сучасні досягнення демографічної науки у світі роблять актуальним залучення саме їх методів до вивчення грецької спільноти Одеси.

Відповідь на ці назрілі питання може вирішитись шляхом використання масових формулярних документів поточної статистики церковного, фіскально-адміністративного та іншого походження, що виступають базовими джерелами при відтворенні соціальних інститутів та практик греків Одеси, їхньої соціо-демографічної поведінки. Крім того, подібні джерела з їх внутрішнім евристичним потенціалом доступні для обробки сучасними інформаційними технологіями та дозволяють проводити реконструкції на рівні мікросоціальної дійсності. Статистичні матеріали з українських і грецьких архівів, в тому числі й ті, що вперше вводяться автором у науковий обіг, взаємодоповнюють один одного та в основних параметрах підтверджують обопільну вірогідність.

В історіографії поставлена проблема закріпилась майже одразу із появою «грецької теми» у спеціальній літературі з історії Одеси. До неї зверталися також дослідники, що студіювали загально-історичні процеси в Європі. Основна увага приділялася комерційній діяльності греків міста та суспільно-політичним рухам. Досконало вивчалися сюжети «Філікі Етерії», як і національно-визвольного руху та ролі у ньому грецької общини Одеси.

Окремі розвідки стосувалися їх громадської, освітньої та адміністративної діяльності. В останній третині ХХ ст. почали активно вивчати економічну активність греків у європейському торговому просторі. Разом із тим, повсякдення, соціальні реконструкції, історико-демографічне моделювання залишалися осторонь основного історіографічного доробку. Лише окремі сюжети цього виступали предметом спеціальної наукової уваги. Проте комплексні дослідження по проблемі відсутні.

Визначена тема роботи вимагала використання поряд з історичними студіями методів суміжних гуманітарних, суспільних та точних наук. Поєднання історичних, демографічних, статистичних методик якраз і дозволила виявити нові характеристики грецької спільноти Одеси протягом кінця ХVІІІ – початку ХХ ст.

РОЗДІЛ 2. ІСТОРИЧНА ЕВОЛЮЦІЯ ГРЕЦЬКОЇ СПІЛЬНОТИ ОДЕСИ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX СТ.): СОЦІАЛЬНО- ДЕМОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ

2.1. Формування та етнокультурний розвиток грецької общини.

Формування та подальший розвиток грецької спільноти Одеси став наслідком поєднання ряду внутрішніх і зовнішніх чинників грецького, російського, турецького та іншого походження. Грецька колонізаційна хвиля наприкінці XVIII – на початку XIX ст. не була першою в історичній перспективі. В попередні часи греки розселилися майже по усім українським просторам. Особливо міцними були їхні міські громади або братства у Києві, Ніжині, Львові та Харкові, заснування яких датуються кінцем XVI — початком XVII ст. [514; 513; 603; 649].

Новий етап грецького переселення відкрили події російсько-турецької війни 1768–1774 рр., під час якої греки брали активну участь у морських баталіях. Пізніше виникли військові підрозділи з греків-учасників війни. Так, з 1795 р. (із перервою 1797–1803 рр.) існував грецький дивізіон під Одесою [440, с. 99]. Спочатку Одеса розглядалася імперською адміністрацією як місто для поселення, перш за все, грецьких емігрантів. Як і після Кючук-Кайнарджійської угоди, після Ясського договору переселенці репрезентували різноманітні регіони Греції, хоча у формальну частину угод включалося православне населення лише Архіпелагу [442, с. 131].

Одразу ж після укладення Ясського миру, учасники бойових дій — від 200 до 300-х греків та «арнаутів» поселилися неподалік від Хаджибею [576, с. 353]. П.О. Зубов запропонував Катерині II сформувати з емігрантів грецький дивізіон. Він звернув також увагу й на необхідність прийняття заходів щодо залучення до Одеси греків, перш за все, з Архіпелагу, відомих своєю комерційною підприємливістю [573, с. 43]. Імператриця погодила цей план.

Перепис, що був проведений 21 липня 1795 р. Х. де Рібасом, показав, що на той час у молодій Одесі проживало 224 грецьких переселенці, без купців та

Одеського грецького дивізіону. До його складу входило 129 службовців та 95 їхніх жінок [573, с. 48]. На листопад того ж року серед греків рахувалося 5 родин купців II гільдії та 22 сім'ї III гільдії [576, с. 355].

Показовими є дані про чисельність греків наприкінці XVIII ст. Ще на 1789 р. у Хаджибеї фіксувалося 17 грецьких родин [609, с. 22] (припустимо, що біля півсотні осіб). А вже на 1795 р. джерелами вказується: 224 [442, с. 141; 573, с. 48], чи 229 осіб [528, с. 39], або «до двохсот» [573, с. 43]. Скоріше, із цієї статистики випадали купці та міщани [673, с. 539]. Про те, що перша категорія греків була представлена виключно «військовою верствою», опосередковано свідчить той факт, що при усій варіативності свідчень, стосовно чоловіків цього не спостерігається: «129» (при тому, нечіткість щодо осіб жіночої статі — від 94 до 100). Таким чином, протягом 6 років грецька спільнота міста збільшилася у декілька разів (безумовно, шляхом переселення нових мешканців).

Більш точні дані знаходяться, за словами Г.М. П'ятигорського, в документі, підготовленому опікуном поселених у місті греків підполковником А. Кесоглу. В ньому вказані усі переселенці з інформацією щодо місця виїзду, часу прибуття, роду занять, відмічені стани, куди побажали записатися греки: купці чи міщани, перераховані сімейні та неодружені, вказані їх власні будинки та інші споруди, в яких вони або проживають, або здають в оренду [560, с. 37–38].

В цьому «Опису...» перераховані 530 сімей або 813 осіб. З них 37 осіб разом із членами родин — 85 вказали себе як «купці» (7% від усіх сімей та 4,6% від загальної кількості); 414 голів або 600 осіб — «міщанами» (78,1% та 73,8%, відповідно); 66 родин або 108 осіб — «чиновних людей» (12,5% та 13,3%); 13 або 19 — «гостей, які ніде в Росії не записані» (2,5 та 2,3%%). Серед них однозначно греками були 610 осіб (рівно три чверті; решта — результати соціальної інкорпорації представників різних національностей до правової системи та станового товариства). Ці греки прибували до Одеси з

різноманітних регіонів Греції (Османської імперії): Мореї (Пелопоннесу), островів Егейського моря, Фессалії [560, с. 38].

Отже, на 1795 р. в Одесі було 224 греків (чоловіків і жінок), тобто загалом десь приблизно 10% усього населення міста. Сам же грецький дивізіон планували розмістити під Одесою, а греки, які мали залишитись у місті, отримували певні елементи самоврядування. Грецький дивізіон, військовий підрозділ перебрав на себе функції, що виходили за межі власне традиційної військової галузі. Офіцери цього підрозділу, спочатку підполковник А. Кесоглу, а потім інші особи, діяли як лідери усієї грецької общини Одеси в цілому й у цій якості їх сприймали з боку російського уряду та адміністрації. З наукової точки зору, ця інституція не була суспільною. Вона була створена владою, а його члени, залишаючись солдатами, не мали права голосу в їхніх повсякденних справах. Це своєрідний компроміс, яким скористався російський уряд заради спрощення контролю над усіма греками міста.

Адміністрації не довелося витратити спеціальні кошти на призначення бюрократів заради роботи із новими іммігрантами. Крім того, зберігаючи подібну схему військового характеру, уряд міг чітко здійснювати суворий контроль. Посередником виступав не лише урядовий чиновник, якому доручався нагляд за справами іммігрантів, але і їхній командир. Власне, на чолі греків була поставлена окрема посадова особа — опікун. В його компетенцію входили питання захисту прав одеських греків та організація їхнього внутрішнього життя. В самій Одесі створили «Комісію для поселення греків і албанців», яка опікувалась прибулими греками. Ця комісія та опікун відокремлювали греків у міському управлінні від інших мешканців Одеси, але не обмежували їхню участь у справах міста. Так, греки увійшли до складу створеного у листопаді 1795 р. магістрату (відкрився у січні 1796 р.) [528, с. 44–45].

Зміни у становищі греків відбулись із початком правління Павла I. З одного боку, був розформований Грецький дивізіон, але з іншого, на підставі прохання греків разом з молдованами та албанцями було відкрито у 1797 р.

спеціальний магістрат «для іноземців» (проіснував до 1801 р.) [576, с. 364–365, 367]. Саме внаслідок клопотання цього магістрату Одеса отримала у 1798 р. герб міста, а попередній «загальний» магістрат було ліквідовано [576, с. 370–371]. Ці роки дають деякі розбіжності чисельності греків в Одесі. Їх нараховують або 269 [573, с. 62; 648, р. 114], або 606 з грецьким дивізіоном [573, с. 62]. У такій «похибці» у майже третину від загальної чисельності бачимо віддзеркалення соціальних трансформацій: частина греків Одеси почала активно змінювати свій стан та соціальний статус. Наприклад, відомо, що лише у 1797 р. 37 родин перейшло із військових до купців (25 чоловічої статі та 12 жіночої) [528, с. 110, 115–116]; або у наступному, 1798 р. — 22 родини (20 чоловічої та 2-і жіночої) [528, с. 112–114].

Зростання у місті стану купців та «іноземних купців» йшло доволі бурхливо. Зокрема, на 1799 р. греків серед них вже було 249 осіб (162 чоловічої та 87 жіночої статі) [320, с. 218]. За іншим джерелом, їх нараховувалось на той же рік лише 70 родин (на чолі 44 чоловіків та 26 жінок) [528, с. 117–120]. Можливо, що ця різниця може бути пояснена недосконалістю соціального обліку: купці 3 гільдії не відрізнялися від іноземних міщан. На ті ж часи, чисельність колишнього Одеського грецького дивізіону майже не змінилася — 108 осіб чоловічої статі та 56 жіночої, а всього — 164 особи [320, с. 218]. Навіть через чотири роки у 1802 р. фіксувалися ті ж показники [573, с. 119].

Консолідація грецької спільноти Одеси та оформлення громадського етнічного самоврядування датується першими десятиріччями ХІХ ст. Відсутність будь-якого легального адміністративного самоврядування в умовах кріпосницької Росії сприяло розвитку інших форм об'єднання грецьких громад в Україні, в тому числі, в Одесі. Найбільшого поширення набули релігійні братства і добродійні громади. Організація цих товариств, як правило, базувалась на статутах, в яких робилась спроба сполучення національних і релігійних традицій своєї батьківщини з нормами, які існували в країні перебування. Громади боролись за своє визнання в якості юридичних осіб з боку місцевих влад. Об'єднання переселенців в ці товариства ставило

перед собою мету виконати три головні завдання: соціального захисту, просвіти й, особливо, задоволення релігійних потреб членів громади. Таким шляхом греки-переселенці намагались відстояти свої соціальні права і зберегти духовний і етнічний зв'язок з Вітчизною.

Разом з тим, існували й неформальні, тобто офіційно не зареєстровані грецькі громади, які виконували схожі суспільні функції. Наприклад, громадським за змістом було релігійне об'єднання греків-прочан. Воно консолідувалося до 1808 р., коли динамічна православна група греків вирішила побудувати власну церкву [629; 451, с. 101–115; 450, с. 7–26]. Так храм Святої Трійці став одним із помітних центрів грецької життєдіяльності в Одесі. Зусиллями й на кошти грецької громади у 1814 р. при грецькій Троїцькій церкві було засноване початкове училище для грецьких дітей. Саме на базі цього училища за рішенням зборів одеських греків у вересні 1817 р. відбулось офіційне відкриття Грецького комерційного училища. Для його утримання грецькі страхові товариства Одеси запропонували відраховувати у фонд училища від 10 до 20% своїх прибутків, а грецькі купці передавали училищу 0,1% від усіх своїх торговельних оборотів [619, с. 116]. Училищну та Попечительську ради Грецького комерційного училища можна вважати також своєрідними органами самоврядування грецьких мешканців міста. Утворення подібної школи підтримувалося одночасно, і офіційною владою в особі губернатора графа О.Ф. Ланжерона, і таємною структурою «Філікі Етерія» [438, с. 38–39]. Головні діючі особи таємного товариства, як, наприклад, значні комерсанти Іоанніс Амвросіу, Іліас Манесіс, Александрос Маврос, Александрос Кумбаріс, Григорій Іванович Маразлі [293, с. 129–132], виступали як члени Попечительської ради Грецького комерційного училища [438, с. 35]. Вони поєднували фінансову допомогу поширенню грецької освіти з активною участю у національно-визвольному русі. Училище мало затверджений статут, в якому визначалися напрями діяльності навчального закладу; володіло значною нерухомістю, майном, оборотними коштами.

До міста приїжджало багато греків, які мріяли про звільнення Греції від османського ярма. Прогресивний на той час характер Одеси, поширення європейських ліберальних ідей і протекціонізм з боку російського уряду сприяли створенню товариства «Філікі Етерія». Чималу роль зіграли гасла Французької революції про народ, батьківщину, націю, свободу. У таких обставинах, у 1814 р. троє грецьких комерсантів Ніколаос Скуфас, Еммануїл Ксантос і Атанасіос Цакалов вирішили підготувати ґрунт для «своєчасного» революційного виступу грецького населення Османської імперії та заснували Товариство друзів, або «Філікі Етерія» [442, с. 167–176; 443; 583, с. 171].

22 лютого 1821 р. князь О. Іпсіланті в супроводі невеликої групи перетнув р. Прут, кордон між Росією і Придунайськими князівствами. Впевненість «Філікі Етерія» у правильності вибору місця спиралась на підтримку керівництва світської та військової адміністрації Молдови та Валахії її членів Міхаїла Суцоса, Георгакіса Олімбіоса, Йоанніса Фармакіса.

Після поразки повстання у Молдові «Філікі Етерія» в Одесі перейменувалося в Філантропічне товариство грецької громади Одеси. І. Амвросіу, А. Кумбарі, Д. Інглезі, А. Маврос і Г.І. Маразлі очолили його [686, р. 138; 691, с. 25–27]. Та російський уряд й цю організацію розглядав як політичну, а не благочинну. Тому її заборонили, створивши замість неї Грецький допоміжний комітет в Одесі та Кишиневі [2; 3; 561; 593].

Ці громадські організації у першій половині ХІХ ст. створювали лише декілька тисяч греків-одеситів. При тому, що більшість з них були мешканцями міста першої генерації. Так, в 1808 р. джерела фіксували наявність 670 греків-чоловіків [573, с. 157] (або за попереднім типовим співвідношенням статей — дещо понад 1 000 осіб всього). А вже у 1816 р. виявилось 11 500 греків [720, р. 13], приблизно двадцята частина від усього населення Одеси. Більшість з них репрезентували тимчасових іноземців або мігрантів, що тільки оселилися у місті. Опосередковано це припущення підтверджується даними церковної поточної статистики на 1820 р., згідно з якою парафіян Свято-Троїцької церкви обраховувалося вже біля 1 500 [560, с.

12]. Сучасні дослідники вважають коректною для 1821 р. кількість у 4 000 греків [593, с. 155]. Враховуючи суспільно-політичні події, кількість емігрантів з Одеси до Греції була в 1820-і рр. значною (можливо припустити, що кожен четвертий грек повернувся до своєї Батьківщини або взяв участь у революційних подіях). Однак, репресії та переслідування спонукали нові хвилі переселення до міста, але вони не змогли відтворити механічним шляхом попередню кількісну чисельність греків в Одесі.

На 1826 р. населення міста нараховувало 32 995 осіб. Кожен десятий з них мав іноземне громадянство [643, с. 81]. Серед них етнічних греків було не менше половини, або півтори тисячі осіб. Незважаючи на бурхливі політичні події навколо греків Одеси, протягом 1830–1850-х рр. приріст серед них йшов природним шляхом. Істотних хвиль переселень (як еміграції, так і рееміграції) не спостерігалось. Відповідно, зростання грецької общини Одеси було незначним, у межах 10–15% щорічно. Отже, з 2 тис. число греків виросло до понад 4 тис. осіб.

З початком в Росії реформ 1860-х рр., зокрема й місцевого самоврядування, в Одесі виникли як своєрідні самоврядні структури «Братство Грецької церкви Святої Трійці» (січень 1864 р.) [684, с. 172, 174], «Грецьке філантропічне товариство» (1865 р.) [364]. Однак, з різних причин вони довго не проіснували. Певні попередні розбіжності привели до того, що ще в 1862 р. 17 греків, які належали до числа найзаможніших, власне лідерів грецької громади Одеси, звернулись до одеської місцевої адміністрації з проханням затвердити статут «Грецького благодійного товариства» [11]. Однак, тільки 25 серпня 1871 р. вони отримали позитивну відповідь від міністерства внутрішніх справ [1]. До завдань новоствореного Товариства входило сприяння діяльності Грецької церкви, полегшення умов існування співвітчизників, надання фінансової та матеріальної допомоги грецькій бідноті шляхом пожертвувань, безкоштовної медичної допомоги, житла та безпроцентного кредиту. Товариство претендувало на утримання релігійних, освітніх та інших національних закладів [536, с. 94; 537, с. 299; 662; 663].

Однією з причин затримки затвердження статуту Товариства стали питання, пов'язані з долею Грецького комерційного училища. У міністерстві освіти, як це видно з резолюції щодо проекту статуту Товариства, зрозуміли намагання його засновників поставити під свій контроль училище. В Петербурзі ж вважали, що училище із капіталами та власністю належить усій грецькій громаді, тож передавати його тільки тим, хто буде сплачувати грошові внески, несправедливо щодо інших, хто не може надавати училищу грошової допомоги. Таке становище завдало б тільки шкоди училищу, підсумували у міністерстві [1, арк. 13зв., 14–14зв.]. Отож, в результаті Грецьке училище продовжувало формально існувати окремо від Товариства і навіть фінансувало заклади Благодійного товариства.

Одним із головних напрямів діяльності Товариства стало відкриття дівочого училища. Така ідея вже давно існувала серед греків Одеси й вони навіть створили з цією метою в грудні 1870 р. спеціальну комісію. Оформлення Благодійного товариства привело до того, що воно не тільки форсувало дії комісії, але й взяло на себе всю основну роботу по створенню і подальшій організації дівочого училища, виступивши як його головний спонсор. На засіданні правління Товариства 11 вересня 1872 р. для училища був затверджений річний кошторис на 1872/73 навчальний рік у розмірі 3 800 крб. Спочатку училище розмістили в будинку одного з найбагатших грецьких купців Одеси Маврокордато. Відкриття та освячення Грецького дівочого училища відбулося 5 листопада 1872 р. [279, арк. 7, 9]. Та вже в кінці вересня 1873 р., очікуючи на приїзд до Одеси королеви Греції Ольги, Грецьке благодійне товариство добилось у архієпископа Одеського і Херсонського Димитрія дозволу на будівництво в межах території Грецької церкви Святої Трійці будинку для Грецького дівочого училища. Витрати на будівництво в розмірі приблизно 40 тис. крб сріблом взяв на себе голова Товариства Ф. Родоканакі. Тому у 1874 р. училище отримало назву «Еллінське Родоканакіївське дівоче училище» [279, арк. 19зв.; 683, с. 40].

У 1896 р. при Грецькому благодійному товаристві був заснований на кошти Г.Г. Маразлі будинок для людей похилого віку [277, арк. 28; 360]. Для його утримання комерсант подарував Товариству будинок по вул. Пушкінській з правом розпорядження прибутками від нього. Сам же будинок для літніх осіб розмістили у двоповерховому особняку на Малому Фонтані, що належав Грецькому Благодійному товариству. Вже восени 1896 р. в ньому жило 11 чоловіків і жінок [276, арк. 11, 25].

Товариство мало елітний характер і в 1896 р. нараховувало 334 особи [537, с. 303], що складало приблизно 7% від загальної кількості греків, які мешкали на той час у місті. Вступити до нього могла тільки та людина, яка сплачувала хоча й невеликий спочатку (3 карбованці), але дедалі більший грошовий щорічний внесок. Скажімо, у 1877 р. при загальному приході Товариства у 19 тисяч карбованців третину складала сума членських внесків [405, 31 січня]. Товариством керувала Рада з 12 чоловік і попечителі, яких вибирали генеральні збори на три роки. Головним чином це були представники найбільш заможних родин грецької громади.

Діяльність Грецького благодійного товариства в Одесі впливала на соціально-економічне, культурне і релігійне життя грецької спільноти Одеси. Воно сприяло національному згуртуванню греків, збереженню ними етнічної окремішності й зміцненню грецької громади у багатонаціональному місті.

В цілому, самоврядування греків Одеси впродовж майже століття зберегло свій громадський характер. Та якщо в кінці XVIII ст. грецька спільнота Одеси мала хоча й обмежене, але адміністративне самоврядування, то в першій половині XIX ст. в межах політичної системи Російської імперії самоврядування набуло неофіційних форм. Проте, таким чином вдавалося відстояти, щоправда, лише певною мірою, право на існування, як у випадку Грецького комерційного училища.

У другій половині XIX ст. із реформуванням місцевого самоврядування змінилося ставлення влади й до етнічного самоврядування. Різноманітні об'єднання етнічних меншин отримали надзвичайно обмежені, та все ж

юридично закріплені засади громадського самоврядування. В Одесі справа пішла шляхом створення об'єднання найзаможніших греків в окремішне від усієї грецької громади міста Благодійне товариство.

Може виникнути уявлення, що таку різноманітну та масштабну діяльність здійснювала чисельна потужна община. Однак, відзначимо, що на 1860–1870-ті рр. мова йде не більше, ніж про 10 000 грецьких мешканців-одеситів. Саме такі умовні дані фіксуються на 1872 р. [290] або на 1874 р. — приблизно 4 тисячі осіб греків в Одесі [291]. Оціночні твердження на 1863–1864 рр. про кількість в одну тисячу родин [678, с. 345], можна розцінювати як явно занижені. Під час перепису 1879 р. фіксувалося 2 285 тільки грецьких громадян. Крім того, зі слів консула «в Одесі мешкало чимало греків, які мали російське або османське громадянство», яких, на його думку, було не менше, ніж 5 тисяч [372, с. 62].

Комерція була основою добробуту грецької общини Одеси протягом XIX – початку XX ст. Вдала кон'юнктура та зростаючі запити європейських ринків сприяли надзвичайному збагаченню купців-торговців зерном. Крім того, грецькі купці спиралися на розгорнуту торговельну мережу, яка до того часу була створена грецькими комерсантами та охоплювала широкі простори Середземномор'я. З одного боку, грецькі торговельні доми включили Одесу до цієї мережі, а, з іншого — місто-порт стало активним суб'єктом подібної масштабної торговельної діяльності.

Спочатку, наприкінці XVIII – на початку XIX ст., торговельні операції одеських греків досягали лише Стамбулу та островів Архіпелагу [375, № №5, 7, 13, 14, 15, 16, 18, 19, 21, 22, 23, 26, 32, 33, 35, 41]. Обмеженість такими близькими географічними межами була вже у 1820–1830-ті рр. подолана активними комунікаціями та розвитком ринків зерна Європи. Та крім ринкових правил і об'єктивних умов судноплавства, важливим було (включно до 1829 р.) те, що Стамбул функціонував як центр транзиту товарів, і географічне обмеження операцій було свідомим вибором грецьких купців. Для них, ймовірно, було зручніше охопити увесь чорноморський регіон, добре їм

знайомий, де вони провадили свою торгівлю разом зі своїми земляками, що займалися й імпортом товарів, і внутрішньою торгівлею.

Точно не відомо, чи була імпортна торговельна стратегія свідомим стратегічним вибором перших генерацій грецьких мешканців Одеси. Грецькі купці скористувалися тим, що вони прибули із продуктами масового вжитку, що користувались високим попитом на російському ринку з причорноморських регіонів. А перебування грецьких купців у внутрішній частині імперії (Ніжин, Київ) сприяло переміщенню товарів у глибину країни. Отож основними факторами формування провідної ролі греків Одеси у першій половині XIX ст. були: обізнаність щодо торгівлі у цьому регіоні; утворення торговельних мереж у стратегічних місцевостях виробництва та продажі; незначна присутність західних торговельних домів у Причорномор'ї.

Оприлюднені ще у XIX ст. О. Орловим списки купців Одеси [528, с. 123–127] дозволяють скласти уявлення про роль греків у купецькому середовищі міста в 1800 р. На той момент усього нараховувалося 151 купець, з них: першої гільдії — 8 осіб; другої гільдії — 30; третьої — 114. 34% представників усього стану були греками, які ж, до того ж, склали абсолютну більшість у першій та другій гільдії та володіли 62% всього заявленого капіталу. Також в Одесі постійно знаходилася велика кількість іноземців, які тимчасово займалися торгівлею. Так, у червні 1799 р. таких осіб було 86, з яких: греків — 64, італійців — 10, сербів — 3, німців — 2, інших слов'ян — 4 [560, с. 49]. З цього випливає, що на той час греки контролювали експортно-імпорتنу торгівлю Одеси. Більшість греків прибула з Османської імперії, та лише 21 з 52 оселилися в Одесі після 1794 р. Решта постійно мешкала у межах Росії.

А. Скальковський перераховував купців, які були зареєстровані у першій гільдії у 1812 р. Число греків у порівнянні з даними 1800 р. істотно збільшилося. Початкова п'ятірка 1800 р. перетворилася на 14 купців з 53 на 1812 р. Тобто, греки склали чверть (26%) оптових торговців міста. Поява нових осіб та переформатування в ієрархії грецьких купців можна було б назвати природним явищем під час становлення та організації торгівлі у місті.

Відомі імена найбагатших грецьких купців Одеси на 1817 р.: Т. Серафінос, А. Маврос, Д. Інглезі, А. Кумбарі, В. Манесіс, І. Амвросіу, Д. Палеологос. Анонімний автор записки про грецьку общину Одеси оцінював капітал цих купців у 10 млн крб [442, с. 142]. Вони не лише вели широку торгівлю, але й займалися банківськими операціями, виступали власниками кораблів та горілчаних заводів. Значний прибуток приносили грекам міста посередницькі послуги щодо «позик» російському флоту.

У результаті фіктивних справ із купівлі-продажу суден майже усі грецькі судна стали ходити під російським прапором. Аналіз заходів суден до Одеського порту протягом 5 років — з 1801 р. по 1805 р. вказує на історичну динаміку й у цілому, й за прапорами суден, під якими вони ходили [542, с. 251]. Проте, часто прапор та країна приписки судна не визначали його «національність». «Османськими», наприклад, вважалися кораблі з Егейського Архіпелагу, Александрії, Салонік, Ізміру, Стамбулу; насправді, багато із них були фактично грецькими. Ще викликає сумнів стосовно кількості російських кораблів. Росія не могла мати такий торговельний флот і багато із «російських кораблів» були фактично грецькими, що ходили під російським прапором для зручних проходів через Боспор [440, с. 115–130].

Симптоматичне порівняння динаміки відходу суден із порту Одеса (маються відомості на 1809–1813 рр. [542, с. 252]). Структура власників суден приблизно схожа із попередньою, але з'являються «грецькі кораблі». Отже, мається на увазі національність капітана або шкіпера (зрозуміло, що до 1829 р. грецький прапор не міг з'явитися на Чорному морі) [440, с. 125].

На наступному історичному етапі (1820–1860-ті рр.) комерційна діяльність греків отримала подальший розвиток. Маємо безпосередні свідчення про використання прапорів під час проведення торговельних перевезень грецькими купцями Одеси. Детальний аналіз розкриває популярність та поступове зростання грецького прапору із 1832 р. до 1853 р., коли через Кримську війну торгівля та пароплавство практично зупинилися [375–404, база даних DIR Торгівля]. Транснаціональний та масштабний

характер підкреслюється присутністю прапорів 9 іноземних держав, а також істотною присутністю австрійського, неаполітанського, великобританського стягів. В 1827–1868 рр. із 3 984 судів, якими користувалися грецькі купці Одеси, 58% ходили під національним грецьким стягом; п'ята частина (18%) — російським, десята (8 та 7%%, відповідно): австрійським і англійським.

Після підписання Кючук-Кайнарджійської угоди (1774 р.), право вільного проходу через Протоки суден під російським прапором та, при тому, фактична відсутність власне російського торговельного флоту у південних портах надавала грецьким капітанам, що ходили в Егейському та Чорному морях під османським прапором, чудову можливість шукати «захисту» з боку Росії. Поступово аналогічні права були надані Османською імперією двосторонніми угодами іншим державам: Австрії (1784 р.), а згодом — Англії (1799 р.) та Франції (1802 р.). Остаточне офіційне «звільнення» флоту усіх країн від будь-яких перетинів для входу у Чорне та Азовські моря було досягнуто у результаті Адріанопольського миру 1829 р. В. Кардасіс підкреслив, що «у 1806 році Порта оголосила, що всім без виключення країнам, що мали дипломатичні представництва у Константинополі, дано право користуватися Протоками» [643, с. 150; 704, с. 66].

У 1817 р., у момент найвищого «піднесення» хлібного експорту, в Одесі було зареєстровано 65 купецьких фірм [494, с. 357]. Найбільш значущими з них були грецькі. Сотні тисяч карбованців запустили до обігу І. Раллі, Г. Папудоглу, І. Сакеларі, А. Мімі, Ф. Родоканакі, Л. Камбуроглу, К. та І. Папудови, П. Варваті. Потужні філії грецьких торговельних будинків Одеси, а також агенти окремих купців існували у багатьох країнах. Ще одним джерелом прибутків купців-греків Одеси виступали страхові компанії: оскільки пароплавство у Чорному та Середземному морях було небезпечним, негоціанти змушені були звертатися до подібних контор. У 1808 р. в Одесі було засноване Греко-російське страхове товариство із капіталом у 800 тис. крб [442, с. 210–213]. Його директорами стали провідні греки міста: І. Дестуні, Т. Серафіно та І. Петала. Друге грецьке страхове товариство відкрилось у 1814

р. (директори: І. Амвросіу, І. Манесі та С. Ксіда). В 1817 р. в Одесі з'явилося «Нове грецьке страхове товариство» з капіталом в 500 тис. крб. На чолі його були Д. Зотов, Г. Маразлі та Г. Папудоглу [442, с. 210–213].

10(22) червня 1830 р. міністерство фінансів повідомило Одеського градоначальника О.В. Богдановського про указ, згідно з яким у місті утворювалася нова компанія для страхування суден та товарів під назвою «Грецька страхова контора». Її директорами були В. Ксені, К. Папудов та Г. Россолімо [560, с. 75; 634, р. 402]. 29 квітня 1836 р. вона була продовжена указом ще на 8 років під назвою «Нова грецька страхова контора». Згідно з її Статуту, капітал компанії був визначений у 500 тис. крб асигнаціями, із розподіленням на 500 акцій, кожна у 1 000 крб, із тим, щоб у випадку необхідності, він міг бути збільшеним шляхом випуску ще 100 акцій за тією ж ціною. Передбачалося, що із щорічного прибутку на акції, акціонери мали поступатися певною кількістю відсотків на користь Одеського Грецького комерційного училища [317, с. 454].

У 1833 р. (статут був затверджений 10 серпня 1833 р.) грецькі купці створили, спільно з урядом, товариство акціонерів для термінового регулярного та постійного сполучення між Одесою і Константинополем під назвою «Чорноморське пароплавне товариство». Воно випустило в обіг 500 акцій по 500 карбованців для формування капіталу у 250 тис. крб асигнаціями. Уряд приймав у цій акції безпосередню участь шляхом передачі у розпорядження товариства трьох пароплавів: найвідоміший з них мав назву «Нева». Чистий прибуток за усіма видатками поділили між урядом і акціонерами навпіл. Перед тим провели вирахування 10 % для складення запасного капіталу, який зберігався у комерційному банку та складав спільну власність. Його директорами були грецькі купці Раллі, Папудоглу та Папудов. Це було народження Чорноморського пароплавства. Йому належали пароплави «Нева», «Імператор Микола», «Імператриця Олександра», а потім «Петро Великий» [263, арк. 1–76].

Грецькі купці Одеси не лише провадили активну міжнародну торгівлю, але й займали ключові місця у фінансово-банківських операціях, у промисловості (були володарями фабрик і заводів) та у транспортній галузі (особливо щодо власності плавзасобів). Г. Купас, П. Скіліціс, Г. Маразлі, Т. Родоканакі, К. Папудов, Д. Палеолог, Т. Серафінос, А. Маврос та інші на початку 1830-х рр. мали власні великотоннажні парусники. Протягом 1830–1860 рр. в якості судновласників також виступали брати Ціцініаси, Папудови, Петрококкіноси, Родоканакі, Раллі [643, с. 132]. Після 1820 р. грецькі купці Причорномор'я спиралися на розвинуту комерційну мережу, яку вони створили на той час, охоплюючи багато із регіонів Європи, Азії та Африки [494, с. 357]. Ця мережа включала агентів у районах вирощування зерна Росії. Їх основним завданням були закупівлі врожаїв до їхніх зборів, отож, вони мали достатньо точно передбачати обсяги і якість майбутніх врожаїв. Експортер відправляв вантаж на середземноморські ринки та чекав новин про його продаж через агентів. Схематично структура грецького торгового дома виглядала таким чином, як це визначено у додатку В [542, с. 253].

1830 р. можна вважати певною хронологічною межею в історії грецької еміграції в Одесі — завершення 40-річного періоду, упродовж якого греки облаштовувалися як торговці, комерційні агенти, суб'єкти продажів; протягом якого сформувалися великі грецькі торговельні дома, яким Одеса була зобов'язана розвитком своєї експортної хлібної торгівлі. У 1818 р. виникла торгова фірма Родоканакі, у 1829 р. — Вучіна, у 1812 р. — Папудова, у 1822 р. — Севастопуло [527, с. 206], не раніше 1827 р. — Раллі [634, р. 409].

Грецькі негоціанти займалися виключно вивозом зерна. Якими б не були малими обсяги хліба з Одеси на початку XIX ст., але вони складали понад 3/4 імпорту хліба з півдня Російської імперії, а у 1816–1817 рр., у зв'язку із неврожайми у Західній Європі, російський зерновий ринок став достатньо потужним. У наступні роки включно до 1835 р. експорт помітно зменшується через військові обставини 1820-х рр. [527, с. 198].

Аналіз щорічного руху експортної торгівлі [375–404, база даних DIR Торгівля], що здійснювали грецькі купці Одеси, показує відновлення обсягів із 1835 р., що було пов'язано із гарними врожайми зернових культур у Південній Україні, з одного боку, та пониженням мита на імпорт зерна до Англії, з іншого. Це помітно покращило експорт зерна. Через катастрофу врожаю зернових в Англії у 1845 р., експортні операції досягли пікових показників.

Дані основних грецьких торговельних домів Одеси вказують, що крім зернових товарів, місто стало значним центром експорту вовни, сала, худоби [375–404, база даних DIR Торгівля]. Найбільше таких товарів вивозилося до Великобританії, Німеччини, Франції, Італії, Голландії, Бельгії, Іспанії, Туреччини та Єгипту [527, с. 207]. Наприклад, торговельні дома Родоканакі, Севастопуло, Іракліді та Раллі відправляли до Лондона, Марселя, Трієста, Ліворно, Константинополя та на Мальту, в основному, пшеницю, а ввозили апельсини, лимони, вино, горіхи, рибу, цукор, каву, тютюн, деревину з Венеції, Генуї, Антверпена, Трієста, Лондона, Марселя, а також з островів Егейського архіпелагу (Санторіні, Ідра), з Малої Азії (Смирна) [396, 10 лютого, 21 лютого, 27 лютого, 19 березня, 24 березня, 31 березня, 4 квітня, 9 квітня, 11 квітня, 7 травня, 30 травня, 4 червня, 13 червня].

В цих операціях греки займали провідні позиції аж до 1853 р., до початку Кримської війни, коли блокада Чорного моря завдала значних збитків торговим фірмам. Більш того, єврейські фірми починають інтенсивний наступ на грецьку «монополію» у торгівлі зерном, знижуючи їхні прибутки навіть до 25 коп. за чверть пшениці [635, р. 66]. Як наслідок, заміна греків єврейськими купцями у хлібній торгівлі збіглася із відносним скороченням чисельності грецького населення, заміною контрагентів за кордоном, посиленням конкуренції на світових ринках. З іншого боку, грецькі сімейні фірми поступаються акціонерним компаніям, що були пов'язані із міжнародним банківським капіталом довгими ланками посередників та активними фінансовими операціями [635, р. 202]. Ці кардинальні трансформації призвели

до розорення майже усіх грецьких неогоціантів (продовжили свою діяльність лише великі фірми).

На 1853 р. в Одеській митниці був зареєстрований 121 купець, що займався закордонною торгівлею. Порівняльно-кількісний аналіз цього списку [542, с. 254] дозволяє виокремити групу грецьких купців, що проводили потужні «закордонні торги» (обороти понад мільйон карбованців сріблом). Таких сімейних фірм виявилось сім: Родоканакі, Іракліді, Папудов, Раллі, Зарифі, Пандія, Мавро. Ще чотири наближалися до цього обсягу: Севастопуло, Вучіна, Сарнаді, Согдурі [397, 28 січня]. Загалом же 15 грецьких сімейних підприємств виробляли понад половину усього зовнішнього обороту торгівлі, а найпотужніші здійснювалися торговельним домом купця першої гільдії Ф. Родоканакі [542, с. 254].

Вже на 1865 р. грецькими комерційними фірмами проведені торговельні операції на суму 11 846 670 крб [402, 5 березня]. Це було менше половини від усього обороту експортної торгівлі Одеси, що на той рік складав 26 452 550 крб [321, с. 259]. Воно зафіксувало істотні зрушення початку 1860-х рр., коли прибуток від торгівлі хлібом помітно скорочувався, виникла необхідність у реструктуризації та переорієнтації купецького капіталу. Тоді більшість великих фірм диверсифікувалася в інші види комерції: інвестиції у нерухомість та банківсько-фінансову справу.

Деякі компанії взагалі залишили одеський ринок. Зокрема, брати Раллі виїхали з Одеси, перейшли на торгівлю між Англією та Індією. «Брати Папудови», ще один міжнародний грецький торговельний дім із представництвами в Одесі, Ліворно та Марселі, змушений був закрити свою філію у Ліворно. Торговий дім «Родоканакі» з осередками у Смирні, Ліворно, Марселі та Одесі, переключився на банківську справу та інвестиції в промисловість у межах Російської імперії, а також фінансові операції в інших країнах. Партнери або філії багатьох міжнародних сімейних фірм зникли або інкорпоровались до російського істеблішменту, отримавши почесні титули та ставши рантьє [693, р. 104–105; 634, р. 418–419].

Крім того, виявилася тенденція до формування поліфункціональності та транснаціональності у діяльності грецьких торговельних домів. Наприклад, ім'я Маврокордато пов'язане із багатьма великими банками Європи, зі штаб-квартирами у Константинополі та відділеннями в Одесі, Лондоні, Парижі, Марселі та Трієсті. Перший Маврокордато, який прибув до Одеси у 1795 р., мав ім'я Лоренцо. В 1798 р. він прийняв російське громадянство та записався до другої купецької гільдії із капіталом у 10 тис. крб [134, арк. 30]. Серед його успішних нащадків був Дмитрій або Дмитро, який вже народився в Одесі у 1815 р. та помер тут аж у 1917 р. Він став адміралом та князем Російської імперії [637, р. 24; 705]. Торговий дім братів Раллі відкрив свої філії у Лондоні (ця фірма проіснувала аж до 1961 р.), в Ірані, Індії, Америці та у Дунайських князівствах [634, р. 407–412; 542, с. 256].

Грецькі комерсанти також переорієнтувалися на високоприбуткову нерухомість Одеси. Попит на житло у місті стрімко зростав, особливо коли були скасовані обмеження на поселення євреїв (1865 р.). Міграційний рух посилювався і багато іудеїв перемістилося з північних та західних губерній до південних. Житлове будівництво на початку 1870-х рр. йшло швидкими темпами. Багато із господарсько-складських споруд перетворили на житла. Так, наприклад, було із великими складами у самому центрі міста, що належали грецькому експортеру К. Папудову. Крім того, у центральних частинах міста були зведені нові квартали-блоки першорозрядних домів. Будівництво було мотивоване високими ставками орендної плати та капітал-інвестицій через дорогоцінну землю [701, р. 201].

Скасування кріпацтва та будівництво залізних доріг у південних губерніях виступили важливими чинниками, що спрямовували шляхи мігрантів до Одеси. Процес урбанізації йшов через потужну міграцію, перш за все, колишніх селян, яких приваблювали нові робочі місця у містах, де вони працювали як хатня прислуга і низько кваліфікована робоча сила. Зростаюче населення міста потребувало нового житла. Відтак, спекуляція нерухомістю стала одним з самих вигідних справ колишніх зернотрейдерів.

Оскільки ціна на нерухомість за декілька років зросла вдвічі, а попит на квартири істотно збільшився, стрімко були створені величезні капітали. Переписи 1892 р. та 1897 р. у трьох центральних частинах міста показали, що відомі грецькі та єврейські підприємці були власниками великої кількості прибуткових будинків: Раллі мав 16 об'єктів, Маврокордато — 16, Родоканакі — 11, Вучіна — 10, Маразлі — 10, Кумбарі — 5, Янопуло — 4, Раффалович — 14 та Ефруссі — 5. Оцінка будинків греків, що мешкали в Одесі, дорівнювала 4 885 089 крб. Нерухомість Г.Г. Маразлі оцінювалася у 415 139 крб, Раллі — в 647 282 крб, Родоканакі — в 257 252 крб [275, арк. 64–85; 542, с. 256].

Дані про закордонну торгівлю за 1883–1892 рр. вказують на те, що греки вже не фігурують серед найбагатших купців Одеси [643, с. 226]. Їхня економічна присутність принципово трансформувалася, як вже зазначалося, на володіння нерухомістю, а також промислове виробництво. Показовим є уточнення, що якщо до цього часу для греків земельна власність означала соціальний престиж, то наприкінці XIX ст. — вже безпосередню участь у виробництві аграрної продукції [635, р. 187]. Безумовно, що лише ті, хто мали значний капітал, йшли на подібну діяльність. Решта комерсантів вимушено залишала ринок міста.

Отже, привілеї, що надавалися урядом грекам, запрошення іноземців до переселення у межі імперії, складності пересування громадян держави через обмеження окремих груп та кріпацтво, з одного боку, та формування нової економіки стрімкого розвитку на базі закордонної торгівлі, з другого, сприяло благополуччю та його зростанню у греків Одеси. Торгові мережі, які створювалися ними всередині країни у місцях агровиробництва, а також — в основних портах Європи, куди експортувалася пшениця, зіграли важливу роль для економічно-привабливого становища одеських греків.

Кримська війна, поява та поширення американської пшениці на європейських ринках послабили торговельну діяльність грецьких купців. У цей період вони поступаються своїм місцем єврейським та російським

представникам буржуазії, а частина з них — переорієнтувалася на операції із нерухомістю, банківсько-фінансову та промислову, судновласницьку галузі. Відбуваються помітні зміни й у соціальному статусі. У 1860–1870-ті рр. є чимало прикладів, коли греки відходили від комерції та переходили до верств адміністраторів, аристократії, отримуючи дворянські титули.

Одеса приваблювала не лише потужних емігрантів, але й бідняків, що покидали батьківщину в пошуках роботи та кращого життя. Їхній матеріальний стан був вкрай нестабільним, а долі склалися дуже по-різному. Особливо у другій половині XIX ст. преса часто констатувала неспроможність греків, навіть із заможних родин. Зафіксовані публічні розпродажі майна греків для сплати боргів [397, 16 лютого, 18 лютого, 31 липня; 398, 24 січня, 15 липня, 7 вересня., 8 жовтня, 26 жовтня, 19 грудня].

Значне соціальне розшарування ілюструють матеріали Перепису 1897 р. Незважаючи на аграрну орієнтацію Російської імперії, у країні виявилось 223 міських центрів із населенням кожного понад 15 тисяч мешканців. Відповідно, у Греції, за двадцять років перед тим (1879 р.) аналогічних урбаністичних середовищ фіксувалося лише сім: Афіни (68 677), Пірей (21 618), Закінтос (18 638), Піргос (18 734), Керкіра (25 139), Патра (34 227) та Ермуполі (21 540) [372, с. 112–131].

Показові соціально-економічні процеси всередині грецької общини Одеси представлені через професійні характеристики, господарську спеціалізацію окремих представників греків-одеситів. Аналіз професійної зайнятості показує, що основним заняттям греків Одеси була торгівля [308, с. 148–149, табл. XXII]. П. Херліхі підрахувала що із російських греків 44 були спадковими дворянами, 77 — спадковими почесними громадянами, 102 — купцями, 372 — міщанами, 134 — селянами [635, р. 152–153].

Ще одним важливим аспектом стало входження Одеси до середземноморської торговельної мережі. Це деталізується консульськими статистичними відомостями, наприклад, на 1910 р. До одеського порту у той рік прибули кораблі під прапорами 14 країн [367, с. 33]. Аналіз структури та

частотності формальної належності усіх суден, що заходили до одеського порту упродовж 1910 р., показує, що найбільший кластер складала майже рівні за чисельністю англійські та російські кораблі (понад половини від усіх випадків). Помітно поступалися йому італійські, німецькі та австрійські «прапори». Грецькі пароплави займали 6-те місце, складаючи приблизно двадцятку частину від усього судноплавства [367, с. 35].

У кінці цього рапорту генерального консула Капсабеліса перераховані прізвища усіх грецьких купців Одеси [367, с. 47–48]. Показово, що зі славнозвісних родових корпорацій немає нікого. Ймовірно, що в переліку лише ті особи, які зберігали грецьке громадянство. Порівняємо, у довіднику «Представники промисловості та торгівлі — фабрично-заводських підприємств Російської імперії» на 1914 р. згадуються прізвища таких потужних комерсантів-греків, як Раллі та Родоканакі. Зокрема, акціонерне товариство «Південно-російського шкіряного виробництва» очолював П.Ф. Родоканакі, а його членами були Ф.Е. Родоканакі, П.П. Родоканакі [579, с. 811Е, №811]. Щодо П.С. Раллі, то він у 1914 р. був директором Одеського облікового банку [323, с. 43], продовжуючи традиції свого батька, який керував банком з 1895 р. [579, с. 1639М].

Одноденний перепис 1892 р. зафіксував наявність в Одесі за рідною мовою 3 292 осіб чоловічої статі та 1 991 жіночої статі [318, с. 21]. Вже на 1894 р. окремі дослідники виявляли 13 тис. мешканців-греків [365, с. 210]. Припускаємо, що перші відомості достатньо умовні та зменшені, та збільшувати їх у 2,5 раза є явним перебільшенням. На 1897 р. офіційні свідчення підтверджуються: 3 206 чоловіків та 1 880 жінок, всього — 5 086 [308, с. 34]. Спільноту у майже 7 тис. фіксують джерела на 1901 р. [628, с. 45], що вважаємо достатньо коректним.

За рахунок нових переселень «понтійців» із південного узбережжя Чорного моря, а також незначного природного приросту населення, греки Одеси на 1910 р. нараховували спільноту у 10 тис. осіб. З них, за даними консульських служб, 7 тисяч складала грецькі піддані [367, с. 12]. Незважаючи

на доволі високий коефіцієнт природного руху населення, він не довів би чисельність за 13 років з 5 до 7 тисяч, відповідно маємо справу із механічним (міграційним) зростанням спільноти. Протягом 1910-х рр. ця тенденція помітно збільшилася. Наприклад, до початку Першої Світової війни греків-понтійців у Південній Україні нараховувалося вже 35 тисяч осіб [674, с. 9]. Також виявлені розбіжності в оцінці греків Одеси на 1917 та 1919 рр.: 7 тисяч [413, №35] або 25 тисяч [684, с. 70], відповідно.

У зв'язку із трагічними подіями у Туреччині, безумовно, з'являлися нові хвилі переселення греків до Північного Причорномор'я. Однак, дані про фактичні їх масштаби дуже важко обрахувати, спираючись лише на локальні джерела. Ймовірно, не буде перебільшенням стверджувати, що на кожного грека-одесита у 1910-ті рр. припадало по одному греку-переселенцю. А відтак, чисельність у 10–12 тис. буде реально відображати картину кількості греків Одеси у цей період.

2.2. Соціальні чинники відтворення загальноодеських та грецьких структур міста XIX – початку XX ст.

На початкових етапах чисельність греків, що поселилися в Одесі, істотно перебільшувала кількість інших іноземних переселенців — болгар, молдаван, французів, італійців. Перші зміни у цьому співвідношенні зафіксував перепис 1803 р., в якому з'явилися ще одні іноземні громадяни — німці. У той час вони почали утворювати низку колоній т. зв. «Одеського водворіння», а також селилися у місті. З 10-и поселень, заснованих у 1804 р. у Херсонській губернії, болгарсько-грецьких було 2, а німецьких — 8 [503, с. 173]. До Одеси у 1806 р. прибуло: молдаван — 10, греків і болгар — 202, німців — 426. Це віддзеркалювало трансформацію колоніальної політики Росії. З метою ширшого освоєння краю головному судді Новоросійської опікунської контори іноземних поселенців С. Контеніусу вказувалося «привести їх до присяги» [560, с. 42]. Однак, далеко не всі емігранти погоджувалися прийняти присягу та стати російськими громадянами.

Поруч із німецькими колоніями у 1804 р. був поновлений Одеський грецький піхотний батальйон. Олександр I відновив цю інституцію саме на тій землі, яку у греків відібрали у 1797 р. Військовий підрозділ взяв активну участь у російсько-турецькій війні 1806–1812 рр. і ветерани підрозділу були оселені в Олександрівці [582, с. 25]. Але ці поселенці віддавали перевагу торгівлі, а землю здавали в оренду. Юридично підрозділ проіснував до 1819 р., а нащадки греків у долині Сухого Лиману проживали ще у 1920–1930-х рр. [567, с. 79–103].

Початкова структура розселення склалася до 1803 р. Всього у місті мешкало 8–9 тисяч осіб, головним чином, у приватних будинках. У місті нараховувалося 28 адміністративних споруд, 16 ремісницьких майстерень та 6 церков. Але будівництво житла відставало від інтенсивного зростання обсягу мешканців і орендна плата у місті була високою [643, с. 79].

Забудова міста розпочалася декількома блоками-кварталами, при тому в усіх них були присутні греки. Першій блок межував із кварталами «військового містечка»; другий складався навколо Старого базару, а третій — у т. зв. «Арнаутській Слобідці», де влада побудувала спеціальні казенні житлові приміщення для середземноморських переселенців — греків та православних албанців (арнаутів). Ранній соціокультурний центр поселення греків у місті став формуватися в окрузі Свято-Троїцької церкви. Однак, торговельний осередок співпадав із просторовим ареалом між «військовим містечком» та Грецьким майданом [486].

Протягом першого десятиріччя міського будівництва були спроектовані дві ринкових площі. Старий базар спеціалізувався на місцевих продуктах харчування та ремісницьких виробках, а Грецький ринок, що був розташований ближче до гавані, був заповнений імпортним товаром. Торговельні крамниці грецьких купців забезпечувалися надходженнями з парусних суден із Середземномор'я. Водночас, Старий базар отримував свої товари з підвід із передмість та навколишніх внутрішніх районів країни [696, р. 289]. Зв'язок між ринками здійснювався проспектом з еспланадою посередині, названим

«Олександрівським». Таким чином, обидва базари знаходилися на одній торговельно-транспортній лінії, яка розпочиналася у порту та закінчувалася на Великій Арнаутській вулиці. Крім власне ринкового майданчика просто неба, обидва базари були забудовані спорудами із чотирьох боків периметру: крамницями, складами, готелями, тавернами, які обслуговували клієнтів та відвідувачів. Торгівці однаковими видами товарів зосереджувалися у певних рядах будівель, у постійних магазинах або тимчасових торговельних лавках.

Ці ринки сформували міський центр Одеси. Роль торгівлі в Одесі яскраво ілюструють статистичні дані. У 1802 р. з понад дев'яти тисяч жителів було 1 927 купців із сім'ями й 358 осіб, «тимчасово проживаючих у торгових справах і комерції». Таким чином, майже чверть жителів була безпосередньо пов'язана з торгівлею. А якщо врахувати тих, хто на них працював, то ця частка помітно зростає [552, с. 124]. Політико-адміністративний лібералізм у регіоні, що існував завдяки прогресивним ідеям генерал-губернаторів, створив суспільне середовище, яке сприяло розвитку не лише торгівлі, але й поширенню ліберальних ідей, принципово важливих для здійснення планів Грецької революції. Контакти комерсантів серед російського адміністративного та військового персоналу, поширення їхніх комунікаційних мереж виступили важливими факторами для транспортування матеріалів та обміну інформацією, ідеями, що мали істотне значення для успішного формування справи незалежності Греції.

Греки, що служили у російській армії та на флоті, значилися серед персон, які отримали місця під забудову у серпні-вересні 1794 р.: майор Хартулярі, капітан-лейтенант Марангопуло, капітан Біциллі та інші. Поручик Іван Прокопеус у 1795–1796 рр. побудував на розі майбутніх вулиць Грецької та Єкатерининської один з перших в Одесі двоповерхових будинків. Призначений опікуном грецьких мешканців А. Кесоглу керував справами греків та інших іноземців по переселенню до міста, розподіляв грошову допомогу на будівництво житлових споруд. У ДАОО збереглося чимало документів про видачу грошей на будівництво [133, арк. 70–83, 133–142].

Показово, що усі вони — грецькою мовою. У цих матеріалах власне греки називають себе «ромеями», «румеами», «ромеями» та просять побудувати свої будинки на «ромейському/румейському форштадті». У більшості європейських мов поняття «Ρωμιός» («Ромиос», «Ромьйос») перекладається як «грек» або «грецький»; у більш широкій конотації — православний народ Османської імперії. Цей ендотнонім (самоназва) після Грецької революції та отримання незалежності Греції визначав колишніх громадян із земель Східної Римської (Візантійської) імперії [627; 649, с. 20–21].

Члени грецької общини Одеси традиційно будували свої будинки на вулиці Грецькій. Серед перших забудовників міста — майбутній російський генеральний консул на острові Кіфере (Кітірі) Георгій Врето. Симон Аспорідіс відновив саме тут кав'ярню, що раніше функціонувала у Хаджибеї; між Прокопеусом та Врето будував ділянку купець Спиридон Марино. У найближчих кварталах облаштувалися такі відомі постаті ранньої історії Одеси, як Федор Флогаїті, Іван Дестуніс та інші [486].

Грецька вулиця закінчувалася Грецьким ринком. Тут з грудня 1803 р. розгортався відвід ділянок під забудову майбутньої Грецької площі, на якій поступово спорудили два Бакалійних ряди (відділення), а також Залізний та Дрібний. Власниками торговельних приміщень, житлових та господарських будівель були, головним чином, греки, що представляли такі відомі прізвища як Янопуло, Маразлі, Ксеніс, Папахаджі, Трано, Хельмі, Амвросіо, Велісаріо, Інглезі, Патеракі, Кехрібарджі, Манес, Палеолог, Скарлато, Іракліді тощо. Греки активно заселяли й непарний бік Грецького (Красного) провулку (наприклад — Феодоріді), а також набували нерухомість з боку Собору (родина Мімі) [486; 699, р. 142].

Площа Грецька була вирішена за задумом Ф. де Волана як частина загальнономіського торговельного центру — анфілади майданчиків, що просторово зв'язувалися з Олександрівським проспектом та у 1795–1830 рр. відігравала роль економічно-господарського центру Одеси. Отож,

забудовувалась за периметром типовими торговельними будівлями у два поверхи із відкритими колонними галереями з боку площі.

Забудова площі здійснювалася під безпосереднім керівництвом Ф. Фрапполі. Оформлена в єдиному стилі, ринкова площа характеризувалась цілісністю архітектурного обліку та певний час складала виразний міський ансамбль. Композиційно ринок був утворений чотирма Г-подібними блоками. Кожен із них складався з двоповерхових секцій із крамницями та торговельними приміщеннями на першому (цокольному) поверсі та житловими кімнатами на другому (горішньому) поверсі. Більша частина з них мала внутрішнє подвір'я або атриум, де можна було тимчасове зберігати продукти харчування, а також ставити засоби транспорту, запрягати коней. Ділянки, на яких розміщувалися будівлі (приблизно 7 метрів за фронтом), були достатньо вузькими й такі дрібні торговельні площі складали практичні незручності. Неодноразові записи комерційних судів підтверджують вимоги купців про надання додаткових просторів [696, р. 286]. Хаотичне скупчення людей та товарів виступало перепоною для організації торгівлі та збільшувало ризики виникнення пожеж. Однак, така ситуація несподівано принесла грекам користь, бо полегшила контакти грецької таємної організації «Філікі Етерія», через те, що вести ефективний поліцейський нагляд у подібних обставинах було практично неможливо [699, р. 144].

Особливу увагу, переважно через особистісний і економічний компоненти, привертає вимушена міграція. У 1820-х рр. у складі грецької громади Одеси відбулися зміни, пов'язані з початком у 1821 р. національно-визвольної війни грецького народу і хвилею терору, початому турками. Сотні греків, переважно з Константинополя, рятуючись від переслідувань, опинилися в Одесі. Тільки з 10(22) березня по 18(30) червня 1821 р. в Одесу прибуло 836 константинопольських греків [3, арк. 57–72].

На 18(30) червня через одеський карантин пройшло приблизно 1 200 втікачів, з них: 836 осіб — турецько-піддані греки, а решта греків — англійські та австрійські громадяни [3, арк. 57–72; 561, с. 136]. Загалом у червні 1821 р.

кількість греків в Одесі за офіційними даними сягала майже 4 тис. осіб [593, с. 155]. У тому ж році уряд створив Одеську грецьку допоміжну комісію, яка займалась перерозподілом коштів. Протягом 10 років своєї діяльності (1821–1831 рр.) вона здійснювала допомогу 2 569 втікачам [561, с. 140].

Зміни в структурі грецької громади Одеси, що сталися з появою великої кількості біженців, мали тимчасовий характер. Тривала Грецька революція і російсько-турецька війна 1828–1829 рр. принесли Греції автономію, а у 1830 р. і довгоочікувану незалежність. Ще в перші роки визвольної війни багато біженців «нижчих» класів поверталися до Греції [593, с. 157]. Інші почали збиратися додому у 1830 рр., коли було повідомлено про закриття Комісії та припинення надання грошової допомоги по закінченню 1830 р. [593, с. 157]. 17 вересня 1830 р. Микола I оголосив, що становище Греції дозволяє грекам повертатись додому і тому «...щоб емігранти грецькі, що перебувають у Новоросійському краї та Бессарабській області, з'явилися до Одеської та Кишинівської Грецької допоміжної комісії для отримання остаточних коштів на виїзд за кордон» [377, 17 вересня].

У ці останні роки перебування в Одесі біженці зіткнулися із низкою побутових і сімейних проблем. Грошової допомоги їм ледь вистачало — значну частину витрачали на сплату за квартиру, дрова, їжу [561, с. 140]. У той же час біженці, що належали до вищого духовництва та шляхетних родів, отримували більше, і процес цей контролював імператор [561, с. 144–145].

Отож, протягом 1820–1860-х рр. спостерігався значний відтік греків Одеси до Грецької держави. В місті залишалися грецькі купці-торгівці зерном, а також їхня обслуга. Про цю історичну тенденцію свідчить те, що на 1820 р. у приході Одеської грецької Свято-Троїцької церкви налічувалося 1 451 особа (906 чоловічої та 545 жіночої статі) [629, с. 12]. За переписом 1817 р. населення Одеси складало 32 740 осіб [527, с. 56]. Зіставлення даних показує, що при зростанні кількості грецьких переселенців, їхня частка в міському населенні за першу чверть століття зменшилася майже удвічі.

Однак, слід вважати подібні зміни у структурі грецької общини Одеси тимчасовими. Отож, незважаючи на них, в Одесі, з її екстравертним та космополітичним характером, грецька община грала провідну роль, не стільки завдяки своїй чисельності, скільки завдяки своїй економічній міцності та соціальній присутності в цілому. Місто формувалось на поліетнічній основі. В ньому впродовж усього періоду існування значну роль завжди відігравали декілька етнічних груп. Незважаючи на таку багатокладність, греки Одеси не втрачали свого важливого місця у структурі мешканців.

Згідно з військовою статистикою на 1847 р. в Одесі знаходилося 72 772 мешканців (або 7,5% від усього населення Херсонської губернії у 967 323 осіб) [294, с. 13]. Джерело вказує пропорцію представників чоловічої та жіночої статі: 500:467 (тобто: 0,934 — співвідношення статей; 107,1 — чоловічий коефіцієнт). Упродовж 1839–1847 рр. індекс народжуваності дорівнював 22,7‰; а смертності — 36,1‰. Недосконалість фіксації церковної поточної статистики новонароджених (наприклад, до неї не потрапляли померлі до хрещення немовлята) — один з факторів, який у даному разі пояснює домінування смертності над народжуваністю більш ніж у 1,6 раза [543, с. 276]. Позашлюбними дітьми загалом рахувалися 1 217 народжених у 1847 р. (автор джерела особливо підкреслював, що в Одесі це явище розвинуто особливо) [294, с. 105].

В цілому, на 46,5 тисяч чоловіків одеситів припадало дещо понад 26 тисяч жінок, або: 2,307 (співвідношення статей) та 54,0% (чоловічий коефіцієнт). Тобто, на двох чоловіків приходилася у середньому одна жінка.

Аналіз статевовікового розподілу за верствами населення Одеси [543, с. 277] показує «дефіцит» представниць жіночої статі серед усіх груп мешканців міста. У вищих верствах суспільства (дворяни, купці, священство) чоловічий коефіцієнт коливався від 78,9% до 85,5% (тобто, на чотирьох осіб жіночої статі припадало п'ятеро осіб чоловічої). Для міщан та різночинців цей же показник дорівнював 63,0% (або, на двох осіб жіночої статі приходилося троє чоловічої). Подібна ситуація може бути пояснена міграційним характером

популяції Одеси. Підтверджується це припущення аналогічними показниками щодо селян, міщан інших міст та іноземців: 29,3, 26,5 та 33,9%%, відповідно.

У соціально-становому розрізі, понад 2/3 населення Одеси складали міщани [543, с. 276]. Умовно, кожен десятий представляв іногородніх, а кожен 60-й — був військовим або колоністом. Кожен 20-й — репрезентував міщан інших міст або був іноземцем. Такі ж пропорції стосовно привілейованих станів та купців.

Дані ІХ ревізії (1850 р.) подають більш збалансовану картину [4, арк. 101, 286зв.]. В них вміщені свідчення лише за податними станами. У цілому для купців чоловічий коефіцієнт складав 85,4%, а співвідношення статей — 1,171 (у той же час, для іудеїв ці ж показники були 90,2 й 1,333). Значно кращими вони простежувалися серед міщан: 107% й 0,935 (для іудеїв — 117% та 0,854, відповідно). За рахунок відсутності прямих свідчень про представників міграційних верств (селянство, міщан інших міст, іноземців), наведемо лише середні показники: 90% або 1,110) [543, с. 280].

Характеризуючи міський уклад Одеси, можна зазначити помітну «пролетаризацію» мешканців міста. Понад половина з них в 1850-ті рр. були зайняті у промисловості та найманій праці. «Прогодування до 8 540 осіб та взагалі «чорні робочі» 6 240 душ, заняття це доставляє прожиток до 1056 душ, а всього усіх осіб, що знайшли собі життєзабезпечення від різної промисловості до 49 735 осіб. Ремісників в Одесі 4 986, з них майстрів 1 309, підмайстрів 3 422, учнів 255» — вказувалося у звіті за 1851 р. [4, арк. 45зв.].

Майже через десятиріччя, на момент проведення Х ревізії (1858 р.) ситуація істотно не змінилася. Загальне зростання населення міста — у 1,41 раза, до 102 525 мешканців [5, арк. 153; 322, с. 460]. Тобто, за темпами зростання Одеса стала на третину більше за одне десятиріччя.

У становій структурі суспільства сталися певні зміни: зменшилася доля міщан (замість 68% стало 53%); збільшився відсоток іногородніх (замість 11% вони вже склали 24%); у 2 рази зменшилася присутність привілейованих одеситів. В останньому випадку слід шукати пояснення у формальній

легалізації фактичного стану справ. Кожен 20-й — по-старому, був купцем або іноземцем, кожен 15-й — військовим [543, с. 280].

Дуже показовим є порівняння військової статистики з фіскальною. Якщо перша включала усі верстви й ті, що не сплачували нічого, то фіскальна, як початкова, враховувала ще й статевий склад, інколи — навіть, конфесійний. Через це стає можливим уточнити низку демографічних характеристик. Зокрема, обсяг мешканців Одеси виявився ще більшим. Якщо за даними військових їх було 62 496 осіб, то за матеріалами ревізії — 68 448 платників податків [543, с. 281]. Виходячи з подібної кореляції (8,7%), можна вирахувати, що фактична чисельність одеситів була майже 111,5 тисяч. За даними поліцмейстера, неточність виникла через неефективність поточного церковного обліку і показала зростання мешканців: «жителів за зібраними відомостями вважалося у 1860 р. 117 829 душ обох статей» [5, арк. 161].

Завдяки матеріалам X ревізії стає можливим реконструювати й статеву структуру одеситів. На 1858 р. вона вже виглядала збалансованішою (без врахування міграційних груп). Співвідношення статей (0,976) та чоловічий коефіцієнт (102,5) свідчать про стабільність популяції із незначним домінуванням представниць жіночої статі. Варіації цих показників серед купців та міщан показують, що податні верстви населення Одеси вже подолали негативну демографічну тенденцію та стабілізували стан популяції. Так, серед купців ці показники склали: 1,198 і 83,5% (однак, серед купців-іудеїв — 1,061 і 94%). Ще більш благополучними вони виглядали серед міщан: 0,987 і 101,3% (серед іудеїв — 0,868 і 115,2%).

Таке стрімке зростання не може бути пояснене лише реалізацією демографічного потенціалу мешканців. Навпаки, офіційна статистика надає прямі докази зворотного: наприклад, на 1851 р. народжуваність складала 3,7%, а смертність — 4,3% (дельта: $-0,6\%$). В основі зростання обсягу населення міста у цей період знаходилася механічна (міграційна) модель відтворення. Масштаби таких переселень вражають: протягом 1816–1850-х рр. щорічно до Одеси та повіту тільки офіційно прибувало сотні, навіть — тисячі нових

жителів («рекорд» 1829 р. та 1830 р.: 17,5 тисяч та майже 8 тисяч відповідно) [322, с. 590]. Поступово обсяги переселення зменшуються. Так, наприклад, за офіційним поліцейським звітом у 1860 р. до Одеси були зараховані: «з інших міст у купці та міщани 97 осіб, вихідців із-за кордону 8 осіб, іноземців, що прийняли громадянство Росії — 142» [5, арк. 161]. У цілому, понад 250 осіб.

Показово порівняння кількості населення із числом споруд. На 1860 р. в Одесі знаходилося 6 294 кам'яних житлових будівель [543, с. 282]. Таким чином, на одну споруду приходилося 10,9 або 6,1 жителів. На сто одеситів припадала 1 торговельна крамниця, а на одного одесита — 0,36 квадратних десятин землі. У той же час, у місті знаходилося 6 119 кам'яних приватних будинків та 1 621 торгова крамниця [543, с. 283].

«Одеса має до такого ступеня різноплемінне населення, — писав автор військового звіту, — що для кожного стає виразним; не потрібно великої спостережливості, щоб переконатися, що за виключенням чиновництва, російське населення, тобто великороси та українці, займають тут посади: поденних робітників та другорядного купецтва; чисто російські мешканці живуть у відокремлених та гірших частинах міста, як, наприклад, Старий базар, в якому зосереджується й торгівля російськими товарами. Євреї, греки, італійці, вірмени, караїми, французи, німці, англійці, іспанці, поляки, молдовани, серби, болгари — набагато виразніше росіян висувуються із загальної маси одеського населення, та якби довелося Одесі виставити прапор, відповідно до домінуючої в ній національності, то вірогідно він був би єврейським або греко-єврейським» [322, с. 863]. Так бачили структуру розселення різних етнокультурних спільнот у місті. Окремі культурні простори щодо них відображали соціальні реалії та дистанції.

Надалі, той же автор відзначав: «Погляньте на написи біля воріт найкращих домів в Одесі, майже повсюди зустрінете прізвища, що закінчуються на афі, акі, пудо, пуло, декілька німецьких, французьких та італійських, дуже мало російських, набагато більше польських, а ще, та без будь-якого порівняння, більше буцімто-німецьких та буцімто-польських, в

яких кожне досвідчене око одеського мешканця може відкрити чисто єврейські прізвища» [322, с. 863]. Подальші свідчення щодо етно-демографічного розвитку населення Одеси та греків, зокрема, містяться у щорічних звітах одеського градоначальника. Через відсутність ревізських реєстрів це майже єдине статистичне джерело світсько-адміністративної спрямованості, хоча первісні дані бралися чиновниками у поточному церковному обліку. Заради типовості обрані дані на кожен круглий рік — 1860, 1870, 1880 та 1890 рр.

Дані 1860 р. більш-менш сходяться із цифрами останньої X ревізії. Всього одеситів нараховувалося 117 829 осіб, з яких 63 348 чоловічої та 54 481 жіночої статі [5, с. 181]. Певні невідповідності є наслідком розбіжностей різної структури джерел — у джерелі 1860 р. присутні представники неподаткових станів. Чоловічий коефіцієнт, таким чином, був 86%, а співвідношення статей — 1,162. Кількість осіб, що уклали шлюб, не перебільшувала 0,7%. При тому, кожна 10-та дитина народжувалася поза шлюбом. Майже кожна друга дитина не переживала вік в 1 рік (таких було 1 698 та ще 866 померли у віці до 5 років). Загальна смертність складала 3,7%, а народжуваність 4,0%. Чи не вперше в історії Одеси дельта природного приросту була позитивною. Можливо, що розпочала діяти тенденція до подолання жіночої смертності, але ще достатньо не чітко. Опосередковано про це свідчить те, що жіночий приріст був майже 10%, а чоловічий — зменшився на таку ж частку.

У соціальному вимірі населення Одеси продовжувалась тенденція до пролетаризації, а також багатокладності [543, с. 283–284]. Майже дві третини — міщани (61%), які разом із «міщанами інших міст» (15%), складала три чверті усіх одеситів — 76%. Іноземці (4%) та купці (3%) відображали торговельний характер міста. Кожен 15-й (7%) належав до військової верстви. Реліктово-маргінальний склад підкреслювався 3% селян та 1% колоністів.

Конфесійне розмаїття Одеси виявлялося у тому, що при перевазі православних до інших релігійних організацій належав кожен третій одесит (34 338 або 29,1%) [543, с. 284]. Дві третини з них — до іудейської громади

міста. Третина — католики та лютерани. Мінімальною була присутність прихильників вірменського, караїмського та мусульманського сповідань.

На 1870 р. звіт градоначальника не вміщує безпосередньої кількості мешканців. Виходячи із даних за 1860 та 1880 рр. (118 та 220 тисяч, відповідно), можемо припустити, що населення міста нараховувало близько 170 тисяч. На них припадало 2 473 житлові споруди [6, арк. 140]. Таким чином, на один будинок приходилося 68,7 мешканців, що свідчить про розвинуте урбаністичне середовище.

А ось демографічні показники залишалися незадовільними. У місті за рік народилося 6 165, а померло 5 927 осіб [6, арк. 154]. Таким чином, коефіцієнти народжуваності/смертності склали 36,3 та 34,9‰, відповідно. Природне зростання населення вимірювалося лише у 238 особи або 1,4‰. А.О. Скальковський бачив причиною цього неточність церковного обліку, особливо, стосовно іудейського, вважаючи, що існували упередження щодо новонароджених дівчат [6, арк. 154]. Певний брак обліку такого типу можливо й існував, але він був у межах невеликої похибки. Пояснення в тому, що населення Одеси все ще зростало механічним шляхом — за рахунок емігрантів та переселенців з інших регіонів Європи.

Більш детально це показує аналіз загального руху населення. У відсотках не змінилася кількість шлюбів — 1 326 на рік або 0,7% від усіх мешканців Одеси. Народжуваність складала лише 36,3‰ (народилася на 1870 р. 6 165 осіб, з яких 3 166 хлопчиків та 2 999 дівчат). Показово, що знову кожен десятий народився поза шлюбом. Померло на цей рік 5 927 осіб (3 315 чоловічої та 2 612 жіночої статі) або 34,9‰. Відповідно приріст населення складав всього 1,4‰. Офіційно приріст населення вказувався «1/580 або біля 1/6‰». Знов таки, такий мінімальний ріст пояснюється визначними факторами міграційних моделей відтворення населення [6, арк. 157, 303].

На 1879 р. переписні листи обліку Грецького Королівства дають можливість застосувати синхронний аналіз статево-вікових характеристик греків Одеси, що були іноземними громадянами. Подібний розподіл краще

ілюструє побудова спеціальних демографічних пірамід, в яких заведено зазначати обидва ці критерії — стать та вік. Первісні відомості дозволяють провести розрахунки за віковими групами з інтервалом в один рік. Однак, у контексті визнаних в історико-демографічних реконструкцій зупинимось на п'ятирічному діапазоні [289, База даних DIR Перепис Одеса 1879 р.].

Аналіз внутрішньої демографічної ситуації для греків Одеси 1879 р. показав, що кожен четвертий представник спільноти (або 24,4%) належав до дитячого покоління (до 15 років); майже дві третини з них (64,6%) — належали до активної когорти (15–49 років); та, лише кожен десятий (11%) — до поважного віку. Це дозволяє вважати, що популяція мала перехідні якості між стабільною та прогресивною (25:50:25 — стабільна спільнота) [591; 639; 481, с. 51–52]. Але, якщо у групі дітей була гендерна гармонія: 277 хлопчиків проти 278 дівчат, то у когортних спільнот 15–49 років та похилого віку старше 50 років простежується типова картина для греків Одеси та одеситів в цілому: на одну особу жіночої статі приходилося дві чоловічої [679 с. 448].

Дещо інший — історико-антропологічний підхід приймає у розрахунок, що дітьми та підлітками вважаються особи віком до 19 років. У такому контексті до наймолодшої когорти відносилися 763 з 2 283 грецьких громадян Одеси (або кожен третій — 33,4%). Певною мірою зменшується за умов такої дослідницької «оптики» доля дорослого активного населення — 1 269 осіб (55,3%). Однак, й за такого погляду на демографічний потенціал, очевидним є усе той же — «прогресивний тип», з елементами «стабільного» у розподілі грецької общини Одеси за віком: домінування осіб репродуктивного віку із помітною, понад чверті часткою дитячого покоління. Це опосередковано свідчить про усталену внутрішньо-соціальну ситуацію всередині спільноти, що впевнено охоплювала представників понад двох умовних поколінь.

Однак, саме співвідношення статей у різних вікових групах вказує на міграційний характер цієї ж групи населення. Якщо у дитячо-підлітковому поколінні греків Одеси співвідношення статей доволі було природнім — 100,1, то вже у дорослій та похилій когортах складало всього лише 198,2 і 195,3

відповідно (тобто, на одну жінку припадало дві особи чоловічої статі). Саме цей показник розкриває, що спільнота знаходилася у стані механічних переміщень, або — переселень на тимчасовій чи постійній основі. До подібних міграцій були втягнуті, перш за все, чоловічі працездатні мешканці.

Міграційний характер общини підкреслюється доволі високими індексами співвідношення статей — 201,2, тобто, на кожну представницю жіночої статі приходилось понад дві особи чоловічої. Виявлено, що це співвідношення було достатньо варіативним за основними анклавними мешкання греків в імперії: від повної відсутності жінок в Аккермані до незначних показників у Санкт-Петербурзі (261,9, або майже одна до трьох) та Керчі (666,6, або — одна до семи) [372, с. 198]. На цьому тлі Одеса виглядала відносно гармонійно: 1 427 чоловіків грецьких громадян на 856 особи жіночої статі [289]. Це найнижчий показник в імперії — 159,7.

Про укоріненість на 1880 р. [7, арк. 1–470] опосередковано свідчать факти того, що вже «народилося 8 969 дітей, а померло — 7 669; природний приріст виявлявся у 1 300 осіб, що вище попереднього року на 163 душі (при тому, православне населення минулого року показала зменшення на 202 душі)» [7, арк. 43]. Відсоток дітей, що народилися у місті поза шлюбом, все такий же — 10%. Переведемо ці абсолютні дані в умовні коефіцієнти: 40,6‰ — народжуваність; 34,7‰ — смертність та 5,9‰ — природний приріст. Порівнюючи з аналогічними попередніми показниками, відзначимо дещо зниження індексу смертності та, навпаки, збільшення народжуваності. Це й призвело до умовно високого коефіцієнту приросту.

На 1880 р. у звіті представлені відомості за різноманітними конфесійними громадами Одеси [7, арк. 44]. Це дає можливість виявити та проаналізувати варіативність демографічних характеристик. Стосовно найчисельнішого православного населення привертає увагу найвищий показник бастардів: на 4 586 народжених у шлюбах припадало ще 902 випадки поза шлюбами. На 5 488 народження приходилося 4 959 померлих («прибуток» +529).

Серед представників католицької та лютеранської конфесій спостерігався негативний приріст населення, тобто -8 та -4 , відповідно. У реформаторській, навпаки, мінімальне зростання $+8$. В усіх цих деномінаціях спостерігався незначний відсоток дітей, що народилося поза шлюбом. Аналогічна ситуація у вірмено-григоріанській і караїмській общинах за умов найменшого приросту -12 щодо першої та $+10$ для другої.

При повній відсутності бастардів серед іудейського населення, відзначимо максимальний приріст населення $+727$ (3 011 народилося та 2 234 померло). В історичній перспективі ця група мешканців упродовж всієї другої половини XIX ст. виявляла схожі прогресивні показники.

Узагальнюючи усі відомості, автори звіту відзначали: «У 1880 році було народжено 8 936 душ або 4,31% всього народонаселення. Народжених було більше проти померлих на 1 287 осіб; померлих — 7 699 душ або 3,69% всього народонаселення... Загальна кількість — 208 257 душ обох статей, без військ» [7, арк. 115]. Тобто, в цілому на 1880 р. характер міграційних спільнот (постійних та сезонних) визначав середній чоловічий коефіцієнт — 91,6 та співвідношення статей — 1,092.

У соціальному плані одесити являли собою також різноманітну структуру. Дворяни та священство складали невелику частку — 3,1% та 0,2%, відповідно: чоловічий коефіцієнт — 97,0 та 79,7; а співвідношення статей — 1,031 та 1,254. Міщани та купці складали основну частину мешканців — 57,9%. У групі простежується невелика перевага представниць жіночої статі: 96,4 та 1,038 відповідні коефіцієнти. Кожен десятий з одеситів репрезентував селянську верству — 9,7% із традиційною перевагою чоловічої статі всередині групи: 88,8 та 1,126. А ось кожен 15-й був військовим — 6,7% (із катастрофічним «дефіцитом» осіб жіночої статі: 37,4 та 2,760). Подібно селянам, міщани інших міст та іноземці були явно переселенськими групами, із перевагою чоловічої статі: 89,0 та 78,8, а також 1,123 та 1,270 відповідно. Важливим є той факт, що особи цих двох станів складали п'яту частину від усіх одеситів: 12,7 та 8,1% [7, арк. 135].

На 1890 р. звіти градоначальника зафіксували 10 099 новонароджених, а померло 8 533 особи [8, арк. 158, 297]; таким чином, приріст дорівнював 2 417 персон. Загальна кількість одеситів складала 278 617 мешканців. Відповідно й індекси: 39,7‰ — народжуваність та 31,0‰ — смертність, а показник природного приросту +8,7‰. Автори документу вказували, що останній індекс був на 680 менше попереднього, що виводить коефіцієнт на 1889 р. як 11,1%. Вони вважали, що адекватному фактичному сприйняттю заважає неакуратність у фіксації немовлят, як мінімум «на 10%». Показово, що відсоток дітей, що народилися поза шлюбом, майже константа — на 1890 р. 851 випадок або близько 8% від усіх новонароджених (абсолютна більшість з них — серед православного населення — 800) [8, арк. 159].

Детальні дані за окремими конфесійними спільнотами дозволяють встановити релігійну складову демографічних показників серед одеситів. Фіксується збільшення долі шлюбів — 2 416 або майже 2% від усіх одеситів стали утворювати та реєструвати родини. З них понад половина усіх шлюбів відбувалася у православному середовищі: 1 373 випадку або 56,8%. 868 шлюбів репрезентували іудейську общину (35,9%). Кожен двадцятий (96) — католицьку та кожен тридцятий (59) — лютеранську. Решта конфесій була представлена до десятка випадків на рік. У відсотковій пропорції долі померлих та народжених становили приблизно теж саме. Але в абсолютних даних очевидно, що половину приросту надавали православні общини (+1254), понад третини — іудейські (+1174). Невеликий приріст характеризується серед лютеран, реформатів, караїмів; негативне сальдо приросту демонстрували католики та вірмени [8, арк. 159].

Окремо можна розглянути етнодемографічні характеристики населення Одеси на 1890 р. за соціально-становою структурою [8, арк. 305]. Відповідність даним на 1880 р. дозволяє подавати цей аналіз у компаративній перспективі, виявляючи історичну динаміку соціальних груп.

Так, у цілому чоловічий коефіцієнт (84,2 проти 91,6) та співвідношення статей (1,188 та 1,092) погіршився. Ця тенденція свідчить про значну вагу

алохтонності стосовно одеситів, бо збільшилися процеси міграцій. За окремими соціальними верствами спостерігається теж саме. Дещо зменшилася загальна вага дворян (з 3,1% на 1880 р. до 2,2% у 1890 р.) та, незважаючи на достатньо гармонійний гендерний баланс серед формальної аристократії відповідні показники фіксують тенденцію до збільшення осіб чоловічої статі: 89,4 проти 97,0 (чоловічий коефіцієнт) та 1,118 проти 1,031 (співвідношення статей). Група «духовенства», залишаючись стабільною (0,2%), деякою мірою зменшила перевагу чоловічої статі: 84,3 проти 79,7; 1,186 проти 1,254.

Половина населення одеситів (50,6% на 1890 р.) — «міські верстви» (купці, міщани тощо) виявляли умовно гармонійне статеве співвідношення: 1,017 (проти 1,038 на 1880 р.); а також чоловічий коефіцієнт 98,4 (проти 1,038 на 1880 р.). Незначне «погіршення» відповідних індексів свідчить про частково переселенський характер й цих верств.

Опосередковане те ж саме простежується й серед селян, що збільшили свою частку: замість 9,7% на 1880 р. вони вже нараховували 14,2% (разом із колоністами). Однак, гендерний баланс майже залишився без змін (1,109 проти 1,126; 90,1 проти 88,8). Найнижчі показники простежується серед «військових»: на 1890 р. лише 26,7 та 3,747 (тобто на одну жінку припадало майже чотири чоловіки). Тобто, упродовж 10 років вони збільшили свою пропорційну вагу у понад 1,5 раза: з 6,7% на 1880 р. до 10,2% на 1890 р.

Якщо «міщани інших міст» демонстрували індекси схожі із рештою міських мешканців: 97,3 та 1,027, то «іноземці» віддзеркалювали типове для міграційних спільнот співвідношення статей (1,126) та чоловічий коефіцієнт (88,8). І перші мали однакову присутність: 12,7 та 12,0%%, на 1880 та 1890 рр. А ось іммігранти деякою мірою зменшили її: 8,1 та 6,4%%, відповідно.

На 1890 р. 278 167 одеситів проживало у 8 915 житлових будинках [8, арк. 314–315]. Таким чином, середня кількість домогосподарств складала — 31,2 особи на одну споруду. Це опосередковано розкриває урбаністичний характер розселення: приблизно 6 родинних колективів на багатоквартирні прибуткові споруди в Одесі того часу.

Крім того, на 1890-ті рр. є декілька корпусів джерел, адекватних дослідницьким завданням. Разом зі звітами градоначальника, можна використати дані переписів: одноденної в Одесі у 1892 р. та Всеросійської 1897 р. Так, згідно з першою з них, греки складали лише 1,55% від усього населення міста (кожен 50-й одесит був носієм грецьких ознак ідентичності). Приблизно такі ж самі свідчення щодо групи надає Перший Всеросійський перепис — грецьку мову як рідну зазначили 5 086 осіб або 1,26% [308]. Цими свідченнями оперує історіографія ХХ – початку ХХІ ст. [636; 637; 703].

Первісні формуляри облікових листів цих двох переписів дозволяють розкрити й нюанси демографічного розвитку грецької громади Одеси. Зокрема, спробуємо у компаративному аналізі розкрити статевовікову структуру грецької общини Одеси, а також її трансформації протягом останньої третини ХІХ ст. За базові візьмемо дані з переписів 1879 та 1892 рр., що найбільш версифікаційні між собою. Їхні порівняння показують, що грецька спільнота Одеси демонструвала певну сталість. Зокрема, це стосувалося міграційного характеру групи, що впливало на співвідношення статей. У середньому, якщо на 1879 р. цей показник складав 0,6 (майже на двох чоловіків припадала одна жінка), то на 1892 р. цей коефіцієнт дещо покращився — 0,78 (на 10 чоловіків припадало вісім жінок). Ще краще цю тенденцію розкриває матеріал на рівні окремих когорт [289; 318, с. 21].

Присутня певна природня стабільність у поколінні дітей та підлітків (0,89 та 0,85, відповідно, на 1879 та 1892 рр.). При тому, група дещо збільшила частку присутності — з 35,9 до 39,2%, що вказує на прогресуючий тип відтворення грецької спільноти Одеси у той період. Саме на ці відсотки зменшилася присутність осіб репродуктивного віку — з 55 до 49,2%. Серед цієї когорти покращився «чоловічий коефіцієнт» протягом 1879–1892 рр.: 0,47 (менше двох чоловіків на одну жінку) до 0,75. Майже на однаковому рівні залишалось покоління осіб похилого віку: 8,8 та 11,6%, відповідно на 1879 та 1892 рр. Серед них, виявляються найгірші показники співвідношення статей: 0,50 та 0,69, хоча вони й дещо покращилися в історичній перспективі.

Звернемося до компаративного аналізу співвідношення статей у грецькій спільноті упродовж 1879–1897 рр. Як було зазначено щодо одеських греків, середній індекс гендерного балансу дорівнював на 1879 р. 201,2, тобто, на кожную особу жіночої статі припадало понад дві чоловічої.

Як і по інших анклавом діаспори, за результатами перепису 1879 р., грецькі громадяни чоловічої статі помітно переважали кількісно осіб жіночої. На кожні 100 грецьких мешканців Одеси приходилося 62,5 чоловіка та 37,5 жінок. Пояснення слід шукати у тому, що багато хто із чоловіків (неодружені, одружені, але без родин, вдовці) приїжджали до міста у пошуках роботи. Не лише стрімкий розвиток торгівлі та промисловості підштовхував чоловіків до Одеси, а й закінчення російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Обидва ці фактори (економічно-господарський та політичний) сприяли пожвавленню торгівлі та, як наслідок, збільшенню грецького судноплавства у Причорномор'ї [373, с. 1β']. Притому, принципової інтенсифікації та, відповідно, мобільності не спостерігалось. Про це свідчить той факт, що серед 2 283 греків Одеси на 1879 р. абсолютна більшість (86,9% чи дев'ять з десяти) декларували про своє постійне проживання у місті. Решта — 13,1%, тобто, 299 персон, склалися в основному із кухарів (24,7%) та матросів (17%), а високий відсоток (24,1%) взагалі не зазначили професію.

На 1897 р. із 5 084 греків Одеси 1 560 осіб (або 30,7%) являли собою дитячу та підліткові когорти (до 19 років). На продуктивний вік 20–49 років приходилося 2 634 осіб (51,8%). До осіб похилого віку (старше 50 років) належало 890 персон (17,5%) [703, с. 111]. Порівняємо подібну статево-вікову характеристику грецької спільноти Одеси з аналогічними показниками мешканців міста в цілому. Аналіз статево-вікових характеристик греків Одеси на 1897 р. чітко показує, що у середньому одесити народжували більше дітей, аніж їхня грецька складова, тобто дитяча когорта була більш міцною у цілому по місту (додаток Д). Також слід відзначити, що значна кількість населення припадала на перше десятиріччя продуктивного віку. Це співвідношення дещо змінюється у решті когорт середнього віку, а також щодо осіб похилого віку.

Виявляється чітка різниця у пропорціях чоловіки-жінки у віковому діапазоні 20–49 років. Такі обставини підтверджують висновок про міграційний характер грецької групи в Одесі. Домінування чоловіків визначається через їхні переселення на тимчасові роботи або на постійній основі без родин [703, с. 111].

Якщо мешканців Одеси можна характеризувати як прогресуючу популяцію, то для греків міста спостерігаються характеристики стабільної спільноти. Своєрідність виявляється через менший відсоток дитячої вікової групи. Крім того, однаково високий показник дитячої смертності вирівнює пропорції місто-група, що виражалось в однаковому показнику для підлітків та молодих людей віком 10–19 років. Грецька община також демонструвала більші відсотки для середньої та похилої вікових когорт.

З результатів Перепису 1897 р. витікає, що співвідношення чоловіків-жінок на користь перших. На кожні сто мешканців приходилося 53,7 осіб чоловічої та 46,3 жіночої статі осіб. Така ж пропорція була характерною для Афін, де на сто жителів нараховувалося 54 чоловіки та 46 жінок. У цілому, по Греції (52,45 осіб чоловічої та 47,55 жіночої статі осіб) цей показник дещо менший стосовно чоловіків та вище щодо жінок [373, с. 26]. Не тільки розвиток промислової галузі Одеси, що стимулює та створює чоловічі робочі місця, але й наявність чоловіків у війську, підрозділи яких розташовувалися у межах міста, принципово збільшували відсоток чоловічого населення.

Однак, слід враховувати співвідношення чоловіків-жінок за етнічними ознаками, щоб розуміти особливості кожної із груп мешканців Одеси [308, с. 36–37; 703, с. 86]. Відхилення від середнього показника свідчать про характер певних груп мешканців. Наприклад, у євреїв майже збалансовані гендерні пропорції, що віддзеркалює їхню концентрацію у місті у багатолюдних домогосподарствах. В них спостерігався високий рівень народжуваності, низький відсоток дитячої смертності, вони багато разів одружувалися та розлучалися тощо [635, р. 256–257]. Навпаки, решта груп мешканців зі значним превалюванням чоловічого населення (греки, вірмени, турки) мали

підвищену мобільність та торговельний характер із великою кількістю чоловіків, одружених, холостих чи вдових, що прибули до міста без своїх родин. Серед них — греки є виразним прикладом. Нарешті, маємо групи населення, де домінують жінки через їхню професійну зайнятість — наприклад, французи. Добре відомо, що французьки переселялися до Одеси заради того, щоб працювати домашніми виховательками у міських родин.

На 1900 р. в цілому підтверджуються чисельність та відсотки населення Одеси, що були зафіксовані Переписом 1897 р., але виявляються певні нюанси. Так, загальна кількість одеситів рахувалась у 449 673 особи, з яких 263 420 чоловічої та 186 253 жіночої статі [9, арк. 122]. Таким чином, чоловічий коефіцієнт складав 1,414, а співвідношення статей — 70,7. Умовно, на кожних трьох одеситів припадали дві одеситки. Вони мешкали у 11 654 житлових спорудах — на будинок приходилося 38,6 осіб або приблизно 7–8 сімей.

Про рух народонаселення маємо відомості за окремими конфесіями Одеси. Вже фіксується перехід від традиційної до модерної моделі відтворення, при якій спостерігається високий природний приріст населення. Факторами цього виступило подолання суспільством окремих різновидів смертності (особливо — жіночої та дитячої) та збереження екстенсивного типу народжуваності. Понад двох третин одеситів належало до православного сповідання. Серед них було зафіксовано 8 329 випадків новонароджених (індекс — 18,5‰) та 5 046 — померлих осіб (11,2‰), тобто природний приріст складав +7,3‰. Ще серед третини одеситів, що належали до іудаїзму, аналогічні показники виявилися: 4 926 (11,0‰) та 3 443 (7,7‰) [9, арк. 141]; 3,3‰ — коефіцієнт природного приросту. Такі умовні показники вираховувалися до обсягу всього населення, що вплинуло на їхнє зменшення через решту релігійних громад, що мали мінімальну присутність в Одесі.

Соціальний стан та структуру мешканців Одеси на 1900 р. допомагають відтворити відповідні дані зі звіту Одеського градоначальника [9, арк. 142]. Вони розкривають тенденції, що вже були зазначені вище, а саме — пролетаризацію та, водночас — маргіналізацію населення міста. На користь

цього наводимо середній чоловічий коефіцієнт та співвідношення статей: 70,7 та 1,414, відповідно. Продовжується переміщення (на більш-менш постійній основі та тимчасово) населення, що визначає «дефіцит» осіб жіночої статі: на 3 з них припадало 4 особи чоловічої статі (порівнюючи із попередніми, відзначається збільшення цього дисбалансу на користь чоловіків). Опосередковано цю тезу підкріплює варіативність цих показників серед різних соціальних верств: серед міських груп та селян він більший, аніж серед вищих станів. Наприклад, серед невеликої дворянської спільноти, що нараховувала лише 2,0% від усього населення міста, такі показники були 88,2 та 1,134, майже у межах норми.

Такі міські стани, як купці та міщани помітно зменшили свою присутність з умовної половини на десяту частину, тепер складаючи лише 45,1% від усього населення міста. Вони надають атипову для урбаністичного середовища перевагу осіб чоловічої статі над особами жіночої: 90,3 та 1,107 (при типових: 105,0 та 1,110). Майже такі ж самі індекси наявні серед селянських груп (місцевих та приїжджих) одеситів: 85,2 та 1,174. Відзначимо, істотне збільшення представників цих верств у порівнянні з 1890 р. майже удвічі, що складало вже майже п'яту частку — 19,3% (можна додати колоністів із 1,0% та показниками: 91,3 та 1,095).

Залишилось катастрофічним співвідношення серед представників військової верстви: 29,3 та 3,417. До речі, вони вже складало десяту частину від усіх мешканців Одеси із 10% рівно. Майже усереднену картину надавали «міщани інших міст» — 70,0 та 1,428, нараховуючи 13,9% від усіх одеситів. З іноземцями (лише 3,1% всього населення) ситуація значно покращилася, хоча як і раніше, прослідковувався міграційний чинник: 86,9 та 1,151, відповідно.

Аналіз структури внутрішнього міського розселення дозволяє стверджувати, що в 1892 р. в Одесі з 5 283 осіб із грецькою мовою, 4 182 або 79,1% зберігали своє грецьке громадянство (поряд із наявністю громадянства російського, турецького та іншого). Це найвищий відсоток серед інших

етнокультурних спільнот міста. Наприклад, серед німецької громади лише 2 755 осіб з 9 163 зберегли своє підданство, тобто — 30% [318, с. 2–3, 21].

З 2 346 греків-чоловіків зі збереженим громадянством 1 013 народилися в Одесі (43%), а з 1 836 жінок — 1 153 (64%) [318, с. 141]. Можна зробити припущення, що більшість греків, які залишили своє грецьке громадянство, продовжили підтримувати тісні зв'язки зі своєю історичною Батьківщиною. Крім того, з емпіричних даних випливає, що представники чоловічої статі помітно домінували над представницями жіночої. Співвідношення статей було наступним: 165 чоловіків на 100 жінок. Це означало, що до міста-порту приїжджали молоді чоловіки у пошуках роботи, залишаючи свої родини у Греції, Туреччині тощо. Для більшості з них Одеса розглядалась як тимчасово-сезонне місце заробітку, а не постійне місце мешкання.

Перепис 1892 р. дає інформацію про розподіл населення за окремими ділянками у місті. Так, показовою є наявність у житлових будинках водопроводу та каналізації. У центральній частині міста, до якої входили Бульварна, Олександрівська та Херсонська ділянки, проживало 3 412 греків, що складало 64,5% всього грецького населення. В цих же ділянках мешкало 43,5% російського, 49,8% єврейського та 57,4% німецького населення [318, с. 2–3, 21]. Це опосередковано свідчить про домінування еліти або «середнього класу» серед грецької общини [637, р. 239], хоча чверть її знаходилася у «пролетарських» кварталах міста (Пересипський, Дальницький, Михайлівській, Слобідка-Романівка). За даними перепису 1897 р. греки зосереджувалися на центральних вулицях Одеси. Так, на Бульварній ділянці, їх нараховувалося 1 554 особи, тобто, третина або 30,5% від усього грецького населення міста [703, с. 91]. Якщо багаті та заможні греки склали загальну картину життя міста, то низькі верстви — лише фон, дуже часто нечіткий та невизначений. Через це дуже важко простежити усі аспекти та сторони життя основної маси грецької общини Одеси.

Згідно з переписом 1897 р. в Одесі знаходилося 5 086 греків (3 206 чоловіків та 1 880 жінок), що задекларували свою грецьку рідною мовою. Ця

група складала 1,3% від усього населення міста (загальна кількість одеситів — 403 768 осіб). Також важливо вказати, що з цих 5 086 греків — 4 400 (або 86,5%) осіб, які зберігали своє попереднє громадянство [308, с. XI].

Коментуючи такі результати, грецька дослідниця Е. Сіфнеу вказала на принциповість процесів асиміляції [697, р. 268]. Зокрема, зазначалось, що ця процесуальність відчувалася у наступних — другому та третьому поколіннях переселенців, вважаючи це природною моделлю для іноземців.

Як показує порівняльний аналіз даних переписів 1892 та 1897 рр. [703, с. 90] до кінця XIX ст. зменшується кількість переселенців першого покоління та, навпаки, збільшується число переселенців другої генерації, що вже народилися в Одесі. Також зменшується кількість осіб, що прийняли російське громадянство та розмовляли грецькою. Ці тенденції відображають еволюційний рух грецької общини у бік асиміляції. Подібні риси, безумовно, розкривають природню для усіх іноземців динаміку, коли їхнє облаштування втрачає короткотерміновий характер, отримуючи сталість у наступних поколіннях. Зменшення греків в Одесі, незважаючи на збільшення грецьких громадян упродовж 1892–1897 рр., вказує на те, що підданство сприймалося останнім кордоном відтворення «національної ідентичності», який сприяв соціальному та правовому захисту людини з боку грецької влади [292].

Тобто, русифікація виступала логічним завершенням багаторічного перебування осіб іноземного походження у Російській імперії. Стосовно істотного зменшення числа російських громадян грецького походження, що визначалися своєю економічною силою, одним з можливих пояснень цьому є масові виїзди таких осіб в інші країни чи міста, де наприкінці XIX ст. вони могли отримати більший меркантильний інтерес (наприклад, Миколаїв або порти Азовського моря) [635, р. 212]. Російське громадянство та достатньо гарне знання мови дозволяли таким особам легше просуватись, аніж решті іноземних громадян, та більш ефективно запроваджувати моделі користування потенціалом того чи іншого регіону та підприємства.

На початку ХХ ст., у 1904 р. греків в Одесі вже нараховувалося 7–8 тисяч осіб [628, с. 45]; а у 1910 р. — 10 тисяч, з яких дві третини (7 тисяч) зберігали своє іноземне громадянство. Всього у місті тоді мешкало 550 тис. осіб. За релігійними ознаками, одесити розподілялися наступним чином: 56% — православні, 36% — іудеї, 6% — католики, 2% — протестанти, мусульмани та інші [367, с. 12]. З рапорту грецького консула випливало, що ця етнокультурна громада зростає лише на 0,5% протягом 13 років. Однак, в абсолютних офіційних даних за цей же час бачимо інше — зростання удвічі (10 тисяч замість 5-ті). Пояснити лише природними чинниками це неможливо: скоріше за все, йде поступовий процес нових міграцій, зокрема, із Південного узбережжя Чорного моря (т. зв. «понтійці»).

Таким чином, представлена реконструкція історичної еволюції грецької спільноти Одеси протягом ХІХ – початку ХХ ст., від часів її формування до етапів продуктивного еволюціонування свідчить, що процес створення грецької громади міста відбувався у контексті національного поневолення грецького народу. Грецька спільнота Одеси на різних етапах її розвитку відігравала значну роль у життєдіяльності міського середовища (від економічного до культурного), а також виступала важливим суб'єктом міжнародної економічної та політичної ситуації, навіть вже за часів існування незалежної держави.

Активна присутність грецької громади міста виокремлюється на основних етапах історичної динаміки Одеси. З одного, зовнішнього боку, греки відіграли одну із містоутворюючих функцій у її заснуванні та ранньому розвитку; представники групи сприяли розгортанню європейської торговельної мережі, закріпивши Одесу в якості одного із її вузлів; долучали нові характеристики до міської трансформації другої половини ХІХ – початку ХХ ст. З іншого, внутрішнього боку, греки впродовж більш ніж століття вели доволі успішну боротьбу за ту чи іншу форму національного самоврядування. Додавання соціо-демографічного контексту дозволяє глибше висвітити усталені хрестоматійні історіографічні сюжети.

Важливою складовою природних та міграційних моделей природного руху як грецьких, так і інших мешканців міста (у порівнянні із греками), став соціальний простір Одеси, його людські ресурси. Вони у сукупності визначали, багато в чому, особливості суспільного побуту греків-одеситів, основні показники їх соціо-демографічного профілю. Вони продемонстровані на прикладах як специфічно грецької релігійної громади Свято-Троїцької церкви, таємної політичної організації «Філікі Етерія», громадських благодійних товариств другої половини XIX ст., так і загальноміських інституцій, із виявленням в них грецького сегменту.

РОЗДІЛ 3. ОСНОВНІ ФАКТОРИ ТА ЧИННИКИ ЕТНОДЕМОГРАФІЧНОГО РОЗВИТКУ ГРЕКІВ ОДЕСИ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

3.1. Історична динаміка народжуваності серед грецького населення Одеси.

Народжуваність як категорія вивчення історико-демографічних процесів виступає важливим елементом пізнання природного руху населення. В спеціальній історіографії вона визначається через відтворення популяції, як один із факторів цього процесу [458; 471, с. 105–134; 504; 455, с. 24; 563; 523, с. 113–114; 460, с. 25; 456]. Зокрема, «демографічне студіювання народжуваності має справу з деякими феноменами, що пов'язані із людським дітонародженням або з репродукцією. Це поняття стосується частоти випадків народження (точніше — живонароджень) у складі населення або субнаселення» [668, р. 73]. У контексті соціально-історичних реконструкцій важливо, що «народжуваність — масовий статистичний процес дітонародження у сукупності осіб, що складають покоління, або у сукупності поколінь — населення» [518, с. 180]. Процес має і біологічну основу, і соціальний характер [596, с. 421]. В історичній демографії приймають рівень народжуваності як кількісний вираз взаємодії цих факторів, стадіально-хронологічної динаміки зі структурою популяції [458, с. 10–11].

Природа феномену плодовитості/фертильності сприймається як «сукупність взаємодії трьох суб'єктів: новонароджений, батько та мати. Ці особи мають різні характеристики, тому під час запису та, особливо — аналізу народження або поєднуються якості цих трьох акторів, або акцент робиться на властивостях лише однієї із персон» [675, с. 244]. Історіографічний досвід застосування історико-демографічного аналізу у другій половині ХХ ст. привів до прийняття іншої версії, де показники, що запропоновані до вимірювання народжуваності, враховують кількісне моделювання типовості.

Подібна масовість зумовлює зміщення акценту у пізнанні типовості в соціальних практиках. Як у класичній науці про народонаселення, так й у «новій» соціальній історії пропонувалося відрізнати народжуваність як масовий процес від індивідуальних випадків народження дітей у окремих жінок чи у певних родинах. Ця процесуальність безумовно визначає окремі приватні випадки, проте, не зводиться до них. Подібне моделювання передбачає виявляти суспільні колективні аспекти, які підпорядковуються результатам дії соціальних сил та закономірностей, але розгортаються у певних історично-конкретних межах, що визначаються діями біологічних чи фізіологічних факторів.

Саме такий підхід знаходиться у фокусі розгляду сучасної історіографії. Зокрема, сучасні грецькі історичні демографи пропонують визначати народжуваність, як «процес біологічного оновлення популяції», вивчення якого «пов'язується зі студіюванням репродуктивної поведінки населення» [640, с. 20]. Так, вважаються принциповими дії наступних факторів: демографічного, соціально-культурного, економічного та політичного, «які дуже часто взаємодіють один з одним».

На початкових етапах історико-демографічної науки народжуваність сприймалася як синонім «плодовитості», вираховуючи кількість народжених стосовно загальної чисельності населення або кількості жінок у «чадонароджувальному» віці [548, с. 622]. У демографії цей показник залишився дуже важливим, а в її історичному напрямі утвердилася теза про біологічну детермінованість процесу та слабку зумовленість з боку культури. Однак, про те, що не все так однозначно, свідчать матеріали щодо цього показника і серед грецької спільноти Одеси наприкінці XIX ст. За переписами 1892 р. та 1897 р. така «плодовитість» складала 3,44 та 3,67 відповідно на 100 осіб одеситів. Порівнюючи середню — 3,55, можемо стверджувати, що вона була принципово нижчою, аніж аналогічний коефіцієнт серед населення Європейської частини Російської імперії — 4,66 та майже настільки ж

більшою, ніж у Греції — 2,58 у ті ж часи [548, с. 622–623]. Для греків Одеси були характерні дані, як для Німеччини (3,68), Італії (3,58), Португалії (3,52).

Давно усталеною у науці вважається ідея про соціальну детермінованість народження. Так, ще Адам Сміт висловлював думку про те, що «бідність, вочевидь, сприяє розмноженню... Безпліддя, що є таким частим серед світських панянок, вкрай рідко зустрічається серед жінок із плебейських верств народу. Розкіш, можливо, породжує серед представниць прекрасної статі прагнення до задоволення, але, можливо, завжди послабляє та часто повністю знищує здатності до дітонародження» [575, с. 72; 431, с. 16–29]. Однак, на сучасному етапі розвитку історичної демографії можна стверджувати про стадіальність та наявність факторного впливу народжування як історико-соціального процесу, який не зводиться до простої констатації належності до певних економічних або суспільних груп.

Як результат, суспільні трансформації знаходять своє відображення у концептуальній проєкції «демографічних переходів». Згідно із цією теорією пропонується розрізнити три фази розвитку людства у відтворенні населення: аграрне (традиційне), перехідне та сучасне (раціональне) суспільство [470, с. 18–41]. Для першої фази коефіцієнти народжуваності та смертності були вкрай високими й між ними спостерігалася певна рівновага. Населення характеризувалося великою кількістю дітей та швидкою зміною поколінь. При тому абсолютна чисельність населення залишалася стабільною. Під час другої фази — т. зв. «перехідних спільнот», завдяки істотним соціально-економічним перетворенням (індустріалізація, урбанізація, розвиток медицини та охорони здоров'я, поширення освіти та інші) зберігався високий рівень народжуваності, проте помітно знизився загальний рівень смертності й майже зникли її окремі різновиди. Розбіжності між рівнями народжуваності та смертності принципово збільшились, що призводило до швидких темпів зростання загальної кількості населення. На третій фазі — сучасного суспільства, народжуваність майже мінімальна, демографічна зміна поколінь вкрай повільна; відтворення населення відбувається шляхом подолання

окремих типів смертності. Важливим є соціальний вплив факторів на контролювання народжуваності, індивідуальний та колективний умовний контроль над репродуктивною поведінкою.

Саме з таких теоретичних позицій спробуємо перевірити основні показники народжуваності серед представників грецької групи населення Одеси упродовж XIX – початку XX ст. Основні акценти будуть пов'язані із двома першими фазами. Їх характеристики дозволяють встановити історичну зумовленість народжуваності у групі в контексті дії факторів соціальної та біологічної спрямованості. Заради цього використовували принципи та прийоми факторного аналізу статистичних рядів даних.

Такий підхід щодо представленого дослідження виявляється продуктивним та адекватним. Він частково полемізує із класичною демографією. «Поняття народжуваності відрізняється від фертильності, — пише С. Калоеракі, — оскільки остання має подвійне значення: біологічне та демографічне. Біологічне значення фертильності стосується репродуктивної здатності жінки виношувати одного або декількох дітей та визначається трьома ключовими факторами: тривалість репродуктивного життя жінок; безпліддя, що є прямою протилежністю фертильності; «мертвий час» між двома зачаттями» [640, с. 243–244]. Оскільки таке бачення пов'язане з аналізом замкнених популяційних спільнот, а у випадку одеських греків маємо справу з екзогенною групою, більш принциповими виступають соціальні реконструкції.

Народжуваність разом зі смертністю вважаються визначними показниками демографічних моделей відтворення населення та їхньої етнокультурної, стадіальної варіативності. Залежність між ними та їхнє співвідношення призводять до виявлення різноманітних типів репродуктивної поведінки у різних суспільствах. Такий взаємозв'язок цих двох сторін людського буття давно відмічений у спеціальній історіографії. Ще на початку XX ст. була висунута та обґрунтована теорія про детермінованість рівнів

народжуваності та смертності, особливо — дитячої [524, с. 124; 571, с. 187; 478, с. 29–38].

Подібні реконструкції щодо Одеси спираються на дані переписів 1892 р. і 1897 р. та дозволяють встановити загальні кількісні коефіцієнти народжуваності для відтворення демографічних моделей грецького населення Одеси. Проте, отримати ретроспективну динаміку цих коефіцієнтів не вдається через відсутність гідних агрегованих свідчень про структуру населення міста в цілому та його виразної грецької громади. Разом із тим, матеріали поточного церковного обліку Свято-Троїцького храму дозволяють проводити опосередковані реконструкції за широким хронологічним діапазоном — упродовж 1799–1920 рр. Завдяки їм вдалося встановити показники за наступними характеристиками: соціально-територіальні параметри народжень; загальна чисельність народжень у спільноті та потенціал щодо кореляції тенденцій природного приросту; вік перших народжень серед жінок та, відповідно, визначення фертильного періоду в історичній перспективі; сезонність народжень та залежність від часу укладення шлюбів; частка дітей, які були народжені поза шлюбами.

На підставі цих розрахунків вирішується історико-демографічне завдання представити статистичну інформацію у «повному, детальному та багатоаспектному» форматах. Подібні спостереження, що мають вигляд кількісних моделювань, працюють на реконструкції мікроісторії структур та практик повсякдення грецьких мешканців Одеси XIX – початку XX ст.

У контексті студіювання історико-демографічних процесів та явищ заведено розрізняти два методи: умовного та реального (фактичного) поколінь. Відповідно, показники народжуваності можна вираховувати щодо конкретного періоду часу (зазвичай — рік або десятиріччя) та такі, що характеризують певну когорту або покоління (у випадках, коли мова йде про спільноту, яку утворюють однолітки, тобто групи поєднанні датами народження) — т. зв. когортні показники. «Перші характеризують народжуваність, яку спостерігаємо у межах певного проміжку часу, а другі —

народжуваність, що притаманна окремим групам жінок, їхню репродуктивну історію» [518, с. 186]. Вони обчислюються за допомогою коефіцієнтів: загальних, спеціальних (чоловічі та жіночі) та окремих (вікові, кумулятивні тощо). Складнощі їх визначення у випадках греків Одеси пов'язані із тими історичними обставинами, що значна частина цих мешканців народжувалася поза межами міської популяції (та навіть — країни).

Цю ситуацію ілюструють дані переписів 1892 і 1897 рр. [318, с. 21; 308, с. 34]. Вони фіксують важливі тенденції у трансформаціях демографічно-суспільного характеру. Ці зміни, скоріш за все, були зумовлені не стільки внутрішніми (популяційно-ендогенними), скільки зовнішніми адміністративно-політичними факторами.

Місця народження ретроспективно дозволяють характеризувати структуру грецької спільноти Одеси [318, с. 138–139. Табл. XIV; 544, с. 31] (додаток Є). Незважаючи на доволі низький відсоток тих осіб, що безпосередньо народився у місті (45,2%) або мешкали у ньому понад 20 років (7,9%), відзначається значна роль природного зростання населення. Наприкінці XIX ст. він істотно домінував над механічними факторами, тобто шляхом міграційного поповнення [544, с. 31]. В основі цього припущення знаходиться той факт, що загальна чисельність мешканців Одеси з 1863 р. по 1897 р. зросла утричі [565, с. 93, (табл. 54), 147]. Порівнюючи із попередніми даними (у 10 разів протягом 1811–1863 рр.) [565, с. 93 (табл. 54), 147] робимо висновок, що зростання громадян міста вже відбувалося не стільки через переселення (екзогенні фактори), скільки природним рухом (ендогенні).

Так матеріали соціально-територіальної народжуваності греків Одеси удосконалюють наукові знання про міграційний характер міста. В історіографії вже стверджувалося, що «більш ніж половина усього населення не народилися у самому місті: ознака того, що хвилі внутрішніх та зовнішніх міграцій не припинялися протягом всього століття» [643, с. 87]. Емпірична аргументація цієї тези спиралася на аналізі П. Херліхі, що доводила факт 5% іноземних мешканців Одеси (19 442 з 403 815) [636, р. 55]. Можна уточнити,

що формально не усі іноземці народилися поза межами Одеси, так саме не всі «російськомовні» греки народилися у місті. Солідаризуючись у тезі про перманентний міграційний характер урбаністичного середовища, показуємо, що наприкінці ХІХ ст. відбуваються більш складні процеси. Їхня сутність, за нашим кількісним аналізом, у поєднанні активних переселенських потоків із вже достатньо зрілою стабілізацією мешканців (принаймні, кожен другий грек вже народився в Одесі).

Корисним є порівняння ситуації в грецькій спільноті Одеси із дослідженими останнім часом міграційними групами регіону, навіть зважаючи на різницю місць проживання. Зокрема, у традиційному етноконфесійному середовищі липован індекс народжуваності у ХІХ ст. був вищим, аніж середній по Східній Європі — 51‰ (порівнювалося із 45‰, відповідно) [550, с. 12–13; 551, с. 224]. Це пояснювалося як дією світоглядно-культурних чинників, так й соціальними факторами переселення, в яке були втягнуті, перш за все, представники молодих поколінь. Схожу картину щодо загального коефіцієнту народжуваності спостерігаємо відносно болгарської спільноти Буджаку. Дослідження продемонструвало, що під час переселень та одразу після них цей показник значно вище, ніж середній: 60 (1816 р.); 67,5 (1818); 56,5 (1835)‰ [481, с. 145]. Згодом, навіть в аграрному соціумі відбувається зниження цього показника з початку ХХ ст. — 34, 47 та 40‰ [481, с. 151]. Тобто, штучність міграційної спільноти виступала важливою передумовою щодо створення специфічних рис у процесах природного відтворення населення, однією з яких слід вважати надприродне збільшення загального коефіцієнту народжуваності.

Корисною також виявляється компаративна перспектива і з рештою іноземних громадян Одеси, що вказали факти свого народження в інших закордонних державах. Перепис 1897 р. показав [544, с. 32], що більшість іноземців, за виключенням підлеглих Греції та Австро-Угорщини, репрезентують дві історичні когорти першого та другого покоління. «Греки»

та «цесарійці» подають більший діапазон — значна кількість з них представляли третє покоління, тобто, більш «давніх» мешканців Одеси.

Розрахунок загальних коефіцієнтів народжуваності у грецькій общині Одеси дає наступні результати. Враховуючи первісні переписні листи, а також залучаючи дані з метричних книг тих самих років, можемо визначити коефіцієнт за методикою Л. Анрі та А. Блюма [432, с. 209]. За їх слушними пропозиціями, загальний індекс народжуваності відображує просте співвідношення числа живонароджень упродовж одного року (N) до середньої чисельності населення того ж року (P): $n = N / P \times 1000$ [512, с. 7; 491, с. 209; 675, с. 251–252]. Заради евристичних можливостей порівнювати ці коефіцієнти їх вираховують у проміле — ‰. За такою формулою коефіцієнт народжуваності (n) складав:

- для 1892 р. — $118 / 5\ 283 = 22,3\text{‰}$;

- для 1897 р. — $146 / 5\ 086 = 28,7\text{‰}$.

Вони набагато нижче середніх щодо міського населення Російської імперії того ж часу — 47 [521, с. 180] або 50‰ [512, с. 82]. Така компаративна перспектива дозволяє стверджувати умовність та «теоретичність» отриманого результату. Фактичний був дещо більшим — необхідно провести кореляцію, яка враховувала б той факт, що далеко не усі греки Одеси були парафіянами Свято-Троїцької церкви. Можемо припустити, що отриманий коефіцієнт треба індексувати у 1,8–2 рази вище. Таке припущення обґрунтовуємо логікою, що парафіяни даного храму склали приблизно половину від усіх греків міста. Середній загальний коефіцієнт народжуваності (CBR) щодо грецьких мешканців Одеси наприкінці XIX ст. складав від 44 до 57‰. Для населення Херсонської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. цей же показник вираховувався як 40,3‰ [597, с. 71]. Саме ці дані виступають опорними для аналізу природного руху населення у групі.

Середземноморська картина народжуваності додає аргументів такій класифікації. Зокрема, дослідження грецьких вчених показали, що популяції доперехідного часу (традиційна чи натуральна модель відтворення населення)

демонстрували 35% та більше індексу народжуваності (35–55%). Після переходу на сучасну (модерну) модель цей індекс складав менше 35% (наприклад, навіть у 1920–2016 рр. на о. Наксос — досить замкненої спільноти — 10%) [620, с. 7]. Показовим є той факт, що у ХХ ст. частина грецьких общин проявляла схожі до одеських греків ХІХ ст. коефіцієнти — 22% (на 1928 р.). Порівняння показує формальну схожість історико-демографічних ситуацій: аналогічні показники відповідали конвергентним обставинам. Якщо греки Одеси утворювали міграційну спільноту, де домінували чоловіки у репродуктивному віці, то серед греків Середземномор'я такі ж самі коефіцієнти були наслідками «малоазійської катастрофи»: штучно створилися схожі статевовікові структури популяцій.

Пояснення цій тезі потребує додаткових аргументів. Опосередковано надають їх статевовікові співвідношення за губерніями Російської імперії [548, с. 618]. За матеріалами ревізій (1835, 1850 та 1858 рр.), а також поліцейських відомостей (1860–1880-і рр.) виявляється певна закономірність: в аграрних регіонах жінки домінують над чоловіками (на 1 000 чоловіків приходилося, наприклад: 1 066 у Вологодської або 1 009 у Київської губерніях). Більш урбанізовані регіони відчували «дефіцит» жінок: аналогічні показники складали 963 у Харківській, 955 у Катеринославській або 928 у Бессарабській губерніях. Херсонська (з 942 жінками на 1 000 чоловіків) серед лідерів цього списку, поступаючись лише Санкт-Петербурзькій, Таврійській, Бессарабській та Московській. Тобто, наявна залежність ступеня соціально-економічної модернізації й статевовікової структури населення. Перехід від аграрно-традиційних моделей на штучно-міські призводить до збільшення кількісної та відсоткової присутності осіб чоловічої статі.

Регіональна перспектива дозволяє удосконалити тезу про історико-демографічний перехід на модерні моделі відтворення населення в умовах переселення. Греки Одеси виявляють дуже схожі статевовікові характеристики із популяціями інших міграційних груп. Зокрема, аналогічні показники проявляли росіяни-старовіри, що переселялися на Дунай

наприкінці XVIII – першої третині XIX ст. В їхньому середовищі було простежено певну закономірність: чим більш організовані були рухи міграцій, тим більш збалансований був гендерний та віковий баланс усередині спільноти [551, с. 196–202]. Цю тезу перевірено і на переселенцях-болгарах до Бессарабії [481, с. 394–414]. Вказується на декілька прикладів переселень, що істотно, через механічні фактори змінили статевовікові характеристики популяції, модернізували її. В цілому ці випадки дозволяють розглядати переселення як чинник природного відтворення населення: він працює на покращення балансу між статевими та віковими групами.

Характеристика отриманих загальних коефіцієнтів народжуваності [565, с. 167–168, табл. 123] дає порівнянням за спеціальною шкалою В. Борисова і Б. Урланіса [459, с. 25; 523, с. 198]. Згідно з нею, значення тих коефіцієнтів, які менші, ніж 16‰, вважаються низькими; від 16 до 24‰ — середніми; від 25 до 29‰ — вище середніх; від 30 до 40‰ — високими; більше ніж 40‰ — понад високими. Виходячи з цього, грецька община Одеси наприкінці XIX ст. належить до репродуктивної спільноти з потенціалом вище середнього. Цей індекс дозволяє стверджувати про напрям трансформації грецької групи мешканців Одеси як стан переходу від традиційної до модерної системи відтворення. Для порівняння, у XX ст. подібний коефіцієнт вище 45‰ характеризував країни, що розвиваються; а для більшості європейських країн він складав 15,8 — 19,2‰ [458, с. 48]. Наприкінці XIX ст. цей показник по державах Європи коливався від 21,9 (Франція) до 35‰ (Німеччина, Іспанія, Португалія, Австрія, Угорщина, Італія) [512, с. 9]. В середньому для Європи він складав 30, а для Європейської частини Росії — 49,5‰ (протягом 1860–1913 рр. щорічний показник нараховував 48,9‰) [565, с. 5, 166, табл. 122]. В Одесі коефіцієнт на 1906 р. складав 30,6 (порівняємо: Санкт-Петербург — 30,3 та Москва — 32,8; Миколаїв — 39,2, Севастополь 38,9) [307, с. 2–3]. З цього випливає пряма вказівка на «модерність» коефіцієнтів загального народження для Одеси.

Порівнюючи із регіональними дослідженнями процесуальності народжуваності, можна виявити етнокультурні особливості. Зокрема, щодо росіян-старообрядців аналогічний показник дорівнював 57,18‰ [551, с. 224]. Більш динамічним рядом характеризуються болгари Бессарабії. Встановлено, що у першій половині XIX ст. їхній загальний коефіцієнт народжуваності коливався від 73 (на 1818 р.) до 53 (1835 р.)‰: «протягом 1826–1830 рр. дорівнює 53‰; а у період 1831–1835 рр. — 60‰ ... У 1841–1845 рр. та 1846–1850 рр. 69‰ та 55‰, відповідно» [481, с. 145–146]. Упродовж другої половини XIX ст. у них намітилася тенденція до повільного зниження: від 49 (1859 р.) до 46 (1880 р.) [481, с. 152]. Така компаративно-регіональна перспектива дозволяє характеризувати грецьку спільноту Одеси як міську та модернізовану, що проявляла властивості вже не аграрного (натурального) соціуму, а урбанізованого. Саме цим може бути пояснена відмінність майже у двічі у загальному коефіцієнті народжуваності.

Між тим, середній коефіцієнт народжуваності серед одеситів в цілому (33,8‰) дещо вище, аніж серед греків (28,7‰). Пояснення цьому простежуємо у різниці між чоловіками та жінками у репродуктивному віці, що вказує на значну кількість холостяків чи одружених осіб, які перебували на роботі у місті без родин. У порівнянні з одеситами в цілому, місцеві греки становили громаду з істотною присутністю осіб середнього віку та високим відсотком осіб похилої когорти [703, с. 122].

Емпіричні дослідження щорічних звітів одеського градоначальника 1850–1900-х рр. дозволили встановити середні показники населення Одеси. Так, на 1850 р. коефіцієнт народжуваності складав 37,4‰ (3 715 народилося на 99 440 одеситів; 125,2 — складав чоловічий коефіцієнт новонароджених) [4, арк. 286]; на 1860 р. — 39,5‰ (відповідно: 4 689 на 118 775; та 90,8) [5, арк. 181]. На 1870 р. — 41,1‰ (6 165 на 151 000; та 105,1) [6, арк. 157]. Разом із тим, умовність таких індексів ілюструється сумарним коефіцієнтом народження, який включає показник лише персон, які повинні мати дітей. Він

виявляє середню кількість народжень на одну жінку протягом її життя (у гіпотетичному поколінні) [432, с. 44–47; 523, с. 199; 577, с. 34].

Емпіричні дослідження бази даних метричних книг показують розбіжності дитності на одну жінку — від 1 до 12, що відповідає середній плодовитості для людського виду [458, с. 34]. Історичну динаміку реальної кількості дітей виявити не вдалося. Через це використаємо статевікову піраміду, що складена на основі даних переписів 1892 р. і 1897 р., а також кількість народжень на той же час за поточним церковним обліком. У такий спосіб отримуємо сумарний коефіцієнт народжуваності.

Ще одним важливим індексом є загальний показник народжуваності. Він вираховується «...за період або народження за той чи інший рік, розраховуємо складанням статевікових коефіцієнтів народжуваності, що утворюють функцію народження, є сумарний коефіцієнт народження чи просто — сумарну народжуваність. Для певного року це є кількість дітей, яких народили б 1 000 жінок за умов відсутності смертності та обставин збереження статевікових показників народжуваності, які спостерігалися в цьому році» [668, р. 85]. Так саме: «загальний коефіцієнт народжуваності пропонувалося вираховувати часткою кількості живонароджень за певний період часу (звичайно, приймається календарний рік), що поділяється на чисельність населення того ж часу та помноженого на тисячу» [640, с. 245].

Індекс загальної народжуваності Коула (I_f) є числом, що відображає співвідношення реальної кількості народжень на тисячу жінок [512, с. 21; 671, р. 44–45]. Для всього емпіричного ряду у нас відсутня можливість вирахувати його через брак прямих джерел. Підемо шляхом реконструкції знаходження коефіцієнту (Σf), який обчислюється загальною кількістю народжень (6 років помножене на кількість дітей, що народилися (N)), яка поділяється на середню чисельність жінок, точний вік яких знаходиться у межах $a - 3$ і, $a + 3$, де a — середній вік жінок, які здійснювали пологи. Середній вік жінок, яка народжувала дитину, для того часу вважався 30 років [432, с. 45]. Опосередковано це ж підтверджується фактичною вибіркою із метричних

книг. Відповідно, необхідно вирахувати середню кількість жінок у хронологічному діапазоні 27–33 роки. Згідно з переписними списками 1892 р. та 1897 р. цей показник серед грецького населення Одеси складав: 193 і 208, відповідно. Таким чином середній — 200. Число народжень протягом 1892–1897 рр.: 118, 144, 115, 141, 129, 146 = 793.

$$\Sigma f_{(1892-1897)} = 793 / 200 = 3,9$$

Цей сумарний коефіцієнт народжуваності (GBR) набагато нижчий, ніж у цілому по Європейській частині Росії (6–8) [521, с. 179] та майже дорівнює середньоєвропейському того часу — 4,0 [512, с. 23]. У загальному типологічному вимірі він може бути віднесений до середнього (вище 4,0 — високий, нижче 2,5 — низький) [491, с. 209; 523, с. 199; 577, с. 265–266].

Цей середній індекс щодо греків Одеси корисно порівняти з аналогічними регіональними. Так, щодо старовірів-липован він складав 6,0 [551, с. 225]. Ще більшим у другій половині XIX ст. він був вирахований для аграрного соціуму болгар — від 7,9 до 6,0 (протягом 1855–1880-і рр.) [481, с. 152]. Компаративна перспектива не на користь греків Одеси (майже у півтора-два рази стосовно регіональних спільнот) може бути пояснена більш ранньою урбанізацією міграційної спільноти грецьких мешканців міста. Також такий низький показник породжений відносно невеликим відсотком жінок репродуктивного віку у грецькій громаді Одеси. Це впливає зі статеві-вікових характеристик мешканців та може бути проілюстровано кількістю народжень за віковими групами матерів (додаток Ж).

Відзначимо, що більшість дітей народжувалися у греків Одеси жінками у віці 20–29 років (53,3%), що підтверджує теоретичні передбачення. Кожна десята дитина народжувалася або у ранньому віці до 19 років (12,9%), або вже коли матері було 35–39 років (11,2%). Умовно високий відсоток в обох вікових групах безпосередньо відображує «дефіцит» жінок серед греків та доволі традиційні погляди на модель відтворення населення.

Компаративна перспектива, порівняння із типовими показниками та демографічними моделями демонструє, що греки Одеси характеризувалися

високою долею ранніх народжень (вік матерів 15–19 років). Майже подібна ситуація спостерігалася серед сусідніх груп населення — мешканців України та Болгарії того ж часу. Певною мірою це свідчить про умовну реституцію екстенсивного способу відтворення населення в умовах браку осіб жіночої статі у групі. Виявляється також нерівномірність у віці матерів 30–34 років, яка, можливо, пояснюється фактами більш ранніх шлюбів та, відповідно, іншими ритмами повторних народжень, аніж у базових типових рядах.

Спостереження над аналогічними показниками серед греків островів Егейського моря протягом 1859–1918 рр. показує майже аналогічну тенденцію [718, с. 31–62]. Незважаючи на входження греків Одеси до модерного переходу відтворення населення, вони давали сучасні показники щодо замкнених популяційних спільнот Балкан. Це опосередковано віддзеркалює появу та поширення практик контролювання народжуваності. Проте, це припущення не може бути перевірено емпірично, та умовно можна вважати цю тезу такою, що потребує своєї перевірки на інших матеріалах.

Наявність схожих евристичних матеріалів із болгарської групи Бессарабії [481, с. 154] дозволяє порівняти їх із греко-одеськими, майже синхронними. Виявляється, що відсоткове співвідношення між аграрним традиційним соціумом (болгари) та модерним міським (греки) дає майже однакові результати. Таким чином, маємо справу не лише з регіональною конвергентністю вікових коефіцієнтів народжуваності, але й маємо вказівку на галузь соціального буття, де визначними були біологічні чинники.

Після характеристик потенціалу та його реалізації у плодовитості серед грекинь Одеси кінця XIX ст. можна перейти до реконструкції «структури демографічної поведінки, що визначали народжуваність». В історико-демографічній науці під ними розуміється сукупність діяльності у шлюбній, статевій та репродуктивній поведінці [470, с. 96–98]. У такий спосіб стає зрозумілою різниця у біофізичному та соціокультурних факторах народжуваності як процесу відтворення суспільних поколінь.

Традиціоналізм поглядів, рівень релігійності та фактична практика шлюбних, статевих і репродуктивних стосунків дозволяють реконструювати т. зв. «протогенетний інтервал». В історичній демографії під ним заведено розуміти «час між укладенням шлюбу (більш точно — утворення шлюбного союзу) та народженням первістка» [518, с. 206]. Таким чином, він фіксує реальний початок шлюбних стосунків, який може не збігатися із реєстрацією шлюбу (у поточному церковному обігу XIX – початку XX ст. — вінчанням), рівень уявлень та знань про планування родини, загальні показники медичних знань тощо. Чим більше залежність між датами легалізації шлюбів та народженням первістку, тим більша вочевидь міцність репресивної сексуальної моралі, що не допускала дошлюбних (точніше — нелегітимних) сексуальних зв'язків [433, с. 139–143].

Наступні фактори, що істотно впливали на діапазон інтергенетичного інтервалу — «середня тривалість періоду між послідовними народженнями» [518, с. 207]. Його величина встановлена під час вибіркового обстеження бази даних метричних книг. Тривалість інтергенетичного інтервалу залежить як від дії біо-фізіологічних факторів (післяродова стерильність, захворювання, що вели до пониженої плодовитості, вік жінки й т.п.), так і від норм репродуктивної поведінки (використання різних засобів контрацепції та штучних абортів). При тому вважається, що тривалість інтергенетичного інтервалу більш ніж 36 місяців свідчить про наявність практики внутрішньо-сімейного регулювання народжуваності, про т. зв. «свідоме обмеження кількості дітей у родині» або про намагання «відстрочити народження дитини» [518, с. 207]. Пониження народжування виражається, крім того, у зростанні інтергенетичних інтервалів [640, с. 248]. Цей показник напряду відображує традиціоналізм поглядів на шлюбні стосунки у певній спільноті.

Важливі результати вибіркового підрахунку протогенетичного та інтергенетичного інтервалів серед представниць жіночої статі у грецькій общині Одеси XIX – на початку XX ст. [135–262; 296–302]. Проведений їх вибіркового аналіз з інтервалом у 5 років демонструє високий рівень

«патріархальності» або «традиційності» грецької спільноти Одеси упродовж 1835–1920 рр. Тоді відсоток дітей, що були народжені у прямій залежності від дати фіксації шлюбів, складав 39,6% та практично не відчував принципових змін протягом майже сторіччя. Відзначимо також достатньо малу долю дітей, які були народжені до нормального терміну вагітності — такі випадки складають дещо менше кожного десятого (9,1%). Цей показник напряду розкриває ліберальне ставлення до дошлюбних статевих стосунків. Порівняння цього показника з аналогічними щодо початку ХХ ст. (2,2 і 1,7 щорічно) [571, с. 153] показує, що для попереднього часу — періоду ХІХ ст. він був майже на порядок нижчим. У такий спосіб опосередковано характеризується пряма залежність (факторність) між шлюбами та дитянародженням щодо грецької общини Одеси, в якій ще не поширилися контрацептивні засоби контролю репродукції. Природність процесу дитянародження показує також інтервали народжень наступних дітей у родинях. Цей індекс достатньо високий — 26,9%, тобто кожна четверта дитина. Різниця між дітьми складала понад 3 роки, що в цілому притаманне усталеній патріархальній моделі відтворення населення.

Подібні підрахунки грецької дослідниці В. Хіоніду щодо замкнених спільнот Егейського моря 1859–1959 рр. свідчать про те, що моделі, подібні моделям народження серед греків Одеси поширились серед егейських греків лише у подружжях 1929–1938 рр.: істотне збільшення інтервалів народжень у порівнянні із відповідними серед шлюбних пар попередніх десятиліть [718, с. 56]. Авторка вказує, що такі тенденції були пов'язані із соціальними трансформаціями, що контролювали природню фертильність. Зокрема, її гіпотеза стосується збільшення тривалості грудного вигодовування та зростання інтервалів розлуки подружніх пар. Таким чином, соціальні практики виступають додатковим фактором планування народжуваності. Перевіряючи свою гіпотезу, вона демонструє протиріччя подібного пояснення щодо різних корпоративних груп, зокрема — моряків. Ці моменти дозволяють їй вийти на пояснення «пізніх» народжень як «випадкових» або «заміщаючих». Аналогії

дещо виходять за хронологічні межі дослідження, але вони дозволяють ретроспективно уявити подібні процеси на більш ранніх етапах розвитку.

Структура даних поточної церковної статистики дозволяє також провести щорічні абсолютні свідчення про кількість народжених (охрещених — коректніше) дітей, які були народжені серед грецької спільноти Одеси протягом 1800–1920 рр. Однак слід пам'ятати, що подібні абсолютні числа виступають малоінформативним показником, оскільки прямо залежать від загальної чисельності общини. Корисним вони виявляються у контексті встановлення природної народжуваності як шлюбно-вікового потенціалу [458, с. 25–26]. Судити по обсягу абсолютної кількості народжувань про власне народжуваність як процесуальність не можна без певної кореляції із загальною кількістю популяції. Так само мало сенсу говорити про динаміку народжуваності, базуючись виключно на даних про трансформації абсолютної кількості осіб, що народилися, не враховуючи ані загальну чисельність населення, ані змін демографічних структур.

Результати частотності хрещення греків Одеси (додаток 3) вказують на піки народжуваності 1821–1830-х, 1841–1850-х, 1861–1870-х, 1891–1900-х та 1910–1920-х рр. Враховуючи, що ці тенденції у тому числі відображають і якість джерел (в умовах фрагментарності та епізодичності документальних свідчень), можемо припустити, що фактична народжуваність не була істотно іншою, ніж у попередні десятиріччя. Порівняння зі шлюбністю того ж населення дає пряму залежність — окремі «вибухи» створення родин (1890-і та 1910-і рр.) інколи напряду породжували збільшення чисельності дітей. Показове порівняння із загальноміським контекстом. На початок ХХ ст. грецька община зростала щорічно на 62,2 дитини, а Одеса збільшувалась на 15 046 осіб [488, с. 92].

У цьому контексті звернемося виключно до даних щодо немовлят-хлопчиків (додаток І). На кінець ХІХ ст. наука встановила, що «як наприкінці ХVІІ та у ХVІІІ ст. хлопчиків народжувалося на 5 із дробом відсотків більше, ніж дівчат, так народжуються й до нашого часу [кінець ХІХ ст. — С.П.]»;

коливання в окремих випадках дуже рідко переходить 103 униз та 107 вгору» [548, с. 623]. Аналогічну тенденцію відзначав демографічний аналіз по усій Європі [548, с. 618].

Показове є порівняння фактичних даних по грецькій громаді Одеси із відповідними синхронними загальноросійськими показниками. Збільшення щільності «народження» (реєстрацій) хлопчиків в цілому в імперії не простежується у середовищі грецької общини Одеси. Безумовно, що фактори народження на місцях відображали не стільки загальні тенденції та контексти, скільки відповідали регіональним соціальним умовам. З діаграми додатку 3 спостерігаємо окремі «кризи» 1830-х, 1850-х рр. та 1900-х рр., які призводять до спаду абсолютного коефіцієнту народжуваності серед грецького населення міста. Компаративні прийоми із щорічними описами несприятливих факторів руху населення Одеси — епідемії, військові дії, неврожаї тощо [295, с. 51–52], напряду збігаються з отриманими спадами. Таким чином, деякою мірою простежується вплив історичних обставин на народжуваність як важлива складова відтворення населення.

Ці ж саме матеріали дозволяють обчислити показник щорічного народження серед грецької популяції Одеси. В цілому, цей індекс складав 73,8 випадків на рік. При тому, щорік народжувалося 35,2 дівчат та 38,6 хлопчиків. Разом із тим, співвідношення статей можливо подавати дольовою пропорцією — число персон чоловічої статі на 100 осіб жіночої [432, с. 16; 675, с. 343–344]. Цей показник корисно супроводжувати близьким чоловічим коефіцієнтом — результатом простого ділення кількості чоловіків на загальну кількість населення. Подібні розрахунки допомагають не лише порівнювати різночасові матеріали нашого дослідження, але й порівнювати із відповідними аналогічними результатами з інших регіонів та періодів [521, с. 160–166]. Отож, для новонароджених у грецькій громаді Одеси співвідношення статей дорівнювалося 109,6; а чоловічий коефіцієнт — 0,523.

Ці показники виглядають доволі гармонійними у компаративному синхронному контексті Російської імперії XIX – початку XX ст. Для молодшої

вікової когорти дітей типове загальноєвропейське співвідношення статей було 102,3 [432, с. 27]. Серед 50-и губерній Європейської частини Росії, наприклад, на 1906 р. це ж саме співвідношення дорівнювало 105,5 [488, с. 88]. Воно характерно й у регіональному вимірі щодо населення Херсонської губернії [488, с. 71]. Так, цей показник був практично ідентичним упродовж 1905–1914 рр.: від 104,5 (1910 р.) до 105,6 (1909 р.) [597, с. 68]. В одеському випадку (109,6) він наближається до критичного (110). Перебільшення в історичній демографії вважається за недосконалість реєстрації немовлят жіночої статі [432, с. 47–48]. Тобто, маємо ще одне опосередковане свідчення адекватності даних, отриманих у ході аналізу.

Подібне співвідношення статей у вимірах 13:14 нараховувало не менше 350 років [600, с. 154]. Вважається, що це деяка біологічна закономірність відтворення людської популяції традиційного (аграрного) часу. У науці була висунута гіпотеза, згідно із якою серед людей, так саме як і серед тварин, «порушення оптимального співвідношення статей серед дорослих осіб викликає такі зміни у співвідношенні статей їхніх нащадків, які призводять до відтворення оптимального співвідношення статей у популяції в цілому» [473, с. 191]. Подібний біологічний тип відтворення, за думкою демографів, знаходить свій яскравий вираз в особливому соціальному механізмі, що відображає «не просто як подальше удосконалення та розвиток окремих якостей біологічного типу організації, але як створення якісно особливого типу організації» [511, с. 37–38; 470, с. 16].

Маємо евристично продуктивну можливість прослідкувати динаміку цих двох коефіцієнтів. Виявляється, що протягом ХІХ – початку ХХ ст. вони були не стабільними (додаток І). Динамічні ряди цього додатку дозволяють виявити декілька принципових моментів. Домінування хлопчиків над дівчатами спостерігалось упродовж 1811–1840-х, 1871–1880-х і 1901–1910-х рр. Можливо припустити, що у першому періоді наявний джерелознавчий факт недоврахування осіб жіночої статі. А ось два останніх періоди явно відображають тенденції внутрішнього розвитку грецької общини Одеси.

Єдиним етапом, коли дівчата кількісно переважали над хлопчиками є 1891–1900-і рр. Майже однаковий баланс простежується у 1841–1850-х рр.

Порівняння цих даних, що отримані шляхом підрахунків, із відповідними для загального православного населення Європейської частини Російської імперії виявляють деяку атиповість грецької общини Одеси. Співвідношення статей простежується лише на першому етапі, а саме 1800–1810-і рр. Фактичні показники статей явно посилюють загальну тенденцію протягом всього періоду.

Подальше порівняння цих показників з аналогічними щодо всього населення регіону лише підтверджує тезу про особливості грецької громади Одеси. Наприклад, 1847 р., коли у Херсонській єпархії народилося 58 100 дітей: 29 843 хлопчиків та 28 257 дівчат [305, с. 80, табл. 2]. Співвідношення статей складало 105,6; а чоловічий коефіцієнт — 0,514. Компаративна перспектива щодо окремої грецької громади (104,8 та 0,503, відповідно) показує, що вони були дещо нижчими, ніж середні для населення регіону.

Як вже відзначалось, із біологічної точки зору існує вкрай стале співвідношення чисельності дівчат та хлопців: на 100 перших народжується 105–106 других (у часи потрясінь, наприклад, війн ця пропорція може зрости до 110–111 хлопчиків). Саме через це у демографічному аналізі висувається константа — доля дівчат серед народжених дорівнює 488 на 1000 (0,488) [432, с. 16]. Як можна це побачити із порівняння стандартних показників із фактичними серед грецької общини 1800–1920 рр., надприродність виявилася у високому відсотку дівчат. Проте залежності з історичними обставинами на емпіричному матеріалі не простежується.

Загальні коефіцієнти народжуваності у групі грецького населення Одеси наприкінці XIX ст. виявилися доволі низькими. Пояснення цьому можна знайти у дії декількох факторів, що визначили ситуацію. По-перше, статевий дисбаланс спільноти (штучне домінування чоловіків над жінками — наприклад, 63% проти 37% на 1897 р.), особливо у репродуктивних вікових когортах. По-друге, характер господарсько-економічної діяльності (відхожі

промисли та торгівля) безпосередньо впливав на зниження рівня народжуваності [521, с. 180–181]. По-третє, вже побутуючими ідеями внутрішнього регулювання народжуваності, які проявляються як у традиційних уявленнях греків, так й в урбанізованому середовищі Одеси [587, с. 119]. Сукупність впливів цих факторів зумовила дещо передчасний перехід спільноти греків Одеси до модерного варіанту демографічного відтворення. Низька народжуваність є одним із принципових показників сучасного людства.

Традиційність та модерність відносно народжуваності можна проілюструвати її сезонним розподілом. Якщо існували сталі православні норми на статеве спілкування і греки Одеси їх дотримувалися, то мав би спостерігатися явний дисбаланс кількості народження за окремими місяцями.

Це теоретичне припущення наочно ілюструють емпіричні підрахунки за один рік. Наприклад, дані вже опорного 1897 р. (додаток К) впевнено вказують на деякий «вибух» народжуваності у липні (вдвічі більше, аніж у решті місяців) та чергування мінімальних піків через місяць. Така картина відображує традиційність сімейного побуту та репродуктивних стратегій у контексті православних уявлень про статеві взаємодії. Зокрема, вже підмічена сталість весілля/вінчання у жовтні призводить до виявлення значного відсотку появи дітей у липні. Очевидна залежність між періодами християнських постів (наприклад — Великодній піст частіше за все охоплює увесь березень) та спадом народжень у грудні. У православних нормах 120 днів на рік діяло релігійне табу на статеві стосунки, що не могло не вплинути на процеси появи дітей у родинах. Слідування цим заборонам виявилось й у наших підрахунках, що свідчить про високий рівень традиційності уявлень та практик.

Припустивши, що цей показник працює, спробуємо його прослідкувати у більш широкому хронологічному діапазоні (додаток Л). Як можна побачити, при великих масивах тенденції майже нівелюються. Спостерігається майже рівномірний розподіл народжень за місяцями. Проте на рівні нюансів все ж таки очевидні окремі закономірності:

- феномен «січневого» вибуху народження — на 1,4% вище, аніж у решті місяців (й на 3,4% вище, ніж у попередньому грудні);
- поступове зниження народжень протягом липня (із 13,8% у 1800–1810-і рр. до 5,7% у 1850–1860-х рр. та у межах 7,2–9,7% наступного періоду);
- помітне зменшення відсотків жовтнево-листопадних народжень: майже із кожної п'ятої частини у першій третині XIX ст. лише до 15,5% (кожної сьомої) у середині XIX ст., що трималося на цьому рівні впродовж решти XIX – початку XX ст. — особливо воно підкреслюється «провалом» попереднього вересня;
- мінімум народжень протягом квітня-червня — від 7,7 до 7,3%, притому, що подібна тенденція набувала якості сталості протягом всього періоду, що розглядається.

Показовим є порівняння із загальним розподілом показників населення Європейської частини Російської імперії. Можливо, що на це вплинули традиції нехристиянського населення — дольове співвідношення між місяцями дещо порівнялось. Однак, простежуються піки народжень у жовтні та січні (так саме — лютий, враховуючи меншу кількість днів у цьому місяці). Відповідно, однаково прослідковується спад народжень у квітні та травні.

Але є підрахунки про найбільш популярні місяці щодо зачатъ у січні та квітні, а найменш — у липні та березні [548, с. 623–624]. Автори цього спостереження пояснювали його соціально-господарськими чинниками, виходячи з прагматики аграрного соціуму. Емпіричний матеріал і підрахунки із грецького середовища Одеси опосередковано свідчать про урбаністичні та міграційні групи факторів, що визначали репродуктивну поведінку.

Ще одним напрямом порівнянь може стати виявлення спільних та специфічних рис із регіональним календарем народжень. Зокрема, в історіографії є добротні студіювання сезонності народжень серед болгар Буджаку, які майже відповідають хронологічно [481, с. 191]. Подібні порівняльні матеріали містяться в узагальнюючій таблиці додатку М.

Соціальні зрівняння аграрної та міської спільнот за сезонністю народжувань демонструють декілька принципових особливостей. По-перше, греки Одеси дають більш збалансований розподіл за місяцями народжень, аніж регіональне традиційне суспільство (від 74,4 до 118 на відміну від 75,5 до 138). Тобто, майже не простежується явний вплив релігійних або господарсько-прагматичних факторів на сезонність народжуваності. По-друге, можна стверджувати, що греки Одеси мали принципові відмінності у травнево-липневих народженнях (щодо червня, то майже удвічі: 74,7 проти 139). Цей факт свідчить про відхід від прагматичної залежності у весіллях протягом вересня-жовтня, що було притаманне аграрному товариству. Опосередковано про секуляризацію грецького товариства Одеси свідчить значний показник грудневих народжень — 101,5 у греків проти 75,5 у болгар. «Грудневі народження», як наслідок березневих зачатъ (під час Великоднього посту) хотіли приховати у традиційних спільнотах [588, с. 216].

Евристичної глибини подібним реконструкціям істотно додає той факт, що згідно із щорічними статистичними звітами одеського градоначальника маємо середні показники сезонності народжень для населення міста в цілому [6, арк. 100]. Вони повністю адекватні показникам грецької спільноти Одеси.

В цілому динаміка показує продуктивність та результативність процесів секуляризації грецької общини Одеси — зменшення ролі християнських уявлень та церковних норм у внутрішньо-сімейних відношеннях. Однак, саме дією цих факторів можна пояснити «січневий вибух» народжувань. Ті діти, що були зачаті під час Великих постів, «ховалися» від священства та записувалися вже у січні. Також до цього ж місяця потрапляли діти, які безпосередньо народжувалися у січні, тобто ті, які були зачаті вже після завершення весняних утримань.

На липень-серпень та жовтень-листопад припадають середні показники на рік, які відрізняються у бік збільшення від попередніх місяців. Ця ситуація також відображує традиційну модель — на жовтень-листопад та січень-лютий припадала майже половина усіх весіль греків Одеси. В умовах екстенсивного

відтворення така пряма залежність між укладенням шлюбу та народженням дітей зрозуміла в обставинах традиційних моделей відтворення православного середовища.

Частина фактів та їхніх закономірностей свідчить про опосередкований вплив соціально-економічних обставин на демографічні процеси. Так, основним часом щодо сезонного господарювання в Одесі XIX ст. являвся літній період. Як результат, мінімальна кількість народжень у квітні-червні може пояснюватися саме відсутністю чоловіків у родинах. Про масштаб впливу такого фактору свідчать підрахунки по стабільних громадах із високою присутністю осіб, задіяних у відхожих промислах — фактична різниця у кількості дітей виявлена у 43% [499, с. 17].

Усі ці тенденції витікають з абсолютних даних, відсоткових пропорцій, а також індексів сезонності. Застосування такої умовної індексації ілюструють припущення, зроблені на рівнях загальних закономірностей.

Традиціоналізм общини можливо розкрити шляхом підрахунків інтервалу між датами народження та здійснення таїнства хрещення. Згідно з православними нормами, хрещення бажано було б здійснити до 40-го дня з моменту появи немовляти. Наші вибіркові обчислювання підтверджують дотримання цього звичаю — домінуюча більшість у 1800–1920-х рр. намагалися охрестити дітей до 40-го дня (з них третина — до 10-го дня, до одного місяця — дві третини). Видно також поступове угасання ветхозавітного канону нести немовля до храму для хрещення на 8-й день. Якщо до середини XIX ст. таких випадків була більшість, то на початок XX ст. вони помітно поступаються своєю першістю.

Поодинокі приклади більш пізніх хрещень дітей явно ілюструють процес світської секуляризації. Їх чисельність дещо зростає на кінець історичного періоду, що розглядається. Крім того, показовим виявився статевий склад подібних пізно-охрещених дітей. Хлопчики були хрещені у межах двох місяців із їхнього народження, а ось більшість випадків хрещення після цього терміну відноситься до дівчат (додаток Н). Висока дитяча

смертність хлопчиків (для дівчат у віці немовлят вона була у рази меншою) скоріше визначала мотив дотримання церковно-релігійних канонів.

Окремо корисно розглянути випадки дорослого хрещення. Вони явно виступали результатами релігійної асиміляції та прозелітизму православної церкви. За весь період у метричних книгах Грецької церкви містяться 65 актових записів про такі переходи до православ'я. Вони належать до діапазону 1840–1900-і рр. і явно не охоплюють усіх неофітів — облік подібних персон був поставлений неналежним чином та залежав від доброчесності писаря-дяка. З тих свідчень, що маються у розпорядженні, можна продемонструвати з яких саме конфесій переходили віруючі. 33 з них репрезентували жінок, а 32 — чоловіків. Чверть випадків належала до дитячого віку (до 15 років) та відображає результати процесу усиновлення сиріт у родинах греків Одеси. Решта припадає на шлюбний вік та пов'язані із матримоніальними планами, бо знаходить підтвердження в актових записах про вінчання із парафіянами Свято-Троїцької церкви.

Спеціальної уваги потребують приклади позашлюбних дітей. Таких випадків виявлено у метричних книгах Свято-Троїцької церкви Одеси 396 з 9 157 хрещених, тобто відсоток (4,3%) незначний. На них вказували прямо («незаконно народжений» чи «незаконно народжена»; «позашлюбний син» чи «позашлюбна донька») або у формі евфемізмів: «син невідомих батьків», «знайдений», «підкинутий», «підкинута під квартиру» тощо.

Таким чином, можна констатувати достатньо ліберальний рівень статевих стосунків. З обчислювань кожна 20-а дитина у грецькій общині Одеси народжувався поза шлюбом. Майже кожна 15-та така дитина була народжена у 1811–1820, 1871–1880, 1891–1900-і рр. Зниження відсотків подібних випадків простежується щодо періодів 1831–1850, 1881–1890 та 1901–1910-х рр. Однак, навіть у ці хронологічні етапи показник позашлюбних народжень знаходився у діапазоні між 3,4–4,0% від усіх випадків дітонародження. При цьому не спостерігається принципових трансформацій в історичній динаміці цього соціального явища. Хоча священство постійно і

регулярно вказувало на тенденцію втрати віри, духовності та моралі [500, с. 99–100], яка призводила до послаблення сімейних стосунків та моральної деградації, проте ці твердження ніяк не корелюється із загальною картиною позашлюбних дітей.

Розподіл позашлюбних дітей за місцевостями їхнього народження в Європейській частині Російської імперії виявляє певні закономірності: їх більше у містах (до 14% від усіх народжень), ніж у сільській місцевості (0,5–1,4%); помітно більшим є їхній відсоток у столичних центрах, ніж у провінції [488, с. 14]. Всього у містах позашлюбних дітей народжувалося за кількістю стільки, скільки всього народжувалося дітей у сільських регіонах [597, с. 77–78]. Такий контекст дозволяє стверджувати, що грецька община Одеси була навіть більш консервативною, ніж середньостатистичне міське населення того часу. Однак, все ж таки, більш ліберальною, ніж населення південноукраїнського регіону в цілому.

Важливо проаналізувати соціально-територіальний склад жінок, що реєстрували своїх дітей поза шлюбом. По-перше, можна виявити, що такі діти з'являлися в усіх соціальних верствах грецького населення Одеси. По-друге, простежується тенденція до хрещення подібних дітей серед жінок, які приїхали до Одеси — більшість із селян та істотна доля міщан репрезентувала мешканців інших регіонів, що протягом одного покоління приїхали до міста. По-третє, чітка соціальна диференціація відобразилася на такого роду стосунках: в абсолютному та відсотковому співвідношенні чітко домінують міщани (34,8%), іноземні громадяни (19%) та селяни (11%). По-четверте, про негатив суспільної думки свідчить високий відсоток випадків, в яких не вказувалося походження матері (кожен четвертий чи 23,5%).

Порівняння відсотків соціального походження позашлюбних дітей із загальною картиною складу населення Одеси того ж часу не дозволяє виявити пропорційність. При тому, найбільш часті випадки позашлюбних дітей серед греків Одеси притаманні міщанам та групі приїжджих: селянам та іноземним

громадянам. На кожного десятого мешканця Одеси (іноземця) припадала майже кожна п'ята дитина, що народилася позашлюбною.

Про масштаб інституту позашлюбних дітей серед одеситів в цілому є наступні непрямі свідчення. На 1850 р. таких «знайд» було зафіксовано 30 із 3 715 усіх новонароджених, а всього «незаконнонародженими» вважалися 293 дитини [4, арк. 46]. А на 1870 р. 253 хлопчики з 3 166 й ще 490 дівчат з 3 252 рахувалися тими, хто народився «поза шлюбом» [6, арк. 157]. Таким чином, кожна де сята дитина серед одеситів народжувалася поза шлюбом. На таке зростання за 20 років вплинули два фактори: лібералізація суспільного життя призвела до певної легалізації байстрюків та удосконалення реєстрації подібних випадків у поточному церковному обліку.

Заради розуміння позашлюбних стосунків, а також для відтворення загальної структури мешканців Одеси, продуктивним виявився підрахунок внутрішніх показників структури міщанської верстви. З результатів цих підрахунків 2/3 усіх позашлюбних дітей у міщанстві репрезентували «одеські міщани», а решта — лише декілька міст із сусідніх губерній. Щодо загальної соціально-територіальної ситуації серед населення Одеси опосередковано встановлено, що частина містян виступали юридичними маргіналами — мешкаючи фактично в одному місті (в Одесі), вони формально були приписані до інших міських товариств.

Загальна структура міщан-переселенців у повному обсязі відображається у випадках із позашлюбними дітьми. Греки, що приїхали до Одеси, репрезентували різноманітні держави Європи. Так, відповідно, одинокі матері представляли громадян Греції (57%), Туреччини (18%) та Австрії (10%). Майже у кожному із десяти випадків (8%) вказувалося лише іноземне громадянство, без уточнення країни.

Кореляції вимагає й той факт, що під такого роду дітьми інколи розумілися діти, які були народжені у шлюбах, яких не визнавала церква або вони не фіксувалися у цьому соціокультурному інституті (пари, які не були вінчані). Тобто, фактично з'явившись у повних родинах, вони із конфесійно-

юридичної точки зору вважалися «позашлюбними». Наприклад, цивільний шлюб, який вже достатньо широко існував у XIX ст. не враховувався метричними записами як легальна соціальна інституція. Встановити подібні нюанси співвідношення фактичних та формальних сімейних колективів у таких типах джерел не уявляється можливим [570, с. 45]. Через ці моменти реальний обсяг позашлюбних дітей, можливо, був меншим, аніж наші підрахунки.

Уточнюючи ставлення до таких випадків грецького населення Одеси, слід зазначити, що нерідко спостерігався наступний механізм соціалізації дітей, що народилися поза шлюбом. Дуже часто хресними батьками виступали представники соціально престижних верств мешканців міста, які надалі всиновлювали цю дитину. Крім того, засудження фактів появи подібних дітей впливало на очевидну тенденцію реєструвати їх в інших приходах міста та регіону. Аналіз прізвищ купецьких, селянських та міщанських матерів показує, що половина із них були вихідцями із не-грецьких сімей байстрюків-бастардів. Можливо, що ця ситуація зрівнювалася аналогічною практикою — подібні грецькі діти хрестилися в інших храмах.

Таким чином, розгляд народжуваності серед греків Одеси за прийнятими в історико-демографічному плані ознаками та індексами, показує, що вона виявляла риси модерного суспільства. З одного боку, це пояснюється урбанізаційними процесами та переходом саме на міські моделі репродукції. Відхід від традиційних (аграрних) типів та форм у цих процесах вилився у зменшенні індексу дітності, загального коефіцієнту народжуваності, зменшенні детермінованості у сезонності, збільшенні частки позашлюбних дітей тощо. А, з іншого боку, порівняння цих показників із навколишнім середовищем Одеси та регіону вказує на специфічні грецькі риси, що визначають більш швидкі та радикальні прояви вищезгаданих ознак. Формування та відтворення їх може бути пояснене міграційним характером грецької общини Одеси протягом всієї історії її існування.

3.2. Смертність в общині греків Одеси протягом 1800–1920 рр.

Записи про відспівування складають дещо більше третини від усіх записів у базі даних метричних книг Свято-Троїцької грецької церкви (6 225 випадків або 38,8%). Нерівномірність цього роду записів міститься у недообліку окремих різновидів записів щодо смертей (померлі та поховані за межами Одеси, нехрещені немовлята тощо). Також, у певні роки/періоди очевидна втрата частини подібних записів (наприклад, одиничні дані за 1801, 1810, 1873, 1884 рр. свідчать про фрагментарність збереження джерел). В наслідок цього присутня певна умовність підрахунків. Кореляція цього може бути досягнута увагою на рівні десятиріч — такий дослідницький діапазон частково згладжує неповноту свідчень за окремими роками, а також наближує результати до адекватних реконструкцій. З аналізу абсолютних показників динаміки смертності грецької общини Одеси [541, с. 125; 681, р. 404] можна виявити декілька принципових моментів. Наприклад, чітке домінування чоловічої смертності над жіночою — майже у два рази. Такий стан був характерним щодо традиційних популяцій — вважається, що чоловіча смертність та народжуваність в цілому вища за жіночу. У побудованому ряду емпіричних даних виключення складають періоди 1831–1840, 1851–1860 та 1901–1910 рр. У них спостерігається мінімальне домінування чоловічої смертності: показники співвідношення статей на 19%, 15% та 40% відповідно [541, с. 126].

Ще яскравіше виявляється гендерна диспропорція у контексті чоловічого коефіцієнту і співвідношення статей. В таких категоріях видно, що греків Одеси можна характеризувати як екзогенну відкриту групу. У жодному з умовних періодів показники цієї спільноти не наближаються до середніх показників (110 для чоловічого коефіцієнту) [541, с. 126; 681, с. 407]. У подібних випадках фахівці з історичної демографії стверджують про неакуратність у реєстрації/фіксації представників одної зі статі [432, с. 27].

Матеріали метричних книг підтверджують відкритість, екзогенність грецької громади Одеси, бо вона складалася не лише із місцевих мешканців,

але й зі значної кількості приїжджих осіб. Це й вплинуло на такі високі коефіцієнти смертності. Підвищення цих показників в історико-порівняльній перспективі прямо залежало від етапів активних переселенських рухів греків до Одеси (1800–1810 та 1900–1920 рр.). Помітне зменшення цих коефіцієнтів у 1830-ті та 1850-ті рр. пов'язується із відомими еміграційними рухами та періодами стабілізації грецької спільноти міста [681, р. 406].

Аналогічні спади серед греків Одеси збігаються з основними небезпечними умовами демографічного режиму Херсонської губернії: епідеміями, війнами, неврожаями, засухами. Вони відповідають розрахункам за військовою статистикою щодо першої половини XIX ст. [295, с. 51–52].

Продуктивним виявляється включення одесько-грецьких коефіцієнтів до загально-регіональних контекстів. Так, наприклад, на 1847 р. аналогічні показники щодо Херсонської єпархії в цілому склали: 111,6 та 0,527 (померло 40 476 осіб, з яких 21 350 були чоловічої, а 19 126 — жіночої статі [305, с. 80]). Подібні ж дані наводять військово-статистичні описи того ж часу — 1 : 0,88 — співвідношення померлих представників чоловічої та жіночої статі [294, с. 105]. В обраних нами параметрах це складає 113,6 та 0,531, відповідно. Порівняння грецької общини міста з регіональними показниками показують, що греки виявляли більш високі індекси, ніж по Північному Причорномор'ю. Пояснення цьому можна шукати у тому факті, що середня смертність в Одесі була дещо вищою, ніж регіональна середня.

Це ж саме, на наш погляд, опосередковано пояснює загальний стан зі смертністю у грецькій спільноті Одеси. Оскільки чоловіче населення домінувало над жіночим, то, відповідно, перевага чоловічих смертей. Основна маса греків Одеси була мігрантами першого покоління. Виявлені та обчислені хронологічні діапазони збігаються зі зменшенням відсотків греків-чоловіків, що приїжджали та, відповідно, утворювалися спади їхньої смертності, що вплинуло на загальні тенденції. Піки смертності (1821–1830, 1841–1850, 1861–1870 та 1911–1920 рр.) можуть пояснюватися діями зовнішніх факторів. У перших трьох випадках вплинули епідеміологічна ситуація — масові смерті у

наслідок захворювань на чуму, холеру і тиф. Підтверджуючи цю тезу наведемо підрахунки сучасника — на 1848 р. перевага смертністю над народжуваністю складала 1 638 осіб (або — майже 5% від загального обсягу у русі населення: народилося — 27 084 дітей; померло — 30 765 осіб. Чинником такої ситуації напряду була вказана епідемія [572, с. 4]. Про «чумні» роки в історії Одеси добре відомо: 1812–1813, 1829, 1835, 1837–1838 рр. [606]. Однак, у підрахунках щодо греків Одеси чітко простежуються наслідки спалахів холери (1823, 1829–1830, 1837, 1847–1848, 1852, 1865, 1892) [466, с. 215–216]. Вони були масштабні за кількістю смертності та географії: епідемії охопили багато міст та регіонів Європи, а особливо — Причорномор'я.

Одеський градоначальник у своєму звіті за 1860 р. відзначав посилення епідемій тифу майже кожного року протягом вересня — листопаду: «Десять років тому, тиф та іноді — лихоманка, були в Одесі рідкісними явищами, але з того часу вони стали проявлятися усе частіше» [5, арк. 16 зв.]. Причинами цього вказувалися поганий стан вулиць, грязюка у теплий сезон року та злякисні паріння у повітря, а також дорогі ціни на харчі. Таким чином, простежується певна історична зміна епідеміологічних ризиків для Одеси. Інший період підвищеної смертності серед грецького населення Одеси: 1911–1920 рр. — пояснюється військовими діями та революцією. Очевидні зовнішні, екзогенні чинники смертності у ці часи.

Показова доля грецької смертності у загальному демографічному процесі населення Одеси. Щодо середини ХІХ ст. вона складала 1/25 частину або 4,3%. Всього померлих у градоначальництві було 2 509 осіб [574, с. 368], а серед парафіян Свято-Троїцької церкви аналогічний показник – 107.

Важливим показником смертності є також підрахунки її у щорічних категоріях. Однак, щодо таких реконструкцій необхідно мати точні свідчення про загальну чисельність населення. Такі дані маються лише на 1892 р. і 1897 р. Саме тому, вирахуємо такий показник для 1890-х рр. Середня кількість парафіян Свято-Троїцької церкви умовно відповідала чисельності греків, що мешкали у двох центральних частинах міста — приблизний ареал приходу

даного храму [637, р. 239]. Таким чином, у Бульварній та Олександрівській дільницях Одеси мешкало 2 472 (1892 р.) та 2 430 (1897 р.) греків [318, с. 2–3; 308, с. 36–37]. Припустимо, що не усі греки цих дільниць належали до парафіян Свято-Троїцької церкви. Однак, можливо, що приблизно така ж частина іноземно-підданих греків заповнила цю різницю. Гіпотетична середня чисельність парафіян таким чином складала 2 451 особу.

Згідно з формулою ($m = (M / P \times T) \times 1000$, де M — кількість померлих протягом певного періоду, P — середня чисельність населення, T — тривалість періоду) [491, с. 232–233]:

$$m = (561 / 2451 \times 8) \times 1000 = 28,61\%$$

Прямі дані на ці ж часи дозволяють обчислити, що аналогічний показник складав 33,9 й 28,9%, відповідно. Ці емпіричні підрахунки для діапазону в один рік дещо вище середніх для десятиріччя. У середньому, для одеситів середини ХІХ ст. такий показник складав 32,3% [574, с. 368]. Він був дещо нижчим, аніж середній по Європейській Росії — 35% [549, с. 99; 521, с. 191]. Для порівняння, у 1901–1913 рр. у скандинавських країнах він був меншим — 17, у Великобританії — 19, Франції — 22, Німеччині — 24%. Такий стан, на думки сучасників, був пов'язаний із «низьким становищем країни у культурно-санітарному відношенні» [604, с. 225; 548, с. 624].

Для одеситів у середньому можна вирахувати коефіцієнти смертності, спираючись на щорічні «відомості про народонаселення Одеси» градоначальника. Так, він складав на 1860 р. — 37,2% (4 413 померло з 118 775 одеситів) [5, арк. 181]. На 1870 р. збільшився — 39,5% [6, арк. 157]. Порівняємо із сусідньою Бессарабією ХІХ – початку ХХ ст. Динаміка коефіцієнту смертності фіксувалася між 21 та 43%, що визначалось аграрним середовищем регіону. Саме такі показники були вираховані щодо росіян-старообрядців [551, с. 228–233] та болгар [481, с. 196–206]. Високі показники стосовно греків Одеси розкривають важливу роль урбаністичних факторів у становленні модерних моделей відтворення населення. Міське середовище та

його мешканці раніше втягнулися до процесу зменшення смертності через розвиток медичної інфраструктури та соціального догляду.

Через цю компаративну перспективу коефіцієнтів смертності стає зрозумілим, що грецька община Одеси вже характеризується як перехідна від традиційної до сучасної (модерної). Грецьке населення помітно знизило рівень смертності, проте у європейському контексті, як частка російського суспільства, радикально відрізнялося від країн Західної Європи [512, с. 26].

Для 1830–1840-х рр. можемо вирахувати подібні коефіцієнти щодо всього православного населення Херсонської губернії. У науковому обігу маються щорічні дані про «втрату населення» [304, с. 76–79]. Якщо врахувати те, що населення Херсонської губернії складало від 719 865 (у 1835 р.) до 850172 (у 1845 р.) [574, с. 368], то можна вирахувати середню чисельність у 785 тисяч. Таким чином, щорічний середній показник смертності щодо цього хронологічного періоду складав 47,9‰. Для міських грецьких мешканців припустимо, що він був дещо меншим. У будь-якому випадку, очевидно істотне пониження цього показника до кінця XIX ст. більше ніж у два рази.

Включення емпіричних даних до загальноєвропейської перспективи демонструє, що населення Херсонської губернії, зокрема, та Європейської Росії в цілому [549, с. 92], характеризується двократним підвищенням над аналогічними щодо окремих країн Європи. Зокрема, для Швеції він на цей же період складав 21,5‰; для Франції — 23,1‰; для Данії — 20,3‰ [512, с. 31].

Порівняння вирахованих щорічних показників смертності у грецькій общині Одеси протягом 1867–1914 рр. із загальними російськими [681, р. 412–414] показують, що тенденції в цілому сходяться. Принципові спади смертності пов'язані із якостями джерела. Оскільки маємо справу із відкритою міграційною спільнотою, то частина смертей відображає загальні тенденції більше, ніж локальні фактори відтворення населення. Показове підтвердження — мінімуми 1877 р. та 1904 р. У ці роки військові дії «закривали» грецьку общину та, відповідно, на показники смертності не впливали зовнішні екзогенні обставини.

За період з 1867 р. по 1914 р. середній показник смертності по Російській імперії складав 33,7‰ [565, с. 186, табл. 114]. У той же період, на теренах України цей показник був дещо нижчим — 29,8‰ [557, с. 152] (він дорівнював середньому по Херсонській губернії). У греків Одеси за аналогічний період середній показник опустився ще нижче — 23‰. Це ще раз свідчить про перехідний характер грецької спільноти Одеси того часу.

Важливий елемент одеської ситуації є структура смертності. Наприкінці XIX ст. вчений С.О. Новосельський відзначав, що ясне та впевнене твердження про характер та особливості смертності можна вивести лише шляхом вивчення окремо смертності кожного із вікових класів через те, що людям різного віку фізіологічно притаманна специфіка у силі спротиву смерті [524, с. 4]. У контексті такого підходу в історико-демографічних дослідженнях вже заведено аналізувати статевовіковий склад померлих, виявляючи та характеризуючи окремі показники (чоловічої та жіночої смертності, вікові ризики, дитяча смертність та смерті немовлят тощо). Звідси для грецького населення Одеси XIX – початку XX ст. [681, р. 416–418] притаманні нерівномірності у розподілі смертей за статевими та віковими показниками. Зокрема, можна простежити декілька окремих закономірностей: удосконалення обліку смертей дітей до 1 року, починаючи із 1860-х рр.; загальну тенденцію до істотного зменшення долі дитячої смертності осіб до 10 років наприкінці XIX ст.; превалювання чоловічої смертності над жіночою в цілому; поступове підвищення віку смерті, тобто середнього віку дожиття. Підтвердження цим спостереженням та припущенням ще яскравіше проступають, якщо розташувати дані за 20-річними хронологічними кластерами [681, р. 419–420].

Аналіз показує, що самими ризикованими для XIX ст. були періоди дитинства (до 4 років). Серед немовлят помирало 10,8% хлопчиків та 2,3% дівчат. Перерости 10-річну межу не вдавалося кожній четвертій дівчині (25,5%) та чотирьом із десяти хлопчиків (41%). У підлітковому віці ймовірність померти майже зрівнюється у статевому відношенні (дівчата

навіть переважали над юнаками: 200 проти 153) та істотно зменшується кількісно. Подальші ризики вже пов'язуються їхніми труднощами дітонародження (щодо представниць жіночої статі) та важкістю чоловічої праці. Атиповим щодо традиційних історико-демографічних моделей відтворення населення слід вважати домінування чоловічої смертності у репродуктивному та соціально активному віці: 21–49 років. Зазвичай, у цей період чоловіча смертність поступається жіночій [463, с. 5, 13–14]. Так, серед греків Одеси вона у середньому у два рази вища за жіночу. Очевидно, що пояснення цієї специфічної рисі слід шукати у тому факті, що в місті успішно розвивалася гінекологія та акушерство, з одного боку, а, з іншого — міграційний характер групи визначав загальне превалювання осіб чоловічої статі та, відповідно, збільшувалися абсолютні показники їхніх смертей. Важкі умови праці, небезпеки морської та торговельної діяльності, можливо, підвищували чоловічі ризики життя. Такі чинники вказувалися у щорічних звітах Одеської лікувальної управи в якості принципівих: «катарально-ревматичні захворювання» через кліматичні умови [5, арк. 15 зв., 16].

Компаративна перспектива статево-вікових характеристик смертності серед греків Одеси вимагає виявлення регіонально-культурної специфічності. Однак, порівняння із відповідними ознаками по європейських країнах того часу показує, що, якщо й існують такі своєрідності, вони можуть бути вираженими у більш категоричних показниках. Так, у статистиці кінця XIX ст. відзначалося: «Хлопчиків серед новонароджених завжди більше, аніж дівчат, принаймні в Європі... Чисельна перевага чоловічої статі в європейському населенні продовжується до 15 років включно. С 16-річного віку починає домінувати жіноче населення» [548, с. 619, 625–626].

Привертає увагу той факт, що грецька спільнота Одеси виявляє достатню збалансованість у групі осіб похилого віку. 5,2% жінок та 4,5% чоловіків померли у віці старше 80 років. Очевидно, що екзогенні фактори (хвороби, військові дії тощо) відігравали помітну роль у смертності грецького населення Одеси протягом XIX – початку XX ст. [681, р. 422].

Історична динаміка помітних тенденцій наочно прослідковується, якщо агреговані свідчення об'єднати за великими хронологічними періодами (40 років). [681, р. 423–424]. Порівняння історичної динаміки статевовікового складу померлих серед грецького населення Одеси протягом ХІХ – початку ХХ ст. дозволяє розкрити тенденції переходу від традиційної до модерних моделей відтворення населення. Ознаки цього переходу простежуються у відносному зменшенні долі смертей діток та немовлят, а також у принциповому зростанні середнього віку померлих, тобто переструктуруванні смертності як статистичного процесу. Хоча за цими якостями грецьке населення Одеси навіть наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. ще не отримало повністю властивості модерної популяції, однак тенденція вже достатньо очевидна. Реліктовим слід вважати все ж таки високий ризик померти у віці до 10-років. Аналогічно, незважаючи на помітне подолання жіночої смертності у репродуктивному віці, вона ще займала значний відсоток, проте тенденція намітилася. Сталим залишалось домінування чоловічої смертності над жіночою.

Порівняння цих даних, що отримані під час дослідницького обчислювання, із загальноєвропейськими другої половини ХІХ ст., дозволяють розкрити нюанси вищевказаного переходу, а також специфіку грецького населення Одеси того ж часу [524, с. 100–103; 565, с. 202–204, табл. 155–157]. Усі відмінні риси (більш низка дитяча смертність, кількісне превалювання чоловічої смерті над жіночою, умовно низький відсоток жіночої смертності під час вагітності та пологів тощо) дозволяють стверджувати, що місцева грецька спільнота характеризувалася як перехідна. В ній одночасно простежуються якості модерного типу (риса, що перераховані вище) із реліктовими майже аграрними (екстенсивний шлях відтворення населення, що виражалось у високих загальних коефіцієнтах народжуваності та, відповідно, смертності).

Ці ж агреговані свідчення дозволяють удосконалити критику джерел, розкриваючи еволюцію системи церковного обліку мешканців. Так, бачимо

неповноту даних у записах про смерть дітей. Вона, взагалі, через підрахунки виглядає мало збалансованою, що навряд чи відображає фактичний стан та історичні процеси: фрагментарність, умовність та неохайність у веденні обліку служителями церкви. Усі фактори вплинули на кінцевий результат та дозволили обережно спиратися на ці матеріали, корелюючи із контекстами та використовуючи адекватні компаративні прийоми перевірки [681, р. 425]

Важливим є намагання схарактеризувати розподіл смертності по статевовіковим групам. Виразним цей розподіл представлений на графіку (додаток П). На ньому простежується штучність даних у розподілі смертності по роках дожиття. У будь-якій традиційній замкненій спільноті подібний графік виглядав би як відносно повільне, поступове зростання рівня смертності відповідно до генераційного зростання. Але щодо греків Одеси, навпаки — очевидне зниження із невеликими спалахами у 20–25, 35–50, 60 років. До того ж, ці тенденції виявляються однаковими для обох статей.

Поколінний розподіл смертей був достатньо характерним для населення регіону в XIX – на початку XX ст. в цілому. Так, наприклад, один із сучасників відзначав, що для Херсонської губернії у 1847 р. фіксувалися смерті немовлят до 1 року (всього їх було 6 780), дітей від 1 до 5 років (5 300) та осіб старше 60 років (6 890) [294, с. 106], тобто у дослідницьких вимірах — 35,7, 25,9 та 38,4%%. Для одеської грецької спільноти було виявлено та підраховано наступне співвідношення 5,8, 27,4, 66,9%%. Радикальна відсоткова/промільна відмінність у дитячих когортах пов'язана із явними фактами браку реєстрації смертей немовлят. З часом, з 1860-х рр. дитяча смертність вже істотно понизилася, що вплинула на ситуацію в цілому.

В історико-демографічній історіографії заведено визначати категорії смертності немовлят і дітей окремо, оскільки вони вважаються принциповими щодо рівня демографічної поведінки певної спільноти [468, с. 133–142]. До 1860-х рр. у поточному церковному обліку Свято-Троїцької церкви Одеси подібні відомості були фрагментарними та okazіональними, лише після того починаються адекватні точні відомості про смерті усіх немовлят, навіть —

нехрещених. До того ж, з цього часу містяться дані про мертвонароджених дітей. Крім того, в джерелі представлена добре відома тенденція округлення віку, що призводить до масових звітів про віки, округлені до 1 року (у той час, як фактичний вік, ймовірно, становитиме 9, 10 або 11 місяців) і, як наслідок, поява помилкового результату, що відповідає «оптимістичному» аспекту (недооцінка істинної дитячої смертності). Протягом наступних 60 років зафіксоване 349 випадків смерті дітей до 1 року (із загальної кількості записів про відспівування — 3 286, що складало 10,6%, тобто на долю дітей випадав кожен десятий випадок смерті).

З низки емпіричних даних (до 1 року), спостерігалось деяке розбалансування у гендерному вимірі [490, с. 43]. Критичним віком виявилися терміни менше 1 місяця, 2 (особливо — для дівчат), 5–6 (для хлопчиків), 7 (для дівчат) та 10 місяців. В цілому, хлопчики більше підпадали під ризику смертності немовлят. У цій групі співвідношення статей на одну дівчину припадало 1,24 померлих хлопців, а чоловічий коефіцієнт — 0,808 (на тисячу хлопчиків припадало дівчат).

Майже кожне шосте немовля помирало не досягнувши одного місяця. У перший тиждень таких було виявлено 18 (перинатальний період 5,2% від усіх померлих дітей), протягом двох тижнів з дня народження — ще 12 немовлят. 16 дітей помирало протягом 3-го та 4-го тижнів життя. В неонатальний період (до 28 днів) таким чином помирало 46 дітей або 12,2% від усіх народжених. Померлі до одного року (постнеонатальний період) — 303 дітей (чи 86,8% від усіх померлих у дитячому віці).

«Влітку, під час та після міцних жарких місяців, — відзначали одеські земські лікарі у 1860-х рр., — особливо багато дітей страждали проносами. Смертність ставала ще більшою через збіжність із прорізанням зубів. Майже одночасно поширювалося чимало випадків кривавого проносу між дітьми більше, аніж серед дорослих із характером жовчно-ревматичним. Основним чинником цих проносів були вживання фруктів та холодних напоїв у період спеки» [5, арк. 17].

На основі таблиць народжень та смертей у Новоросійському краї 1840-х рр. А.О. Скальковський відзначав, що немовлята гинуть тисячами, поки не перейдуть за вирішальну межу п'ятирічного віку. За його підрахунками, відсоток немовлят складав понад третину від загальної чисельності померлих, а доля дітей до 10 років нараховувала 1/12 від загальної кількості смертей у регіоні [572, с. 6]. Серед чинників такої величезної кількості померлих немовлят він називав: «відсутність необхідного догляду за малолітніми дітьми, а також брак освітньо-підготовлених повитух та правильного медичного посібника для батьків, чому ретельно намагається пособляти благодійний уряд усіма засобами, що від нього залежать» [572, с. 6]. Аналогічну думку висловлює сучасний дослідник акушерства як історико-культурного інституту [464, с. 113–128]. На більш ніж 70-тисячне населення міста Одеси офіційно діяло у 1848 р. лише 18 повитух [305, с. 327–328].

Порівняємо дані щодо смертності немовлят серед грецького населення Одеси із подібними по решті міст Російської імперії. Встановлено, що 13,2% дітей померло у віці до 1 місяця, 13,8% — 1–2 місяців, 25,3% — 3–5 місяців та 46,3% — упродовж 6–11 місяців. На відміну від загальноросійських, де приблизно порівну розподілялися ці вікові групи, в одеських греків основний обсяг смертей припадав на другу половину першого року життя. Припустимо, що ці факти свідчать про більш благополучну ситуацію зі станом педіатрії у південноукраїнському місті. Опосередковано на це ж вказує виявлений загальний менший відсоток смертності немовлят серед грецького населення Одеси — 5,8% [490, с. 43–44].

Розглянемо питання про загальні відсотки померлих дітей стосовно тих осіб, що народилися. Його можливо характеризувати шляхом вирахування КСН, який показує, скільки з народжених помирало у віці до 1 року [490, с. 44–45]. Для порівняння він вираховується у проміле згідно із методикою Лапласа [524, с. 17]. В цілому, можна стверджувати, що КСН у грецькій общині Одеси в 1861–1919 рр. був достатньо низьким: від 20 (у 1915 р.) до 146 (у 1885 р.), середній коефіцієнт складав 71,1%. При тому, спостерігається і

поступове зменшення цього коефіцієнту до кінця періоду. Скоріше за все, маємо справу із неповною фіксацією смертей немовлят. Опосередковано можна припускати про неблагополучні роки: 1864, 1869, 1871, 1876–1878, 1885, 1887 та 1919 рр. У ці роки реальний КСН наближався до характерного для цього періоду [490, с. 45].

До 20-річного віку ще наприкінці XIX ст. у Російській імперії доживало менше половини дітей [477, с. 297]. П'ятирічну межу переживало 556 хлопчиків і 593 дівчат із 1 000 народжених, причому чверть померлих належала до покоління немовлят у віці до 1 року [556, с. 194–204].

Трансформувавши показники КСН у відсоткові, отримуємо достатньо низький результат — 7,1% середньої смертності немовлят. Вона була вдвічі меншою, ніж середня європейська на той же період [512, с. 35, 37]. Навіть у «благополучній» Швейцарії цей індекс коливався від 15 до 17%. Або в Англії — 13,8–16,6%; у Німеччині — від 21 до 24%. У 1880-ті рр. для Європейської Росії в цілому подібний індекс складав від 25,4 до 30,1% (середній – 28%) [512, с. 82].

За щорічними звітами про народонаселення вираховується відсоток дитячої смертності у середньому по місту упродовж 1850–1920 рр. Так, на 1850 р. 1 262 з 3 715 новонароджених померло у віці до одного року — 34,0%; ще 208 померло до 5 років (5,6%) [4, арк. 286]. Або, на 1860 р. 1 698 немовлят померло у віці до одного року (38,5% від усіх померлих у цьому році), ще 866 — від одного до п'яти (19,6%) [5, арк. 181]. Таким чином, майже дві третини (58,1%) серед усіх померлих одеситів складала діти.

Сезонність смертності дозволяє реконструювати наявність екзогенних факторів у місцевостях мешкання груп людей. Для кожного регіону, в силу природно-кліматичних та господарських обставин, притаманні певні піки смертності у залежності від умов діяльності людей. Ця категорія відображає ризики середовища та рівень адаптації для життя людей.

Для аналізу подібного явища та його історичної динаміки складена емпірична таблиця смертей за місяцями та десятиріччями. Саме вона відбиває

сезонний розподіл смертності серед грецького населення Одеси протягом всього XIX – на початку XX ст. [681, р. 432–435]. Небезпечними місяцями виявились березень та червень-серпень. У ці чотири місяці помирало 39% (9,75% у середньому), тобто, дещо підвищений середній щомісячний показник (8,3% на кожен місяць гіпотетично). Найменша кількість смертей фіксувалася у жовтні (6,7%) і грудні (7,1%). Піки смертей припадали на місяці з екзогенними природними (літня спека збільшувала серцеві захворювання та інфекційні хвороби) чи господарськими факторами (найбільш активний трудовий час у житті одеситів).

У середині XIX ст. один з очевидців відмічав подібні тенденції — зростання смертей у літній час. Він писав, що «часті зміни атмосфери, літні засухи, нестаток гарної води, образ життя мешканців та їхні звичаї: вживання м'ясної їжі та гарячих напоїв, що не відповідають існуючому клімату, нестримність у використанні фруктів, породжують різноманітні види хвороб, наслідком яких буває збільшення смертності» [294, с. 105]. Аналогічно про це писали одеські земські лікарі протягом 1860–1890-х рр., вказуючи на ті ж самі ризики для населення Одеси [5, арк. 15–17 зв.].

Розподіл показника сезонності смертності розкриває динаміку екологічного та суспільного подолання вищевказаних факторів [681, р. 433–434]. Наприклад, літні місяці істотно знижують свою небезпечність до початку XX ст. — окремі сплески епідемій першої половини XIX ст. змінюються більш стабільною медичною ситуацією наприкінці періоду. Скоріше за все, це ж може пояснити зменшення долі вересневих смертей — від 10,6 та 9,8 у 1810–1830-і рр. до 5,6 у 1910-і рр.

Аналіз індексів сезонності смертності за умов розгляду у двадцятирічних діапазонах робить ці тенденції ще більш виразними. З наближенням XX ст. можна чітко побачити, що графіки розподілу відсотків смертності стають усе більш рівними, гармонійними та збалансованими. Лінія даних 1901–1920 рр. принципове відрізняється від відповідних щодо XIX ст. Піки травня та жовтня прямо протилежні спадам у решті рядів. Навпаки,

людневий спад на 1901–1920 рр. відповідає загальному підйому в інших графіках. Припускаємо, що у цій тенденції простежується історико-демографічна трансформація, яка віддзеркалює перевагу ендогенних чинників смертності над екзогенними. А в цілому, ці аспекти подолання із боку суспільства окремих різновидів традиційної смертності: налагодження медичної інфраструктури та профілактики дозволило позбавитися або мінімізувати ризики інфекційних захворювань.

Ще більш наочно це ж саме характеризується розподілом за більш значними часовими інтервалами. Виходячи із математичної логіки рядів (середина періоду), обрали в якості хронологічної межі 1860 р. [681, р. 437].

Характерно, що високий рівень смертності був притаманним для мешканців Одеси в цілому. Так, щодо 1845 р. А.О. Скальковський приводив співвідношення осіб, які народилися та померли по всьому Новоросійському краю. В Одеському градоначальництві воно складало 0,77, що вище подібних пропорцій у Херсонській (0,64) чи Таврійській (0,53) губерніях [574, с. 368]. Пояснюючи ці факти, вчений вказував на необхідність обережно оперувати такими числами — збільшення чисельності померлих прямо пов'язувалося ним із розвитком інфраструктури госпіталів та медичних установ, куди масове приїжджали поранені та хворі люди та, як наслідок, підвищували статистику неблагополуччя міського населення [574, с. 369]. Таким чином, можна вважати, що роль приїжджих у підвищенні рівня смертності в Одесі була помітним фактором. Вона може бути інтерпольована і до грецького середовища Одеси ХІХ – початку ХХ ст.

Наведемо синхронні показники сезонності смертності щодо країн Європи: «...у більшості західно-європейських країн (у Франції, Англії, Бельгії, Голландії, Швеції, Італії, Румунії, Болгарії та Греції), — констатував фахівець із народонаселення наприкінці ХІХ ст., — вирізняється зима, у п'яти державах (Норвегія, Данія, Німеччина, Австрія та Швейцарія) — весна; в Іспанії — літо. В Росії смертність всього сильніше влітку, в страдну, робочу пору, коли діти, користуючись меншим доглядом, більше хворіють: зі 100 осіб, що померли

протягом року, на літо припадає 27,2%. За літом йде весна (25,3%), зима (25,2%), осінь (22,3%)» [548, с. 624]. Регіональна та соціокультурна особливість греків Одеси (та міського товариства в цілому) поставала у підвищенні ризиків влітку внаслідок природно-географічного фактору епідемій та інфекційних захворювань.

У традиційних суспільствах основний масив населення помирав у результаті т. зв. «ендогенної» смерті, тобто за чинниками натуральних захворювань. До факторів, що викликали подібні варіанти смертності, в історичній демографії заведено відносити: погане харчування, важка праця, антисанітарні умови життя, відсутність санітарно-гігієнічних норм та системи медичних знань тощо [469, с. 57].

Виходячи із такого розуміння, зосередимося на з'ясуванні типових причин смертей серед грецького населення Одеси, характеризуючи їхню природу в історичній динаміці XIX – початку XX ст. Виконання цього дослідницького завдання потребує два корпуси даних: з 1800 р. по 1827 р. та з 1892 р. по 1904 р. Вибір цих хронологічних відрізків зумовлений станом джерел: саме у ці роки у поточному церковному обліку містяться відповідні записи у графі «Причина смерті». Розуміння та визначення захворювань пов'язані із певними труднощами, які породжені специфікою самих джерел. Ці документи склалися не медиками-фахівцями, а церковними служителями, зі слів родичів померлих осіб. Через це вони мають «усний» або «народний» характер [436, с. 20], відображаючи не скільки реальний рівень знань офіційної медицини, скільки розуміння таких діагнозів власне греками-мешканцями. Особливо наочно це простежується на ранньому періоді, коли «чинники» погано корелюються із реальними хворобами.

У результаті, маємо 1 758 й 643, відповідно, вказівок про такі хвороби. Перший із часових діапазонів був одним із самих небезпечних в історії міста із точки зору медицини — епідемічні вибухи інфекцій, майже відсутня налагоджена інфраструктура медичних послуг тощо. Навпаки, другий етап був відносно благополучним у здоров'я-охоронному вимірі. Протягом цих років

відсутні значні сплески епідемій або інших катаклізмів, що призвели б до масової гибелі людей в Одесі. Разом із тим, рівень медичного обслуговування та знань у місті вже міг викликати позитивні оцінки сучасників-фахівців [490, с. 47]. Незважаючи на це, структура смертності розкриває типові щодо міських мешканців фактори [681, р. 439–446].

Контент-аналіз «діагнозів» вказує на те, що механічна смертність демонструє доволі невисокий відсоток — 0,5% (або 8 випадків) у першій третині XIX ст. та 1,87% (12) у пізній період — загибель людей як наслідок нещасливих випадків. Протягом 1800–1827 рр.: «вбито злодіями», «втопився», «убили камінням», «від угару», «випадкової, після пущення крові вночі зійшов кров'ю». А наприкінці XIX – на початку XX ст.: «від вогнепальної рани голови та шиї», «від опіку тіла», «від гангрені пальців внаслідок обмороження», «розчавлена вагоном трамвая», «від втоплення за необережністю», «від тріщини черепа», «від угару».

Лише у двох випадках із ранніх смертей містяться прямі вказівки на самогубства: «повісився», «від іпохондричного припадку, зарізався». Аналогічно, майже через сто років фіксується теж тільки щодо чотирьох осіб: «застрелився», «повішання у припадку ненормального психічного стану». Невисоким був також відсоток людей (0,62%), що померли у наслідок психічних розладів («від dementia consecutiva (деменція, слабоумство)», «від божевілля», «від психічного розладу мозкової оболонки»). При тому, ці хворі не відмічалися на початку XIX ст.

Традиційними для суспільства того часу слід вважати групу летальних захворювань, пов'язаних із низьким рівнем розвитку акушерства та педіатрії. Добре ілюструє цей медичний стан присутність безлічі фактів смертей породілей, немовлят та дітей. Відносно інших часто фіксуються відомості: «від дитячої судоми», «від дитячого поносу», «від дитячої сухоти», «від недорозвитку» [490, с. 48]. А ось жінки нерідко помирили «від породільної гарячки» та «від еклампсії вагітних». Таких смертей була майже третина з усієї сукупності випадків на початку XIX ст. — 572 (або 32,5%). Характерно, що

величезна кількість дітей помирали «від проносу» у віці до 1 року, від ангіни, «завалки» (судоми), «родимця», «від звичайної за малолітством хвороби», «від слабкості народження». Пізніше таких смертей стало лише 2,18%. Але фактично їх було більше, враховуючи той факт, що немовлята, які помирали до хрещення до метричних записів потрапляли дуже рідко.

«Хвороби старості» складали достатньо велику групу — 8,24% від усіх вказаних чинників. Тобто, практично кожен десятий померлий грек Одеси досягав віку, коли здоров'я падало через «старезності маразму», «від старості», «від старечого виснаження», «від старечої старезності», «від старечої немочі», «від природної смерті». Це той випадок, коли історико-демографічні реконструкції демонструють народні уявлення «про смерть»: понад 9 із 10 осіб помирали через ненатуральні фактори.

Порівняти історичну динаміку у «діагнозах» не уявляється коректним. Протягом 1800–1827 рр. під частиною подібних записів фігурують не лише старці, але й представники молодого покоління, навіть діти. Лише невелику групу померлих складали власне вікові хвороби. Під «натуральною» і «раптовою смертю», ймовірно, тоді прийнято було визначати мало зрозумілі летальні випадки. Таких набиралося 22,5%, тобто кожен п'ятий із відспіваних «дожив свого віку» і помер без встановлених причин.

Приблизно стільки ж — 21,7% помирали у результаті інфекційних захворювань. Можливо, що до цього числа не увійшли жертви епідемії чуми, холери та віспи, які періодично косили життя сотень мешканців Одеси у першій третині XIX ст. (три пандемії холери у 1823 р., 1829–1831 рр., 1846–1848 рр.) [572, с. 2]. Бо у церковних джерелах прями вказівки на жертви цих епідемії присутні відповідно, у двох (від чорної хвороби» та від «мору»), 5 та 60 випадках. Практично усі з інфекційних смертей припадали на літні місяці, що підтверджує припущення про вплив природного фактору на загальний стан смертності греків Одеси XIX – початку XX ст. Малою мірою поширення медичних знань слід вважати виявлений низький відсоток постраждалих від

скарлатини та від лихоманки. Особливу групу — 303 смертей — складала померлі від «гарячки».

Потенційна можливість вирахувати реальні втрати від подібних вибухів епідемії щодо всього населення міста Одеси існує. Згідно із санітарною статистикою за 1848 р. захворів 5 541 одесит, а летальним результатом це закінчилося для 1 793 осіб [305, с. 402]. Враховуючи загальну чисельність населення міста у 77 778 мешканців, отримуємо 71,2‰ хворих та 23,1‰ померлих. Порівнюючи із щорічними показниками втрати населення у той же період — 2 509 осіб [574, с. 369] (або 32,3‰), можемо стверджувати, що епідемії підвищували смертність більш ніж на 70‰, забираючи стільки ж життів, що й природні чинники смерті. Аналогічно, оцінюючи загальні втрати населення Херсонської губернії у 76,1‰ за 1848 р., один із вчених вказав на роль одночасної дії цинги та неврожаю [545, с. 190].

Радикальне зниження ролі епідемії демонструють дані по Одесі кінця XIX – початку XX ст. Хоча тоді загальний відсоток померлих від будь-яких інфекційних хвороб залишався доволі високим — 9,64%, однак він все ж таки явно знизився більш ніж у 2 рази. Розширився й діапазон такого роду діагнозів, що ілюструє підвищення рівня медичних знань та інфраструктури. Лідерами були «тиф» та «скарлатина» (біля половини усіх інфекційних захворювань). Слідом за ними — «кір», «дизентерія», «коклюш», «рожа» та інші. Сюди ж слід додати чисельні смерті від «сухоти», яка чітко має інфекційно-епідеміологічну природу. З усіх захворювань на легені (296 або 16,8% усіх летальних випадків у першій третині XIX ст.; 172 або 26,44% — через 70 років), майже у половині смертей (119 та 72, відповідно) виявляються прямі вказівки на сухоту чи туберкульоз. Решта мали простудне походження: «запалення легенів», «бронхіт», «бронхопневмонія». На початку XIX ст. діагностика залишала бажати кращого: «від кашлю» або «від простуди», «лихоманки». «Кашель, незважаючи на південний клімат, — писав сучасник, — зимою є спільною хворобою... Страждання слизових оболонок визначається часто у вигляді змінної лихоманки: надсильна дія випадків

інколи переходить у загальне виснаження... Перманентні лихоманки різних характерів лютують повсюди...: вони є місцевою та часто пошесною хворобою краю» [294, с. 107]. На початку ХХ ст. щорічно від гострих респіраторних захворювань та грипу помирало близько 2% [597, с. 60].

Реальний відсоток наслідків інфекційних захворювань необхідно також розширити за рахунок хвороб внутрішніх органів: кишок, нирок та печінки. Однак, вони не містять прямих вказівок на етіологічну природу у церковному джерелі. Подібні захворювання виступали чинником смерті у кожному десятому випадку — 10,42%. Окремими діагнозами виступали: кишкові (35 випадків), ниркові (16), печінкові (13) захворювання, апендицит (3). На ранньому етапі, ці ж захворювання складали лише 1,9% (33 випадки). Однак, на наше переконання, це було пов'язано не стільки з фактичним станом хвороб, скільки з малограмотністю у діагнозах. Частіше за все, до подібних відноситься «водянка» або «водяна хвороба» [681, р. 450–451]. Одною з основних причин смертей були хвороби спинного та головного мозку. Від таких чинників помирало 15,55% греків Одеси кінця ХІХ – початку ХХ ст., а раніше лише 3,3%.

Значними за кількістю смертей виступали серцеві хвороби. Серед греків Одеси ХІХ – початку ХХ ст. їх нараховувалося 11,51%. Характерно, що у джерелі вказані як професійні категорії «міокардит», «артеріосклероз» або «аневризма аорти», так й народні найменування «розрив серця», «грудна жаба» тощо. Майже половина випадків (34 із 74) була записана як «вада серця». Порівняємо із синхронною ситуацією в Одесі в цілому: 789 осіб померло на 1906 р. від хвороб кровотворної системи [307, с. 23] (8,19%). Ясна річ, що на початку ХІХ ст. таких діагнозів не виносилося взагалі.

Епілепсія («падуча», «конвульсії») виявилася причиною смерті у 0,6% (1800–1827 рр.) та 3,42% (1892–1904 рр.) випадків. Розвиток медичних знань яскраво ілюструє поява онкології. Від неї на початку ХІХ ст. померло лише 0,2%, а вже пізніше — 4,82%. На 1906 р. із 9 637 усіх померлих 475 загинули від злоякісних пухлин [307, с. 23], тобто 4,93%. Можливо, частина таких

захворювань були неправильно діагностовано та некоректно оформленні. Те ж саме характерне для хвороб крові кінця XIX ст. (1,24%).

У значній кількості реєстрацій причин смерті діагноз майже відсутній: «раптова» чи «від невідомої хвороби» (таку невизначеність мала кожна 25 смерть або 4,04%). Сюди ж відносяться поодинокі випадки «англійської хвороби» (рахіту), «загальної водянки» та «базедової хвороби». Поруч з ними знаходяться смерті через соціально-економічні обставини — «виснаження» або «слабкість».

Загальна структура причин смерті серед грецького населення Одеси наприкінці XIX – на початку XX ст. практично збігається з аналогічними показниками середнього класу м. Бремен на 1901–1910 рр. [512, с. 48]. У відсотковому відношенні «діагнози» майже однакові, що свідчить про схожість умов життєдіяльності у містах Європи того часу. Виключення складає менша доля захворювань легенів (фактори природно-кліматичного середовища), насильницьких смертей та випадків самогубства. В цих останніх трьох категоріях, греки Одеси виглядали краще — відсоток таких причин дещо нижчий, ніж серед німців Бремену.

Аналізуючи структуру чинників смертей у середовищі грецького населення Одеси упродовж 1800–1920 рр., відмітимо високий відсоток випадкових смертей, який поступово зменшується наприкінці періоду. Це був яскравий приклад історико-демографічної трансформації, до якої втягнулися греки Одеси. «Сутність перевороту у смертності міститься у корінних змінах структури причин, від яких помирали люди, — писав про таку трансформацію О.Г. Вишневський, — до перевороту домінуюча більшість осіб вмирала від причин, що були зумовлені зовнішніми обставинами життя — від голоду або від неправильного харчування, епідемій, інфекційних чи паразитарних захворювань, від туберкульозу, насильницької смерті й т.п. Усі ці так звані екзогенні причини смерті — зовнішні з точки зору природних процесів, що відбувалися у людському тілі, не іманентні організмам, що розвиваються, та не пов'язані з його вродженими вадами» [470, с. 42]. Передчасність такого

роду смертей призвела до породження нового модерного типу, коли випадковості були мінімізовані. У цьому контексті греки Одеси, як і у цілому населення міста, знаходилися у стані переходу до сучасного типу смертності.

Показово розглянути питання про становий та соціальний склад померлих, що, безумовно, має проєкцію і на подібні соціальні групи живих осіб. У церковному джерелі в усіх випадках, без виключення, наводились точні дані про походження та належність особи, яку відспівували.

Соціальна структура померлих була повністю зумовлена характером та складом грецької общини Одеси XIX – початку XX ст. Як вже неодноразово демонструвалось, її основу складали приїжджі до Одеси, перш за все, з-за кордону. Притому, їхні відсотки істотно зростали протягом 1800–1920 рр. Якщо умовно до 1860 р. вони нараховували дещо більше половини від усіх відспіваних у Свято-Троїцькій церкві, то за наступний аналогічний період їх вже стало три чверті. Показовим є зростання грецько-підданих — з 21,6 до 70,2% від усіх іноземців міста. В абсолютних кількісних показниках стабільними залишилися громадяни Туреччини (684 та 632, відповідно). Проте у відсотковому співвідношенні вони зменшили свою присутність майже у двічі — з 43,7 до 25,3%. Принциповими частками характеризується наявність громадян Італії, Англії, Австрії та інших європейських держав. Наприкінці XIX ст. географія істотно розширюється за рахунок Болгарії, Іспанії, Чорногорії, Німеччини. Опосередковано подібна широка географія відображає масштабний діапазон економічної активності представників грецької общини Одеси. Разом із тим, не менш половини усіх формальних іноземців були фактичними одеситами другого покоління чи особами, що давно мешкали в Одесі на постійній основі [681, р. 453–455].

До 1885 р. усі особи, яких відспівали у Свято-Троїцькій церкві, були поховані на 1-му (Старому) міському християнському цвинтарі. Лише окремі особистості були похованні на Слобідському. З 1885 р. — почали ховати на 2-му (хоча стихійні поховання з'явилися на цій території трохи раніше) та 3-му Міських кладовищах. Старе залишалося актуальним для частини соціально

престижних верств населення (дворяни, купці та почесні громадяни). Окремих поважних та праведних осіб ховали поблизу Вознесенської церкви на Фонтані та у межах Велико-Фонтанського Успенського монастиря. Тобто, місця поховань за цвинтарями міста відображали соціально-територіальне розшарування грецької спільноти Одеси, а також розвиток в кінці XIX ст. інфраструктури поминальних послуг і міського простору.

Таким чином, народжуваність та смертність виступають головними пізнавальними чинниками природного руху населення. Матеріал метричних книг грецької Свято-Троїцької церкви достатньо наочно і доволі вірогідно дозволяє дати основні їх показники. Місця народжуваності греків вказують на міграційну спільноту із домінуванням чоловіків у репродуктивному віці та на соціально-економічну модернізацію і статевовікову структуру грецької етнічної спільноти. Індекс народжуваності та інші її показники свідчать про стан переходу від традиційної до модерної системи відтворення. Таким чином, грецька спільнота Одеси характеризується як елемент вже урбанізованого, а не аграрного чи натурального соціуму.

До загальноєвропейського і загальноросійського показників (із невеликим перебільшенням) наближалось у греків Одеси співвідношення народжуваних статей із перевагою хлопчиків. Наявні свідоцтва практики внутрішнього сімейного регулювання народжуваності, традиціоналізму поглядів греків на шлюбні стосунки й звичаєвої патріархальної моделі відтворення населення. Про це свідчить і сезонний розподіл народжуваності, інтервал між датами народжуваності й здійснення таїнства хрещення. Присутні фактори впливу історичних негативних чинників — війн, епідемій, неврожаю. Але за позашлюбними дітьми грецька спільнота виявилась більш консервативною, ніж середньостатистичне міське населення того часу.

Одеська смертність греків міста також має ряд особливостей, викликаних зовнішніми й внутрішніми чинниками. Підвищення її показників було наслідком активних переселенських рухів. Аналогічні коливання притаманні й дії вказаних історичних умов — епідемій, війн, засух.

Перевага чоловічих смертей пояснюється демографічним домінуванням в грецькому середовищі міста чоловіків над жінками, що характерно для діаспорних утворень. Ряд інших показників смертності також відображують регіональні особливості перебування грецької спільноти.

Загальний показник смертності був дещо нижчим, аніж відповідний по всій губернії та середній по Європейській частині Російської імперії, що свідчить про більш благополучні обставини життя в Одесі. Проте, більшість померли саме внаслідок хвороб, що відображає низьку систему медичного обслуговування. І сезонність смертей показує регіональну кліматичну міську специфіку — її сплески явно припадають на літні місяці, коли інфекційні та серцеві захворювання забирали більш життів, аніж у навколишніх регіонах. Як на регіональну особливість можна вказати на високий рівень смертності іноземних громадян, в тому числі й греків. Вона підкреслює негетерогенний склад населення, зокрема греків, поєднуючись із впливом фактору економічно-господарської активності мешканців Одеси. Коефіцієнти смертності вказують, що грецька спільнота Одеси постає як перехідна від традиційної до модерної. Показовим є зменшення долі смертей дітей і немовлят, зменшення жіночої смертності в репродуктивному віці, так само як і підвищення середнього віку померлих.

Загалом і показники народжуваності, і показники смертності дозволяють порівнювати демографічний профіль греків Одеси із низкою подібних показників інших спільнот міста, населенням Херсонської губернії й загалом Європейської частини Російської імперії, регіональними етнічними спільнотами, такими як росіяни-старовіри й болгары, населенням Грецького королівства та інших європейських країн.

РОЗДІЛ 4. СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРАКТИКИ ГРЕЦЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ОДЕСИ 1799–1920 рр.: ШЛЮБНІСТЬ, РОДИННІСТЬ, СТРУКТУРИ

4.1. Шлюбність: історичний розвиток соціальних практик

У сучасній соціокультурній антропології присутнє розуміння низового рівня соціального буття спільноти як безлічі можливих «відносно стійких моделей поведінки людей і організацій, що історично склалися у певній сфері життєдіяльності суспільства» [578]. Спираючись на методологічні розробки Г. Спенсера, О. Конта та Е. Дюркгейма, вчені конкретизували наукові уявлення про родинні колективи та соціальні практики домовласників на рівні окремих сімей і територіальної громади. На цих рівнях відбувається відтворення будь-якої етнокультурної спільноти як певної сукупності людей/індивідуумів. Такий підхід дозволяє звернутися до елементарних функціональних соціальних інституцій: домогосподарств та громади.

Соціальні практики шлюбності, поняття «шлюбу» та «сім'ї» виступають одними із найважливіших категорій соціальних структур та практик будь-якого суспільства. Їхня історична та етнокультурна варіативність дозволяє у гуманітарних науках скласти думку про світоглядні уявлення щодо елементарної одиниці організації людської життєдіяльності, як вона утворювалась та функціонувала, як була реалізована у безпосередньому стані подружжя. І якщо шлюб належить до соціального інституту, а його укладання є індивідуальний акт утворення шлюбного союзу, то категорія шлюбність означає процес появи шлюбних пар серед певного населення як сукупності поколінь або сукупності осіб [518, с. 221].

У такому підході типова матримоніальна поведінка, що призводить до виникнення шлюбів, розглядається як «шлюбність». Однак, в історико-демографічній науці воно постає у широкому сенсі: «шлюбністю називається сукупність процесів вступу у шлюб та припинення його через розлучення або

смерть одного із подружжя (в таких випадках категорія «шлюбність» охоплює також такі процеси, як розлучення та вдівство)» [570, с. 46].

Спираючись на репрезентативний корпус поточної церковної статистики — даних метричних книг Свято-Троїцької грецької церкви 1799–1920 рр. [135–262; 296–302], можна спробувати реконструювати шлюбність як стохастичну процесуальність формування, еволюції та розпаду шлюбних об'єднань. Опосередковані свідчення про повторні шлюби дозволяють також характеризувати інститути вдівства і розлучень. Дослідницьку оригінальність підкреслює можливість розкрити динаміку цих суспільних інститутів упродовж умовних п'яти поколінь або 120 хронологічних років [682, р. 379].

Підкреслимо, що поняття шлюбу стосується однієї подружньої пари. Тут наукові межі сходяться із православним розумінням моногамності, що, безумовно, домінувало серед парафіян грецької церкви вказаного часу.

Базою реконструкцій виступили записи про вінчання у вищезгаданому корпусі джерел. На основі аналізу та підрахунків стає можливим виявити особливості шлюбної моделі одеських греків шляхом кількісних характеристик. Вивчення результатів, що були отримані емпірично, дозволяє вивчити процедуру оформлення шлюбів, історичні тенденції подібних соціальних інституцій Одеси. Для цього передбачалося: визначити специфічні риси шлюбних стратегій греків-парафіян Свято-Троїцької церкви та прослідкувати їхню динаміку в 1799–1920 рр.; виявити форми реалізації подружніх колективів та укладання сімейних одиниць суспільства; порівняти уявлення про шлюб, що декларувалися у православно-грецькому середовищі із фактичними практиками вказаного періоду.

Виконання цих завдань вимагає обговорення деяких принципових моментів. По-перше, отримані підрахунки на пряму свідчать про матримоніальну поведінку одеських греків, хоча до церковного обліку потрапляли й особи іншої етнічної належності. Доволі легким шляхом — визначення за негрецькими прізвищами та їхнього виокремлення — досягалася етнокультурна коректність. По-друге, характеристика шлюбних

показників зумовлена формуляром джерела. За структурою документа можливо було визначити: сезонність укладення шлюбів/утворення родин; середній вік вступу до першого шлюбу; типові вікові діапазони між подружжям; вдівство та повторні шлюби; опосередковано — позашлюбні стосунки. По-третє, отримані результати достатньо вірогідно порівняльні із грецьким населенням решти православних приходів міста. Вважаємо вірогідними твердження про етнокультурну спільноту в цілому за частиною, яка ніколи не знижувалася менш ніж 30% від загальної чисельності греків міста. Така вибірка адекватно репрезентує спільні тенденції та властивості.

Про динаміку шлюбності свідчать записи «вінчання» у метричних книгах. Сукупність вказівок на подібного роду події у Свято-Троїцької церкви 1799–1920 рр. — 3 756 випадків. Фрагментарна збереженість книг по окремих роках призвела до ситуації, коли частина свідчень була втрачена. Враховуючи цей факт, можемо говорити про дві тисячі шлюбів, з яких кожен десятий «негрецький» за своїми характеристиками (жоден із подружжя не виявлявся носієм цієї ідентичності). Після таких обчислюваних процедур виявилось, що обсяг матеріалу нараховує 1 920 шлюбних колективів.

Загальні показники шлюбних випадків серед греків Одеси, парафіян Свято-Троїцької церкви протягом 1799–1920 рр. показують, перш за все, ступінь збереженості джерел. Разом із тим, вони розкривають певні історичні тенденції розвитку общини. Так, аналіз розподілу свідчень про вінчання за десятиріччями показує три абсолютних піки — 1810-ті, 1890-ті та 1910-ті рр. [682, р. 380–381]. Навпаки, три мінімуми кількості утворення родин припадали на 1800-ті, 1830-ті та 1850-ті рр. [682, р. 381]. Така картина відповідає динаміці еволюції та трансформаціям відтворення грецького населення Одеси. Так, наприклад, у 1800-ті рр. община ще тільки формувалася та, відповідно, логічним поясненням є відносно мала кількість осіб, що укладали шлюби. Аналогічно, 30-ті та 50-ті рр. XIX ст. були періодами нестабільності чисельності греків міста. У першому випадку, маємо справу з облаштуванням історичної Батьківщини — незалежної Греції, куди повертались греки з усього

Причорномор'я. 1850-ті рр. — час економічного спаду і зменшення обсягів присутності греків в Одесі, що позначилось у певному виході грецьких поселенців із міста.

Власне, такі ж саме тенденції підтверджуються графіком щорічного розподілу шлюбів (додаток Р). З усіх наявних записів вінчань вираховуємо, що середній показник утворення шлюбів на рік серед греків Одеси складав 42,8 осіб. З аналізу розподілу шлюбів очевидно, що в окремі роки шлюби практично не утворювалися або не фіксувалися: зокрема, 1801 (7 записів), 1910 (39 записів) і 1919 рр. Відсутність даних виявлено щодо 13-и років (1804, 1832–1833, 1838–1839, 1841–1842, 1855–1857, 1872–1873, 1884 рр.), до яких додаються два неповних роки (1799 і 1920). Це джерельні втрати метричних книг. А всього років із мінімумом шлюбу (до 10) було лише 9 протягом 120-річного періоду розвитку.

Характеристика сезонності шлюбів показує розподіл вінчань протягом календарного року за місяцями. Вона дозволяє говорити про традиційність стосовно слідування заборонам постів за православними канонами та церкви; господарсько-економічними особливостями діяльності та решти факторів.

В цілому грецька община Одеси майже відповідала нормам православного суспільства [682, р. 381–384]. На це вказує відсутність відомостей про вінчання у березні та грудні — часів тривалих християнських постів. Практично кожен п'ятий шлюб (17,8%) укладався у січні, кожен десятий — у лютому, квітні або вересні (відповідно: 10,1, 10,9, 11, 9,7%%). На жовтень — листопад припадало по 12% від усіх вінчань. Таким чином, можна виділити три основних календарних періоди: між Різдом та Масляною, після Великодня та осінні місяці [682, р. 384].

Порівняння сезонності шлюбів у різних хронологічних діапазонах (за десятиріччями, двадцятиріччями та більш значними періодами) дозволяє визначати деякі загальні тенденції в історичній динаміці. Так, наприклад, упродовж 1799–1920 рр. очевидне зниження відсотків зимових вінчань (з 32,8 у першій половині XIX ст. до 24% через сто років, у 1900–1920 рр.).

Аналогічно, «втратили» популярність травневі та червневі шлюби (з 6,1 до 4,3% та з 6,6 до 3,6%%). Навпаки, збільшується відсоток квітневих (з 9,2 до 12,8%) і, особливо — липневих вінчань (6,9 та 15,6%). Кількість шлюбів, що були укладенні восени, дещо зросла: 36,3% у другій половині ХІХ ст. проти 32,2 — у першій). Однак, на початку ХХ ст. їхній відсоток помітно знизився та становив 32,7%. При тому, останні коливання стосувалися, перш за все, жовтневих вінчань (відповідно: 10,9; 15,6 й 9,8%) [682, р. 384].

В цьому можна простежити вплив процесів секуляризації суспільного життя греків. Під час вибору дат щодо укладання шлюбів греки почали відходити від релігійної регламентації, поступово зростала роль решти мотивів, аніж церковні канони.

Аналіз сезонності шлюбів за десятиріччями [682, р. 385] дозволяє стверджувати, що кон'юнктура вибору дат для вінчань підпорядковувалася більш складним детермінантам аніж просто емансипації шлюбу, формування сучасного суспільства. Спостерігалась і певна «мода» на окремі часи вінчання, які не підпорядковувались простій залежності.

Ще одним напрямком щодо реконструкцій може виступати шлюбний вік осіб, що укладали першу родину. Цей критерій вважається в історичній демографії принциповим показником характеристик шлюбного інституту та його розвитку. Важливим є нагадування, що в аналітичних процедурах вік укладення шлюбу «є характеристикою не окремих індивідів, а або всього населення в певний період часу, або покоління протягом його життя» [518, с. 223]. Через це, описуючи та встановлюючи цю категорію, слід розуміти або розподіл за цим показником (для всього населення чи для окремих когорт), або можливі основні тенденції цього індексу. Таким чином, «середній вік вступу до шлюбу» може бути розрахований декількома засобами: 1) на основі розподілу за віком усіх осіб, що уклали шлюб (в тому числі — перший) у певному році чи періоді або на основі абсолютних даних осіб, що уклали шлюб у різноманітному віці; 2) за свідченнями переписних таблиць про розподіл

грецького населення за шлюбним статусом; 3) шляхом узагальнення у вигляді таблиць шлюбності щодо реальних/фактичних та гіпотетичних поколінь.

Враховуючи формат та потенціал даних із метричних книг Свято-Троїцької церкви Одеси, ефективним виявляється першій із методів. На основі прямих зазначень про вік подружжя, у нас з'являється можливість узагальнити результати для кожного з років із розподілом за статевовіковими групами. Виходячи з прийнятого п'ятирічного інтервалу розподілу населення, для періоду 1840–1920 рр. серед греків Одеси, характерно, що абсолютна більшість жінок укладали шлюб між 16-ти та 31-м роками. Майже половина (49,9%) усіх дівчат вінчалася до 21 року життя. Ще чверть (25,5%) — між 22 та 25 роками. Навпаки, хлопцям притаманний більш пізній вік: третина (34,5%) укладали шлюб протягом 26–31 років життя. Лише п'ята частина (22,6%) — у віці 22–25 років. Високі відсотки тих чоловіків, що обирали шлюб у когортах 32–35 та 36–41 років: 14,4 та 12,5% відповідно. Таким чином, кожен четвертий шлюб (26,9%) укладався, коли чоловіку було між 32 та 41 роками. Достатньо високі відсотки пізніх шлюбів серед чоловіків та мінімальні серед жінок [682, р. 387–388].

Показовим виявляється введення компаративної перспективи стосовно європейських країн. За показниками статевовікового розподілу населення у шлюбному стані греки Одеси знаходяться приблизно по середині між європейськими губерніями Росії та Балканськими державами того ж часу [548, с. 621]. Кількість чоловіків поза шлюбом та жінок у шлюбі опосередковано показує, що сімейні цінності були вкрай традиційні.

Оскільки вік вступу до шлюбу відомий стосовно кожного із наречених (прямі вказівки у метричних записах), то можуть бути розраховані середні показники шляхом середньої арифметичної з усіх даних:

$$MAM = \frac{\sum(x + 5) \cdot Nx}{\sum Nx}$$

де MAM — середній вік укладення шлюбу; x — вік укладення шлюбу окремого нареченого; N_x — число осіб, що уклали шлюб у цьому віці. Половина року

додається до точного віку x років через особливості віку як статистичної змінної. Розподіл за віком укладення шлюбів та вимірювання основних тенденцій для певних періодів — найбільш сталі характеристики шлюбності. Виявлення типових показників та їхній кластерний аналіз дозволяє вирахувати середній вік. Для подібних реконструкцій обрали шлях створення узагальнюючих таблиць за десятиріччями, із 1840-х рр., коли такі свідчення з'явилися у поточному церковному обігу Свято-Троїцької грецької церкви.

Середній вік укладання шлюбу серед греків Одеси мав загальну спільну тенденцію до зменшення: з 29,6 років у чоловіків (1840-ті рр.) до 27,9 у 1910-ті рр. Для жінок спостерігається зворотна ситуація — з 20,7 року він досягнув 21,8 роки. Звертає увагу достатньо високий середній вік укладання шлюбу у чоловіків при достатньо низькому для жінок. Поясненню цьому можливо бачити у міграційному характері грецької спільноти міста. Подібні якості призводять до європейських показників модерного шлюбу для чоловіків і реституцію чи повернення до аграрно-традиційної шлюбної моделі для дівчат. Підставою щодо такого коментаря виступає порівняння з аналогічними підрахунками по Європі [602, с. 23–33; 548, с. 621].

Опосередковані дані про середній вік укладення шлюбів серед одеситів протягом 1870–1900-х рр. [6, арк. 100] вказують на те, що у грецькій спільноті вік жінок був дещо нижчим, а вік чоловіків — дещо вищим, аніж відповідні аналогічні показники по місту в цілому.

Абсолютні дані щодо середнього віку вступу до шлюбу корисно доповнити даними вікових розподілів утворення родинних союзів. Вони більш наочно дозволяють судити про динаміку в середині періодів [682, р. 391–394]. Такий змістовний типологічний аналіз дозволяє простежити декілька істотних тенденцій, що розкривають історичну динаміку:

- помітно збільшується діапазон вступу до шлюбу серед дівчат: якщо за даними, що починають історичний період, він обмежується 18–42 роками, то вже на початку ХХ ст. він розширюється до 16–50 років;

- повільно вирівнюються показники середнього віку укладання шлюбу чоловіками: якщо на середину XIX ст. чітко простежується кульмінація, яка розташовується між 22 та 33 роками, то на початок XX ст. віковий розподіл шлюбного стану має більш «спокійний» характер, відображаючи рівномірний баланс між різними роками.

В цілому, для жінок 50% шлюбів укладалися до 22–23 років та до 30–31 років щодо чоловіків. Діапазон вступу до шлюбу для останніх складав від 17 до 65 років; для жінок — від 13 до 52 років (хоча до 1880-х рр. горішньою межею виступав 40-річний вік). Характеризуючи за цим показником грецьку спільноту Одеси, слід вказати її достатньо модерні властивості — мінімальна кількість ранніх шлюбів та зростання чисельності жінок поза шлюбами. Зворотні показники були притаманні традиційному (натуральному або середньовічному) типу шлюбності [599, с. 104; 602, с. 22–33].

Для підкріплення тези про модерний характер шлюбності серед греків Одеси наведемо західноєвропейські показники [548, с. 621]. Так, для Великобританії на середину XIX ст. середній шлюбний вік складав 28,01 для чоловіків та 27,7 для жінок. Через тридцять років вони знизилися до 25,96 та 25,5 відповідно. Ще яскравіше ці тенденції розкривають Бельгія та Голландія, в яких відповідні показники склали: 31,74 та 31,25 для чоловіків на середину XIX ст.; 31,6 та 29,8 — для жінок. А на 1880-ті рр.: 29,14 та 28,81; 28,4 та 26,2 відповідно. Таке порівняння розкриває етнокультурну та соціальну своєрідність греків Одеси в аспектах умовно низького шлюбного віку щодо жінок. Пояснення цьому маємо шукати у міграційному характері грецької спільноти, що створювала штучний «дефіцит» осіб жіночої статі.

Ще одною принциповою категорією аналізу інституту шлюбності виступає різниця у віці подружжя. Для грецького населення Одеси вона була в основному традиційною — більшість чоловіків були помітно старше своїх дружин [682, р. 395–399]. У діахронно-компаративній перспективі виявляється декілька принципових рис щодо шлюбного віку греків Одеси:

- в них чітко спостерігається домінування шлюбних пар, в яких простежується вікове привалювання осіб чоловічої статі — не менше третини випадків, коли різниця між подружжям складала 5–9 років, із помітним історико-культурним зниженням подібних шлюбів — з 42,8 до 31,7% (1840–1860-ті та 1900–1920-ті рр., відповідно); зростання відсотків шлюбних пар із мінімальною різницею у віці на користь чоловіків (не більше 4-х років) — майже удвічі: з 15,1 до 30%; коливання до збільшення, а потім — зменшення сімейних колективів із різницею на користь чоловіка у 10–20 років — 29,4; 37,3; 38,3 і 26,1%%; відносна стабільність у групі старших понад 25 років;

- стале зростання відсотків шлюбів, в яких дружина виявлялася доросліше за чоловіка — понад аніж у тричі: з 3,2% до 10,9%; подібна практика до того спостерігалася та фіксувалася в аграрних суспільствах (нестача робочої сили визначала нерідко одруження на більш досвідчених дівчатах) [472, с. 422; 428, с. 661; 475, с. 194], проте пояснення цьому факту в урбанізованому середовищі греків Одеси слід шукати у загальному «дефіциті» представниць жіночої статі в громаді.

Наведемо декілька яскравих прикладів найбільшої вікової дистанції у подружжі. Так, зокрема, у 1853 р. Маврокефало Анастасій, що «торгував в Одесі по 3-ї гільдії, іонічеський народженець», 53 років одружився з 21-річною Макрі Марією Співною — донькою підданого Англії (06.09.1853) [169; 298, с. 120–121]. Або: у 1879 р. Мартиріс Спиридон, грецько-підданий, 49 років одружився з 19-річною Іриною, дівцею, яка була взята на харчування грецько-підданим Магули Миколою (11.11.1879) [206; 299, с. 166–167]. В 1895 р. Стаматі Іоанн Стаматійович, турецько-підданий, народженець о. Хіосу, у віці 61 рік обрав дружиною турецько-піддану уродженку Константинополя Апосталіді Лемонію Костянтинівну, 40 років, (20.09.1895) [217; 300, с. 260–261]. У той же час, Кіпарисіно Іоанн Стаматійович, грецько-підданий, 21 року одружився з Анапліоті Аннезі Ілівною, 35 років, вдовою грецько-підданого Іоакіма Миколи (16.7.1895) [217; 300, с. 122–123].

Серед найбільш раннього вступу до шлюбу відзначимо, що 12.01.1903 р. Фустері Марія Костянтинівна, 13 років, донька померлого підлеглого Греції, народжена на о. Санторіні, вийшла заміж за Потаміано Спиридона Іоанновича, громадянина Греції, уродженця села Машкауц Бессарабської губернії [236; 300, с. 230–231].

Отже, розгляд та аналіз основних ознак шлюбності серед грецького населення Одеси упродовж ХІХ – початку ХХ ст. показав, що вони виявляли етнокультурну специфічність та, одночасно, історичну стадіальність. Простеження різноманітних аспектів (сезонність укладення шлюбів; середній вік вступу до першого шлюбу; типові вікові діапазони між подружжям; вдівство та повторні шлюби) дозволяє стверджувати достатньо ранній перехід греків до секуляризованого моногамного шлюбу, з істотною присутністю дислокальності. Незважаючи на дотримання православних норм, інститут шлюбу зазнає соціально-економічних викликів модерності. Опосередковано це розкривається через емансипацію шлюбних стосунків, як у середині групи, так і за її межами.

4.2. Родини та домогосподарства греків Одеси.

Найбільш адекватний зріз даних щодо реконструкції сімейних колективів Одеси, а також їхнього складу щодо греків Одеси надає не стільки церковна поточна статистика, скільки первинні та агреговані матеріали Грецького перепису 1879 р. та Всеросійського перепису населення 1897 р. Джерелознавче значення цих документів міститься у концентрації великого масиву інформації, що підлягає широким евристичним можливостям. Зокрема, переписні листи допомагають ефективно відтворити суспільно-економічні характеристики мешканців Одеси, їхні територіальну структуру, обставини облаштування у місті, рід занять, вік, сімейний стан (одружений, неодружений, вдівець), зв'язок із господарем будинку, а також кількість осіб, що проживали поруч одним домогосподарством (причому, не тільки родичі, наприклад: «квартиранти», слуги, гості, службовці). Саме ці свідчення

надають широкий діапазон щодо реконструкції мікросоціального середовища населення Одеси та, зокрема, грецької її частини.

Крім того, в переписі фіксувалися: рідна мова, віросповідання, стан (стосовно підданих Росії) або громадянство, грамотність чи установа де отримувалася освіта, та, нарешті, професія й місце мешкання. Слід зауважити, що це перший корпус статистики, де критерієм класифікації громадян та розмежування етнічності/національності виступала «рідна мова». Вона використовувалася як службами того часу, так й дослідниками надалі при систематизації та узагальненні даних про населення, а також порівнянні їх синхронно та діахронно [308]. Відповідно, корпус перепису 1897 р. є вкрай важливим джерелом щодо студіювання народонаселення, його складу, соціальної стратифікації.

Першу можливість щодо реконструкції структури та типів сімейних колективів греків Одеси надають матеріали Грецького перепису 1879 р. [289]. Ці формулярні масові джерела характеризують важливі типологічні ознаки грецьких домогосподарств, але лише для грецьких громадян — одеситів.

Звертає увагу той факт, що приблизно третина і чоловіків, і жінок (30,1 й 36,9%% відповідно) знаходилися у шлюбах. Відносно високий відсоток неодружених чоловіків — дві третини (66,9%) та біля половини жінок (53,4%) свідчать про міграційний характер грецького населення Одеси. Невисоким слід вважати частку неповних сімей, в яких є дитина чи декілька, але відсутній, з різних причин, один із батьків. В них мешкало лише 2,2% осіб чоловічої та 9,7% жіночої статі (у середньому — лише кожен двадцятий представник общини).

Загальна кількість неповних домогосподарств греків складала 380, що нараховували 1 524 осіб (у середньому — 4 персони на одну сім'ю). До них не входять не лише неодружені та вдові особи, але й інші: наприклад, родичі або «поодинокі іммігранти», які проживали із рештою сімей під «одним дахом». Аналіз даних переписних реєстрів 1879 р. показав, що середній вік укладення шлюбів серед представників обох статей складав рівну величину — 27,6 років.

Вибіркова класифікація окремих формулярів грецьких родин дозволяє розподілити сімейні колективи на наступні типи: виходячи з типологічної сукупності, найбільш поширеним типом виступала проста (нуклеарна) сім'я, що складалася із подружжя та їхніх дітей. У нашому випадку до цієї категорії потрапила майже половина домогосподарств греків Одеси — 49,74%. Другими за чисельністю були аналогічні сімейні пари, але без дітей, які нараховували 27,37% (відзначимо цей відсоток як найвищий). Очевидно, це були молоді подружжя, що недавно облаштувалися у місті або ті з них, хто залишив своїх дітей на Батьківщині, у Греції [681, р. 450–451].

Несімейні господарські групи об'єднували осіб, що мешкали разом, не складаючи подружжя. Вони могли мати спорідненість між собою або відображати соціально-територіальну кооперацію персон без шлюбно-споріднених стосунків. Подібні колективи серед греків Одеси на 1879 р. склали 5,26%. Такий же відсоток складних розширених домогосподарств, що нараховували подружжя старшої когорти (або одного із вдових батьків) та їхніх дітей, а також родичів різноманітних поколінь, складного ступеня спорідненості за висхідної чи низхідної лінії [681, р. 451].

Неповні сім'ї представлені одинокими вдовими батьками та дітьми. Вони склали на 1879 р. 12,37% від загальної кількості, більшість з них репрезентують колективи із матір'ю на чолі. Середній розмір — 4,4 особи на родину і понад половини з них (53%) мали неповнолітніх дітей [681, р. 451].

Середню чисельність членів родин серед греків Одеси на 1879 р. можна оцінити у 4,1 особи. Найчастіше зустрічався тип бездітних сімей — 23,21%, потім йшли родини із двома та трьома дітьми — 19,94% та 15,45%, відповідно [289]. Якщо високий відсоток першого випадку свідчить про переселенський характер грецької громади міста, то наявність другого випадку — навпаки, про наслідки міжпоколінної стабілізації. Цей формальний логічний парадокс може бути знятим, якщо врахувати комбінований тип цієї етнокультурної спільноти Одеси. До неї входили як греки, що здавна проживали у місті, так й представники лише першого покоління переселенців [681, р. 451].

Переписні листи грецького консула в Одесі до Афін супроводжувались описовою характеристикою. В ній відзначав, що «кількість сімей складає 381, що нараховують 1600 осіб. У цих родинах не лише сім'ї одружених та вдів, але й родичів, які мешкають під одним дахом. Таким чином решта мешканців, які проживають поза межами родин складає 685» [289].

Наступні свідчення, що можна верифікувати щодо типологічного аналізу чисельності, структури та розміру домогосподарств греків Одеси, можна виявити у переписних листах 1897 р. Вибіркове обстеження базується на сукупності у 934 особи, що презентували 230 таких мікросоціальних одиниць. З цього корпусу маємо адекватні дані для 170 домогосподарств, розгляд яких виступив базовим щодо класифікації сімейно-домових колективів. Інші 60 випадків були зафіксовані у негрецьких домогосподарствах: орендарів квартир, обслуги, родичів, що проживали разом з особами негрецького походження. Згідно із характеристиками цього масиву визначаються чотири типи грецьких господарств Одеси кінця ХІХ ст.

Перший тип складала розширені домогосподарства із подружньої пари (чи одного із батьків — вдівця/вдови) та їх дітей спільно із різними поколіннями родичів, що представляли горішню чи долішню лінію спорідненості (дід/баба, онуки), чи друзі, працівники, співробітники із хатніми робітниками або без них.

Характерним прикладом може служити сімейна група № 14, яка складалася із 10 осіб: голови родини, Єлефтеріуса Пападопулоса, 36 років, купця другої гільдії, народженого у Трапезунді; його дружини — Анни, 25 років, що народилася в Одесі; двох синів 4-х та 2-х років, однорічної доньки, братів голови родини — Ставроса та Костянтина Пападопулосов, 28-ми й 21-го року, неодружених, що народилися у Трапезунді. Вони мали трьох хатніх робітниць: 60-ти, 24-х і 20-ти років. Перша з них — солдатська вдова, інші — селянки, які приїхали до Одеси з Харківської та Подільської губерній. Мешкали вони в центральній частині міста (Бульварній ділянці), вул. Дерibasівська, 10, кв. 3 [59; 703, с. 112].

Другий тип — домогосподарства розширеного типу без сімейної структури характеризувалися сукупністю осіб, що мешкали разом, але без шлюбних пар, без прямих ліній спорідненості між собою, з чи без домашнього персоналу. У таких випадках, як правило, простежується сумісне проживання неодружених братів із працівниками, що обслуговували них. Характерним прикладом домашньої групи без зв'язку спорідненості виступає наступний приклад: Сурмелі Димітріоса Костянтиновича, 19 років, неодруженого; Савваїті Михайла Ілліча, 15 років та Пападакі Панаса Миколайовича, 18 років. Перший з них був підданим Росії та два інших — громадянами Туреччини. Для двох осіб рідною мовою була грецька, а для одного — російська. Усі троє були студентами семінарії в Одесі. Проживали на розі Олександрівського проспекту та вулиці Поштової, 6 у межах Олександрівської ділянки [13, арк. 30–31; 703, с.112].

В нашу базу даних не потрапив один з елементів третього типу — складні родинні колективи. Припускаємо, що братерські та батьківські домогосподарства були присутні серед греків Одеси, однак основну частину складали нуклеарні (прості) сім'ї та одинаки. Нуклеарні колективи склалися зі шлюбної пари з дітьми або без них. Інколи це може бути один із батьків, що був вдовий, та можуть бути хатні працівники. У цьому плані показовою є родина, яка нараховувала чотири особи: Саррі Георгіос Іоанович, глава сім'ї, 45 років, громадянин Греції, що народився у Туреччині, займався зовнішньою торгівлею; його дружина — Саррі Олени Костянтинівні, 25 років, що народилася також у Туреччині, їхня однорічна донька та служниця, 22-х років, селянка з Київської губернії [34; 703, с. 112].

Нарешті, четвертий тип — поодинокі домогосподарства склалися з одиноких парубків чи чоловіків без постійної роботи, чи постійного місця проживання або вдівців/вдів з/без хатнього персоналу. Виразний приклад: Мотсо Марія Фотіївна, 38 років, вдова з Константинополя, рідна мова — грецька, спадкова почесна громадянка за чоловіком, власниця нерухомості,

яка проживала разом із трьома російськими слугами/служницями 47, 57, 29 років [86, арк. 44–45; 704, с. 113].

Більшість греків Одеси наприкінці XIX ст. проживала у простих нечисленних господарств, які утворювали близько спорідненні особи [703, с. 116]. Слід визнати, що подібні родинні колективи вважаються сім'ями міського (сучасного) типу, що визначалися тривалим облаштуванням в урбаністичному середовищі та виявляють т. зв. «неолокальність». Характер організації та розвитку зв'язків між членами таких колективів обмежувалися шлюбною парою та їхніми дітьми. Як витікає із порівняння між міськими та передміськими господарствами Одеси, як правило, другі мали менше домогосподарств з 2–3 осіб та більше з 6–10 осіб, аніж міські аналоги. 22,35% у місті та 14,28% у передмістях складали домогосподарства з двох осіб. Ще 19,04% у місті та 15,42% у передмістях — це господарства з 3 осіб. Відповідно, 26,04% (у місті) та 37,7% (у передмістях) господарств нараховували сімейні колективи з 6–10 осіб [308, с. 10]. Середня кількість людей на одне домогосподарство у передмістях більшою мірою схожа на середній показник країни, яка на той час характеризується як аграрна.

Менша кількість представлена розширеними соціальними одиницями. За нашим припущенням, категорія цих господарств асоціюється зі зв'язками спорідненості між різними когортами родичів, що мешкали у складі подібних колективів (міграції першого та другого поколінь) та засобом облаштування у місті (одночасне або поступове переселення членів родини та родичів). Також наявний зв'язок зі ступенем їхньої інкорпорації в суспільство, та з їхнім економічним становищем. Істотним фактором сталості таких родин був соціально-економічний рівень розвитку суспільства в цілому. Наявність вагомого середнього класу та хронологічний діапазон грецьких міграцій, що охоплював, як мінімум, два покоління міг сприяти перетворенню розширених домогосподарств на прості, нуклеарні сімейні колективи.

Зовнішні умови мешкання домогосподарств напряму залежали від структурно-просторового розвитку Одеси, яка складалася із декількох різних

соціокультурних районів. Після будівельного буму початку 70-х рр. XIX ст. сформувався принципово новий тип житлових споруд — «прибуткові будинки», зі значною кількістю квартир для експлуатації. Домовласники були зацікавлені в оренді свого майна і багато жителів Одеси репрезентували мешканців подібних квартир. Двох, трьох та більш поверхів флігелі споруджувалися навколо внутрішнього подвір'я. Збільшення площі за рахунок підвищення поверхів, інтенсивний розвиток будівельних технологій складав суть архітектурної еволюції другої половини XIX – початку XX ст.

На подібні орендовані квартири приходилася більшість домогосподарств, що увійшли до бази даних переписних листів 1897 р. Лише епізодично до неї потрапляли домовласники, понад 95% наймали свої квартири тимчасово. Середній дім у межах Одеси на 1897 р. складався з 7,1 квартир із 32 жителями (4,5 особи на квартиру). Разом з тим, для передмістя аналогічний показник складав: 10,2 квартири із 47 мешканцями (4,6 особи на домогосподарство) [527, с. 62–63]. Порівняємо: у Санкт-Петербурзі на один житловий будинок приходилося 17 квартир зі 107 жителями (6,3) та у Москві — 6,7 квартир із 28 мешканцями (4,1). Загальна кількість квартир в Одесі нараховувала 75 202, з яких 12,5% залишалися вільними. Очевидно, що у різних ділянках міста будинки відрізнялися між собою. У найбільш престижних районах — Бульварному та Херсонському ціна однієї кімнати на рік складала 122 та 99 карбованців, відповідно. У той же час, у Михайлівському і Пересипському — 54 та 47 карбованців. Значна різниця виявлялася не тільки стосовно ціни нерухомості, але й у залежності від наявних санітарно-побутових умов. Лише 45% від усіх квартир мали каналізацію, 29% квартир не були обладнані водопроводом. 4 із 10 об'єктів нерухомості міста (39%), за даними медично-санітарних служб, відповідали формальним вимогам: мали вимощене подвір'я, систему відводу дощової води та каналізацію з водопроводом. Більшість із них розташовувалися у центрі [703, с. 114–115].

Таке звернення та увага до квартирних обставин життєдіяльності міських родин зумовлено важливістю не стільки побуту, але і як потенціал, який мало торгове місто-порт, що швидко розвивалося безпосередньо у залежності від товарообігу та врожаю. Економічні чинники визначали соціальні контури фонду різного типу нерухомості. А мешканці Одеси перманентно «приходили/відходили», включаючись до можливостей урбаністичного середовища. Наприклад, одним із чинників наявності такого значного вільного житлового фонду (кожне десяте приміщення пустувало), в 1894 р. сучасники визнавали два попередніх неврожайних роки — 1892 та 1893 рр., протягом яких «порт закрився і єврейське населення (яке займається переважно торгівлею зерном) покинуло місто» [527, с. 62].

Форми користування житла та динаміка утворення домогосподарств показує зростання кількості осіб, які орендували квартири. У більшості своїй це були чоловіки, але не тільки. Якщо об'єктом аналізу стають представники чоловічої статі, то простежуються наступні варіанти їхнього перебування в Одесі: 1) входили до розширених родин, що включали більше ніж одне покоління; 2) проживали разом з іншими сусідами, які не мали споріднених зв'язків між собою; 3) присутні у складі простих нуклеарних сімей; 4) жили на території домогосподарств із представниками інших національностей (євреїв, італійців, росіян).

На основі такого критерію стає можливою нова класифікація та систематизація сімейних колективів: у простих родинах (62), у 11 випадках фіксується також наявність ще одного квартиранта. У подібних випадках необхідність пошуку додаткових прибутків, джерелом яких виступала етнокультурна солідарність та земляцька допомога, а також залишок місця у міських квартирах, дозволяли сумісне проживання із молодими, зазвичай — неодруженими чоловіками, що перебували в Одесі у пошуках роботи, а також надавали шанс видати заміж доньок із сім'ї.

Багато із таких орендарів у грецьких господарствах мешкали, сплачуючи квартиру або працюючи в якості обслуговуючого персоналу, серед інших

сімейних колективів, не включаючи шлюбні пари (34 з 75 випадків). Більшість з таких чоловіків не були одружені. Це характерно описав Григоріос Куппас, працівник торговельного дому, якого керівництво спрямувало до Таганрогу у 1875 р. для закупівлі пшениці через «виснаження» ринків Одеси: «Живу разом із тещею покійного Камбітсі (земляка з Лесбосу), у якої є донька на виданні, що чудово грає на піаніно та ще одна, менша, й один син, та дружина з новим чоловіком та, таким чином, що я змушений спілкуватися з ними за потребою через той факт, що моя кімната знаходиться у сім'ї. Сплачую їм 35 карбованців щомісячно за цю кімнату, а також чай та обід» [703, с. 117].

Аналогічні випадки демонструють, що економічна ситуація та постійна або тимчасова робота виступали істотними факторами, що й відрізняють подібні домогосподарства від одиноких соціальних мікроодиниць. Тобто, ті, хто не мав родичів, проживали у місті самотійно, оскільки мали постійну роботу та економічну можливість утримувати житло с хатньою прислугою. Водночас більш молоді за віком та економічно слабші, мешкали разом з іншими особами [703, с. 116].

Згідно з нашими підрахунками та обробкою первинних формулярів перепису 1897 р., можна уточнити наукові уявлення про декілька моментів в історіографії. Так, зокрема, середню кількість членів у домогосподарствах Одеси тепер можемо оцінювати у 4,6. П. Херліхі, наприклад, оперувала даними про 4,18 особи, що дещо перевищувало відповідні показники по Москві (4,01) та Санкт-Петербургу (3,78) [635, р. 247]. При тому, слід врахувати, що у центральній частині Одеси аналогічні індекси були ще вищими — на одне домогосподарство фактично припадало 4,76. Цей результат отримали із дослідження 174-х грецьких сімей Одеси, щодо яких наявні повні та прямі свідчення. До них не були включені сімейні одиниці інших національностей, в яких мешкали греки: або квартиранти, або прислуга, або родичі. Не включені до нашого аналізу особи, що працювали на підприємствах, оскільки вони були переписані разом із власниками економічних одиниць.

Для порівняння, в Афінах середня чисельність людей на одне домогосподарство складало 8,66 (1879 р.). Сучасники пояснюють цю ситуацію тим фактом, що на один будинок у грецькому місті мешкало 2,08 родинних колективів. В аграрних районах Греції відповідний показник був набагато меншим, через що у середньому по країні на один дім припадало 5,23 особи [372, с. 53].

Серед грецького населення Одеси виявляються найбільш типовими два кластери господарств: із 6 осіб (17,24% з актуалізованої бази даних) та із 3-х (16,09%) [703, с. 117]. Тобто кожне третє домогосподарство греків Одеси на 1897 р. складало або нуклеарну родину з одною дитиною, або розширену соціальну одиницю із розвинутою спорідненістю чи найманим персоналом. На збільшення кількості членів у сім'ях чітко впливав торговельний характер Одеси, сумісне мешкання із квартирантами, зазвичай, теж греками та земляками, що приїхали, неодруженими чи без своїх родин на заробітки.

Показовим є випадок, де главою сім'ї являлася Психа Олена Іоаннівна, вдова, 25 років з Санторіні, що проживала разом зі своїми двома доньками: Психа Марія та Калі, 8 і 5 років, які теж народилися на Санторіні; бабусею 47 років та двома земляками, одруженими чоловіками, 38 та 50 років. Родина жила за рахунок орендної плати, яку власниця брала із чоловіків, матросів за професією. Місце, де вони мешкали: Карантинний та Польський узвози, знаходилося під Приморським бульваром, на краю пагорба та поруч із портом [100, арк. 86–87]. Мова йде про бідну ділянку, на якій концентрувалися нещодавні переселенці, заняття яких напряму були пов'язані із портом: матроси, вантажники, поденщики тощо.

Збільшенню середньої чисельності осіб у господарствах також сприяли й одруження у зрілому віці. Підрахунки їх із бази даних 1897 р. свідчать про середній вік обрання шлюбу: 33,7 для чоловіків та 24,7 — для жінок. Незважаючи на такі відносно умовні показники, можна припустити, що молоді подружжя ще деякий час мешкали разом зі своїми батьками до того часу, коли їхній дохід не дозволяв їм придбати/орендувати власну квартиру. Таким

чином, економічна ситуація (дорога нерухомість) діяли так саме, як й для аграрного соціуму — стимулювала реституцію складних родинних колективів. Автор путівника на 1914 р. прямо та категорично зазначав, що в Одесі «квартир дешевих та малих не існує. Квартири, при цьому, включають мебльовані кімнати для здачі в оренду, особливо у нових житлових будинках. У середньому, гідна кімната, мебльована, зі служницею та самоваром, коштує 15–20 карбованців на місяць» [703, с. 118].

Заняття торговельними професіями та, нерідко, приватно-сімейний характер таких підприємств, заважали створенню окремих господарств у молодому віці. Другим чинником розростання домогосподарств виступало їхнє поповнення не тільки за рахунок родичів та свояків, а також шляхом приєднання осіб із персоналу, що обслуговував та проживав на одній житловій площі із володарями. Понад третина — 37,7% від усіх грецьких сімей мала подібну прислугу. Абсолютна більшість таких випадків нараховувала одну персону, зазвичай жінку, колишню селянку із навколишніх губерній, що виконувала весь обсяг домашньої роботи (приготування їжі, прибирання, сервірування, прання, турботу за дітьми, грудне вигодовування). Прислугою виступали юні дівчата або вдові жінки. У випадку, коли їх було декілька на квартиру, праця розподілялася між ними. Чоловіки-слуги були нечасто і, в основному, виконували обов'язки садівників або лакеїв (особисті слуги, що супроводжували господарів).

Кількість хатньої прислуги в одній родині відображувала рівень соціального та економічного становища, який мала конкретна сім'я у суспільній ієрархії. Так, зокрема, сім'я Андреаса Костянтиновича Кавура, 39 років, начальника телеграфної служби м. Одеси, складалася власне з нього, його дружини, його батька, що народився на о. Хіос, та трьох дітей (12, 11 та 8 років). В нього працювали та мешкали три служниці: 21, 17 та 13 років. Дві з них являлися католичками, що народилися в Аккермані, у Бессарабії. Одна з них виконувала обов'язки покоївки, друга — кухарки, а третя здійснювала загальну допомогу по хаті. Ця родина проживала у Бульварній дільниці міста,

на вулиці Катерининській 27/15 [74, арк. 12–13]. Навпаки, грецькі домогосподарства, що мешкали на Слобідці Романівці чи на промисловому Пересипу, прислуги не мали взагалі. Наприклад, родина шкіряника Спатару Петроса, 42 років, громадянина Греції, що народився на Хіосі, складалася із дружини та трьох дітей. Або сім'я Тсіроні Юрія, 65 років, родом із Сіроса, майстра шкіряної фабрики з дружиною та п'ятьма неодруженими синами. В обох випадків слуг не було [21, арк. 92–93, 101–102]. Варто порівняти фахові заняття цих двох голів родин з аналогічною традицією шкіряної справи як на Хіосі, так і на Сіросі. Вони прямо вказують на те, що переїзд до Одеси був зумовлений кризою шкіряного ремесла у Греції [646, с. 122–146; 611, с. 603; 660, с. 181, 215].

Більшість сімей, що склалися зі шлюбної пари, мали дітей. Лише 14 випадків (13,3%) зі 105 подружніх пар на момент перепису 1897 р. вказали себе бездітними. При тому, грецькі родини Одеси вже уявляли собою модерний (міський) тип сімейних колективів із мінімальною кількістю спадкоємців. Середній індекс дітності для греків кінця XIX ст. може бути вирахований як 2,3 дитина на одну родину. Майже чверть усіх грецьких сімей (24,76%) мали по дві дитини, а ще п'ята частина (20,95%) — по три.

Важливу і формальну, і змістовну роль в організації та функціонуванні родин виконували їхні глави. Це могли бути особи, що мали утримувати свої сім'ї, купляючи чи наймаючи житлові приміщення. Решта осіб, що не мали такої можливості, проживали разом або із родичами, або із друзями в кімнатах. З всієї бази дослідження посімейного складу греків Одеси на 1897 р. виявлено невисокий відсоток 2,9% (28 чоловіків та жінок) тих греків, що мешкали в інших за національністю сімейних колективах. Ще менше — лише 9 осіб, мешкали в якості прислуги у негрецьких домогосподарствах. 23 особи греків вважалися «родичами» серед російських, польських, німецьких тощо господарств. Решта греків, що потрапили до репрезентативної вибірки, виявили етнокультурну гомогенність проживання. З них головами родин вказано 143 чоловіки та 26 жінок [12–131, База даних DIR Перепис 1897].

Віковий аналіз глав родин-чоловіків показує, що такими у віці від 21 до 30 років були лише 9%, абсолютна більшість — 61,8% — у віці 31–50 років. Аналогічні підрахунки жінок-глав родин демонструють, що домінуюча більшість — 76,9% — вдовиці середнього віку або старшої вікової когорти, які мешкали зі своїми дітьми та/або іншими родичами, в основному — братами. Спостерігався і соціальний фактор: майже усі вдові особи займалися здачею в оренду нерухомості чи «жили з капіталу», тобто були рантьє.

Це відповідало значному соціально-економічному розшаруванню етнокультурної спільноти греків Одеси. Диференціацію краще за все вдалося простежити саме у центральному районі Одеси — Бульварній дільниці, в якій наочно проявлялося класове різноманіття. На відміну від соціально гомогенних районів передмістя, у межах історичного центру сконцентрувалися представники різних верств та економічного стану, особливо — серед грецького населення. Евристичної цінності кількісним реконструкціям додає той факт, що майже третина усіх греків — 30,55% мешкала у Бульварній дільниці [703, с. 120–121].

Вона була розташованій на горі та захоплювала початкові простори забудови міста із фасадом на Чорне море, на порт. Тут чітко сплановані квартали, розподілені паралельними та перпендикулярними вулицями. Крім багатьох житлових споруд, на дільниці зосереджені основні публічні споруди адміністративного, економічного, культурного, релігійного спрямування.

У районі наочно представлена вертикальна соціальна диференціація. Аристократичні верстви населення проживали на підвищених просторах, а вздовж ярів мешкали нижні верстви одеситів. Так, Приморський (Миколаївський) бульвар, що був розташований вздовж морського фасаду порту, формували палаци заможних дворян і купців. Серед них було чимало греків: № 2 — будинок Г. Маразлі; № 19 — триповерхова споруда родини Родоканакі, в якій мешкав Ф. Родоканакі з дружиною та п'ятьма дітьми; №10 — готель «Лондонський», що у 1870-х рр. перейшов до С. Раллі. У 1870 р., знов на горі, був споруджений дім Маврокордато [703, с. 122].

На перпендикулярних вулицях, що тяглись вздовж ярів, які вели до порту, знаходилося чимало двоповерхових будинків із маленькими квартирами, які орендували людні сім'ї нижчих соціальних верств. У цифровій базі даних можна локалізувати 31 грецьку родину Одеси, з яких 28 — представники першого покоління, в основному з островів Санторіні, Патмос та Хіос. Вони усі, разом із рештою своїх земляків, мешкали саме у таких численних квартирах трьох будинків. Репрезентували вони робітничий люд: матроси, вантажники, прачки та кравці.

Конкретні історичні факти соціальної структури греків Одеси на 1897 р. представлені в таблиці (додаток С). Для моделювання соціального простору обрали родинні колективи, які були прописані у двох будинках за адресою Польський узвіз 4 та 6 (на розі з Карантинним провулком).

Таким чином, представлені дані показують, що греки Одеси на 1897 р. уявляли собою укорінену, але, водночас, дуже негомогенну у соціально-економічному вимірі групу. Виявляється чітка тенденція переходу від комерційної громади до потужної пролетаризації грецького населення міста. В цілому, грецька община характеризувалась як спільнота із низькими темпами відтворення, з відносно високими показниками шлюбного віку та істотним рівнем освіти.

Історичну динаміку дозволяє встановити порівняння результатів аналізу даних 1879 та 1897 рр. Показові два принципових аспекти: співвідношення одружені/неодружені за станами; сімейні колективи через призму двох переписів. У результаті їх порівняння вимальовується перехід грецької спільноти Одеси до більш збалансованого та стабільного стану. Про це свідчать істотні трансформації статевого розподілу одружених/неодружених/вдових. Якщо на 1879 р. він складав: 37,0; 53,4 та 9,7%% для жінок; 23,8; 72,7 та 3,5%% для чоловіків, то вже на 1897 р. відповідні ж показники становили: 7,7; 15,4 та 76,9%% для жінок; 30,9; 66,9 та 2,2%% для чоловіків. Ці емпіричні дані розкривають істотне збільшення доли вдових жінок (з 9,7 до 76,9%%) та зменшення одружених (з 37,0 до 7,7%%).

Щодо чоловіків, то такі долі виступають майже однаковими. Пояснення цьому можна шукати у поліпшенні гендерного балансу чи статевого співвідношення всередині грецької групи Одеси протягом останньої третини XIX ст. Це опосередковано свідчить про зміну характеру від міграційної спільноти до стабільної.

Стосовно порівнянь шлюбне-сімейних колективів, то вони відображають схожі тенденції. На однаковому рівні залишилася лише доля родин одиноких вдових осіб (12,4% на 1879 р. проти 13,2% на 1897 р.). Понад удвічі зменшилася частка простих (нуклеарних) сімей: з 77,1% (1879 р.) до 36,6% (1897 р.). Значно зросла дольова присутність складних розширених сімей (з 5,3% до 16,7% протягом 1879–1897 рр.) та домогосподарств без споріднених структур (з 5,3% до 33,5% відповідно). Така ситуація дозволяє говорити також про умовну стабілізацію грецької общини Одеси, перехід від міграційне-стабільної до укоріненої спільноти.

4.3. Територіальна, соціальна та професійна структура грецької спільноти Одеси.

Не існує адекватних джерел щодо реконструкцій соціально-територіального складу грецької спільноти Одеси протягом першого століття існування міста. Першу загальну картину можемо встановити базуючись на матеріалах переписів 1892 та 1897 рр., коли етнокультурна група знаходилася на маргінальному етапі своєї життєдіяльності (греки Одеси склалися із залишків переселенців різних історичних періодів). На 1897 р. лише 5 086 осіб серед одеситів вказали грецьку мову в якості «рідної». Із загальної кількості — 403 815 мешканців міста, греки склали вже відносно незначну групу — лише 1,3% від усього населення. Подібну картину можна вважати типовою для другої половини XIX ст., коли греки поступилися як кількісно, так й у дольовому співвідношенні іншим етнокультурним спільнотам Одеси.

Офіційне діловодство переконливо свідчить про поступове зменшення абсолютної чисельності грецької присутності у місті та у регіоні, в цілому, упродовж XIX ст. Греки були найбільш чисельною групою, мали привілеї на

ранніх етапах розвитку Одеси, на початок середземноморської зернової торгівлі. За оцінками консульських служб, до часу розбрату між греками, росіянами та євреями у березні 1871 р., грецьке населення, за дуже стриманими оцінками, переважало мінімум удвічі чисельність греків, представлених у 1897 р.: понад 12 тис. [703, с. 84] проти 5 тис.

Ослаблення грецької присутності в Одесі пояснюється різноманітними чинниками. Зі спеціальної історіографії відомо про переміщення грецьких переселенців до Греції: упродовж 1820–1830-х рр.; після 1871 р., куди також повертаються й капітали [703, с. 84]; а також про повторні міграції купців у другій половині XIX ст. з Одеси до портів Азовського та Чорного морів (наприклад: Ростов, Єйськ, Новоросійськ), куди переміщується основний потік експорту зерна. Деяке послаблення соціально-економічного значення міста та труднощі, з якими зустрілася одеська пшениця на британському ринку через американську конкуренцію, зростання присутності євреїв та їхнє суперництво із місцевими греками в ряді професій (торгівля зерном та магазини колоніальних товарів) призвели до закриття справ багатьма грецькими торговельними домами.

Перепис 1897 р. надає достатньо свідчень про розуміння структури грецької присутності та щодо дослідження цієї еволюції протягом останньої третини XIX ст. Важливим є той факт, що община греків була розсіяна за громадянством переважно по трьох групах (грецькій, турецькій, російській) та з кожним наступним поколінням інтегрувалася до російського суспільства, поступово втрачаючи як рідну мову, так й свої виразні грецькі прізвища.

У 1803–1920 рр. Одеса була автономною адміністративною одиницею у складі Херсонської губернії з окремим спеціальним статусом «градоначальства». До нього, крім власне міського простору, включалося передмістя Дальницьке. Місто займало площу в 43 138 десятин та поділялося на сім окремих поліцейських дільниць: а) Бульварну, б) Олександрівську, в) Херсонську (разом зі Слободкою-Романівкою), складаючи центральну

частину міста та г) Петропавлівську, д) Михайлівську, е) Пересипську, ж) Дальницьку.

Згідно із переписом 1897 р. населення Одеси нараховувало 403 815 мешканців, з яких 23 274 проживали у передмістях. 423 особи не були враховані під час перепису, оскільки на той момент знаходилися на іноземних судах [308, с. IV; 703, с. 85]. Надзвичайне різке зростання населення, в особливості в останній чверті XIX ст., є очевидним із даних таблиці додатку Т.

Тобто, населення Одеси з 1892 р. по 1897 р., за шість років, зросло майже на п'яту частину — 18,5%, із щорічним приростом 4,6%. Порівняємо із грецькими містами того часу. Так, за грецьким переписом 1879 р., населення Афін та Пірею зросло на 30% та 48,9%, відповідно, з 1870 р. [372, с. 17].

Найбільше зростання мешканців спостерігалось у Михайлівській та Пересипській ділянках, тобто у районах, що знаходилися поза межами «вільної зони», ймовірно через промислове та торговельне значення цих просторів міста. Саме тут розташовувався ринок зерна та здійснювалося його навантаження на судна. Також ці райони знаходилися у передмістях Одеси та мали неабиякий потенціал щодо розширення.

Усі мешканці міста склалися із 71 851 господарської одиниці, що включали різні варіанти домових об'єднань. Згідно із даними перепису 1897 р. ці соціальні одиниці розподілялися наступним чином: а) сімейні господарства (одиниці на основі родових стосунків між їхніми членами); б) поодинокі господарства (неодружені або вдові особи з чи без хатнього персоналу); в) господарство осіб, що не пов'язані спорідненістю; г) господарства установ.

Разом із тим, спираючись на логіку перепису, визначилась структура домових об'єднань: 1) входили до розширених родин, що включали більш ніж одне покоління; 2) спільні з іншими сусідами, які не мали споріднених зв'язків між собою; 3) у складі простих нуклеарних сімей; 4) на території домогосподарств з особами інших етносів (євреїв, італійців, росіян).

Тобто, найбільшу групу сімейних господарств становлять численні господарства, які мають від 6 до 10 членів. Це стосується як міських, так і приміських ділянок. У середньому на кожне сімейне господарство міських ділянок припадало 4 особи та 5 осіб на приміській ділянці. Своім сімейним складом Одеса суттєво відрізняється від м. Санкт-Петербурга, в якому переважають сімейні господарства, що складаються з 2–3 членів [308, с. V].

Розуміючи умовність співвідношення мови та етнокультурної ідентичності, можна вважати, базуючись на рідній мові, що греки становили в 1892 р. 5 283 особи, а в 1897 р. дещо менше — 5 086. Громадяни ж Греції склали ще меншу групу в 4 400 чоловік. Разом із тим, реально грецька спільнота Одеси нараховувала більшу кількість осіб.

Виявлено чимало осіб, що не були громадянами Греції або не вказали себе як грекомовні, однак усі вони мають виразні грецькі прізвища. Це були нащадки тих, хто втратив свою рідну мову упродовж кількох поколінь мешкання в Одесі, розмовляючи російською. Типовим прикладом є родина Єлефтеріоса Пападопулоса. Діти сім'ї не знали грецької мови. Етнічне «уявне» Греції увійшло у життя сім'ї після Балканських війн (1912–1913 рр.). Йоргос Пападопулос, його син, у своїх спогадах пише: «...Восени 1912 року я вперше відчув себе греком. Почалися Балканські війни, і велику грецьку громаду Одеси охопив ентузіазм та патріотичний порив. Батько та інші видні греки дали достатньо грошей... Потім я ще вивчив наш національний гімн, співав його, не розуміючи сенсу слів. Вперше в мені прокинулося почуття національної гордості за своє походження... Звичайно, я знав, що батько був греком, але це для мене нічого не значило... Ми не вчили грецької, ми не знали жодного слова грецькою. Така байдужість до вивчення нашої національної мови була з вини мами, яка внутрішньо не відчувала особливого інтересу до Греції» [369, с. А 11].

Можливо, через ці чинники, сучасники, що не мали формально-бюрократичних посад, надавали інші оцінки, аніж грецьке консульство. Наприклад, Єфтіміос Каракалос, якій перебував в Одесі на початку 1895 р. із

метою дослідити потенціал використання та вживання коринфських родзинок російським ринком, вказував, що греки у місті досягають кількості у 13 000 осіб: «З 300 000 мешканців цього великого міста лише 13 000 є греками, 150 000 росіянами, 120 000 євреями та нечисленні німці, французи та італійці...» [365, с. 158]. Або інший — журналіст О. Зографос, що за родом своєї діяльності зустрівся із багатьма греками міста та керівництвом общини, навпаки, звужував дані офіційних джерел [628, с. 45].

Таким характерним прикладом може служити онук крупного купця з о. Хіос Іоанніса (Занні) Раллі. Павлу Раллі на момент переписи виповнилося 45 років. Він був сином Стефана Раллі, сина Іоанніса Раллі, одруженим і «спадковим дворянином». Він народився в Одесі, був православним християнином, рідною мовою зазначив російську. Вивчав юриспруденцію у Новоросійському університеті, був власником нерухомості в Одесі та землевласником, одночасно, виконував обов'язки члена адміністративної ради Облікового банку [32, арк. 2–3]. Припускаємо, що через ім'я та грецьке походження, елліни вважали його приналежним до своєї громади, хоча він не входив за формальними ознаками переписів 1892 та 1897 рр.: ані його громадянство, ані рідна мова не видавали в ньому грека.

Переписи 1892 р. та 1897 рр. вказують, що греки центральних ділянок міста — Бульварної, Олександрівської та Херсонської, які разом склали дві третини від усієї кількості грецької етнокультурної групи міста, так і залишились майже без змін в абсолютній кількості та з деяким зростанням у відсотках [318, с. 2–3; 308, с. 36–37]. Припускаємо, що це були, перш за все, залишки більш ранніх хронологічно переселенців до Одеси, що включали й «корінних» греків, які брали участь у формуванні міста. Менше греки присутні у виробничому «Порті» та напіваграрній Дальницькій ділянці (декілька десятків, причому з явним домінуванням осіб чоловічої статі). «Пролетарська» група греків ремісників та робітників зосереджувалася у передмістях Молдованки (Петропавлівська та Михайлівська ділянки), а також Пересипу. Третина усіх греків Одеси репрезентували саме цю територіальну групу.

Територіальна структура розселення греків Одеси відображає соціально-економічну зайнятість етнокультурної общини. Так, на 1879 р. господарсько-активна частка греків нараховувала понад половину від усієї кількості — 55,27%. Синхронна компаративна перспектива дозволяє стверджувати, що це була середня частка для урбаністичних центрів із розвинутою забудовою. Наприклад, в Афінах, мешканці яких збільшилися на третину між 1870 і 1879 роками, подібний показник склав 52,7%. У той же час, середні аналогічні відсотки по Греції в цілому, як країні з аграрним характером, склали лише 36,8% (1879 р.) [372, с. 112–131].

З узагальнюючого аналізу джерела [289] слідує, що домінуюча частка греків Одеси працювала. Такий високий ступінь зайнятості підтверджує тезу про трудову та виробничу привабливість міста. Серед 1 427 представників загальної чисельності чоловічої статі 1 264 особи були працевлаштованими. Якщо із решти вирахувати дітей та підлітків, а також персон старіше 55 років, залишається 14 осіб (або 0,98%). Така невелика частка репрезентувала або безробітних, або тих, хто не мав формальної можливості заявити про свою фактичну діяльність. Стосовно осіб жіночої статі, то за умов відносно низької їхньої частки у верстві економічно активного населення грецьких громадян Одеси (32,25%), абсолютна більшість з них — 91,47% — не були залучені до праці. Лише 74 жінки задекларували свою господарську зайнятість.

Огляд вікової варіативності економічно-професійної зайнятості грецького населення Одеси за 1879 р. лише підтверджує тезу про істотну вагу міграційного сегменту у складі цієї етнокультурної общини міста. Навіть серед підлітків і чоловіків похилого віку відсотки непрацюючих мінімальні. Основну частку спільноти становили працюючі чоловіки середніх років.

Аналіз професійної структури показує, що понад третина (38,68%) не заявили про свої галузі зайнятості. Це свідчить про переселенську маргінальність таких осіб, готових до будь-яких різновидів праці. Майже стільки ж — 40,3%, вказали, що працюють «обслугою», «учнями», «торгівцями», «моряками», «кожухарями», «слугами». Варіативність решти

професій достатньо значна. Греки займали широкий діапазон робітничих місць: від представників висококваліфікованої робочої сили (лікарі, ремісники, майстри тощо) до поденного найму. Характерно, що основна маса греків Одеси була залучена до торгівлі та різноманітних виробництвах.

Детальний аналіз структури зайнятості демонструє, що домінуючою групою серед професій грецьких громадян Одеси, була спільнота найманих працівників, що виявилася найчисельнішою – 384 особи (майже 17%, або кожен сьомий грецький громадянин Одеси). Помітно їм поступаючись, далі йшли представники торгових корпорацій (111 особа чи 4,86%), морських спеціальностей (84 особи чи 3,68%) та шкіряники (75 чи 3,29%).

Стає зрозумілим, що колись міцне комерційне ядро грецької общини Одеси на 1879 р. знаходилося у стані рецесії. Вже сформувалася соціальна група малозабезпечених робітників та дрібної буржуазії (т. зв. «самозайняті»). Крім моряків, що тимчасове перебували у місті та чекали найму, особливе місце займали кожухарі. Це була певна організована група переселенців з Єрмуполіса, які після кризи галузі та банкрутства низки підприємств на Сіросі [646, с. 122–146; 611, с. 603; 660, с. 181, 215], шукали роботи на шкіряних заводах Параскеви та Родоканакі [526; 612, с. 53].

Це опосередковано підтверджує високий відсоток «пролетарських» та ремісницьких спеціальностей (кравці, прислуга, шевці, пекарі, ковалі тощо), що у сукупності складали дещо більше третини (36,06%) від усього економічно активного грецького населення. Т. зв. «вільні» професії (вчителі, лікарі, юристи, митці тощо) досягали 34,39%, тобто склали майже таку ж саме частку. Торгівці та власники магазинів (включаючи господарів готелів) нараховували 17,36%. Тобто, особи «середнього класу», що представляли громадян Греції в Одесі за переписом 1879 р., давали вкрай високий відсоток — 84,39%. Робітники та службовці складали лише 9,1%. Реліктовими стосовно Одеси слід визнати наявність землеробських груп зайнятості — 3,25%. Та лише 2,5% приходилося на соціально-престижні верстви (власники

підприємств). Тобто, умовне непряме порівняння із даними першої половини XIX ст. показує посилення т. зв. «середнього класу» та робітничих верств.

Складне питання із жіночою зайнятістю [700, р. 182–200]. Як і в аграрному суспільстві, у модерному (урбанізаційному), переважна більшість представниць жіночої статі формально не брала участь у виробництві. Це яскраво показує аналіз результатів перепису 1879 р.: майже половина (42,52%) дівчат були молодше 19 років, на відміну від 27,96% чоловіків, і більшість осіб обох статей знаходилися у працездатному віці. Ще майже стільки ж — 47,54% становили популяцію у віці від 20 до 49 років, тоді як відповідний відсоток чоловічого населення наближався до 60%. Статистичний аналіз переписних формулярів показує, що лише 6,17% жінок брали участь у виробничій діяльності, а основна маса займалася хатніми обов'язками, вихованням та навчанням дітей. 74 жінки, що задекларували свою зайнятість, розподілялися на 19 спеціальностей: садівниці (11), службовці (10), землероби (10), кравчині (8), вчительки (7), покоївки (6), робітниці (4), господарки (3), продавчині (2), торговки (2), пекарі (2), кухарки (2) та інші [289].

Аналіз структури жіночої зайнятості виявляє, що грекині з середнього класу були професійною обслугою, вчительками або займалися дрібною торгівлею. Решта була робітницями низьких верств (робітниці промислових підприємств, шкіряних заводів, покоївки, кухарки й т.п.). Причому близько двох третин представниць низьких верств (60%) складали грамотні жінки. Соціально-престижні роботи були продемонстровані 3-ма домовласницями та 1-ю землевласницею. Показово, що усі вони були вдовицями за 45 років та мали прибуток від керування сімейним майном. Той факт, що такий невеликий відсоток жінок працював, означав, що доходів чоловіків було достатньо щодо задоволення потреб родини, або ж те, що це не мало сенсу через низьку заробітну платню жінкам.

Соціально-економічні верстви середнього та низького класів активно присутні та, скоріш за все, вже сформовані у структурі мешканців міста. Представники першого з них були вкрай важливими, однак й зростання

тенденції до пролетаризації урбаністичного середовища також істотні. Незважаючи на специфічність грецького населення Одеси, ці локальні спостереження за умов кореляції можна екстраполювати на міське середовище в цілому. Це надає додаткові аргументи для характеристики структури населення міста, які вже були наведені стосовно соціальних реконструкцій другої половини XIX ст. [637, р. 239; 636, р. 55].

Матеріали перепису 1897 р. також дають можливість простежити за окремими етнокультурними спільнотами. У тому числі — за важливими показниками соціального життя греків Одеси шляхом господарсько-економічних реконструкцій зайнятості у різноманітних галузях життєдіяльності. У початкових бланках фіксації враховувалися джерела доходів кожного із членів домогосподарств, а за наявністю економічно залежних одиниць у сімейних колективах (діти, дружини та особи похилого віку) їхній зв'язок із господарем. Розширення інформації на усіх членів домового господарства, що не були членами родин та працювали хатніми робітниками, дозволяє відтворити весь спектр категорій зайнятості та професій, що грали роль центрів тяжіння для нових переселенців до Одеси.

Основними спеціальностями та фахами, в яких були зайняті одесити, за класифікації органів, що здійснювали перепис, були заявлені наступні:

А) не промислові професії, що склалися із широкого спектру спеціальностей, якими володіли представники середніх та вищих верств, наприклад: адміністративні служби, військові та духовенство, вільні професії (лікарі, юристи, вчителі, митці, музиканти тощо), рантьє. Сюди ж були віднесені й особи, які володіли землею.

Б) промислові професії, в основному — робочі та робітничі, які розподілялися на дві категорії: а) добування корисних копалин та металургія; б) переробка сировини. Сюди включались й важливі галузі виробництва харчових товарів в Одесі, такі як мукомельна та лікєро-горілчана, переробка цукру, шкіри, воску та стеарину тощо.

В) торговельна галузь включала тих осіб, що були залучені до торговельного обігу або як проміжна ланка у систему експорту зерна, або як власники магазинів у місті (торгівля колоніальними товарами).

Г) галузь транспортування та комунікацій включала усіх, хто був зайнятий у морських та наземних перевезеннях (матроси, вантажники тощо), у телефонних і телеграфних службах, у кредитних установах.

Д) у «решті професій» вказувалися прислуга, що виконували низько кваліфікаційні роботи, такі як покоївки, кухарки, прачки, годувальниці, садівниці, візничі та жінки, що працювали у невеликих майстернях готового одягу, такі як кравчині або швачки.

З найбільш поширених професій в Одесі були хатня прислуга (24 087 осіб), поденні працівники (15 761 особа), зайняті на виготовленні готового одягу (13 441), зайняті у торгівлі сільгосппродукції, за виключенням зерна (9 320), у будівництві (7 439) та обробці металів (6 810). Селяни були не чисельною групою мешканців міста (1 388) та передмістя (2 460). Одним із популярних різновидів допоміжних промислів виступало городництво.

У таблицях додатку У узагальненні дані про господарські спеціалізації по кожній з етнокультурних спільнот Одеси, а також про участь жінок у цій спеціалізації. Очевидно, що серед більшості етнокультурних груп (росіяни, греки, німці, італійці) відсоток самозайнятого населення коливався біля половини (або 54%) від усіх представників груп, що мешкали в Одесі. Ймовірно, що це були середні показники чи типові рівні активності для груп в урбаністичному середовищі з інтенсивним розвитком.

Більш високі відсотки щодо французів, поляків та татар в Одесі надають підстави вважати, що у цих випадках мова йде про групи мешканців, які знаходилися у місті тимчасово на роботах, без родин. Опосередковано про це свідчить доволі високий відсоток влаштованих французенок у місті. Нарешті, низькі відсотки серед євреїв у самозайнятого населення можна визнати не стільки наслідком процесу незакінченості сімейного влаштування (теза, існуюча в історіографії) [635, р. 256–257], скільки високими показниками

народжуваності в єврейських родинах та малою часткою участі єврейських жінок у виробництві.

Найбільшою за кількістю населення груп за національністю, що з'їхалися до міста, виявилися росіяни. Щоправда, до цієї категорії тоді відносили, крім власне росіян, також українців та білорусів. Вони разом уявляли собою важливу спільноту, яка спрямовувалася у місто для поденної праці, а також у промисловість (55,7%). Але у запропонованій для перепису класифікації спеціальностей розчинявся т. зв. «середній клас». П. Херліхі надала свідчення про 11 734 військових (друга за масовістю професія), 5 824 будівельників, 2–3 тисячі перевізників, а також про участь у спеціальностях вищих класів суспільної ієрархії (управлінці (2 224), рантьє (2 616) та домовласники (1 954) [635, р. 249].

Очевидно, що протягом 1860–1890-х рр., після скасування кріпацтва та реформ, виявлялися труднощі для селян в організації аграрного виробництва та збуті продукції. Саме ці фактори істотно поповнювали та стимулювали внутрішні міграції та переміщення маси селян до міст, особливо до таких промислово-торговельних центрів, як Одеса. Подібних мігрантів приваблювала можливість роботи, що характеризувало ці урбаністичні осередки з бурхливим капіталістичним розвитком. Концентрація євреїв в Одесі, що відмічається в їхньому облаштуванні поза центральних районів, супроводжується зайнятістю бідних верств населення у промисловості та в якості обслуговуючого персоналу (51,8%), а також — представників середнього класу у торгівлі. Саме у цій галузі чітко фіксується переписом жорстка конкуренція між євреями та греками: 32% та 38%, відповідно. Усі різновиди торгівлі — від дрібних до масштабних зернових операцій в кінці XIX ст. монополізовані євреями. Особливо помітна їхня зайнятість у виготовленні одягу, столярному ремеслі та металообробці [703, с. 97].

Поляки Одеси на 1897 р. — це, перш за все, військові (4 144), обслуга та поденні працівники (1 490). Водночас, майже кожен десятий із представників цієї етнокультурної групи був рантьє — 594 персони, які жили з експлуатації

землі чи капіталу. Німці становили селянську верству, що концентрувалася навколо міста. Скасування пільгового стану, разом з інтенсивним капіталістичним розвитком, призвели до масового переселення їх до міст, зокрема — Одеси; або, навіть до еміграції в Америку. Згідно із переписом 1897 р., у цій етнокультурній групі промислові та обслуговуючі спеціальності склали 52,98% самостійно діючого населення. У столярному ремеслі, металообробці, виготовленні одягу та виробництві харчів, було чимало російських підданих німецького походження [703, с. 97–98].

У цьому контексті стає можливим схарактеризувати соціально-економічний профіль греків, що мешкали у місті. Він чітко репрезентував еkleктичну суміш різних напрямів життєдіяльності. Серед них протягом всього XIX ст. знаходиться міцне торговельно-фінансове ядро родин, які займалися великим за обсягом експортом зерна та імпортом колоніальних товарів. Щоправда, з 1860-х рр. разом зі зменшенням цього різновиду діяльності ця група значно звужується [698, с. 86]. Однак, й за межами торгівлі сформувалася істотна соціальна група з непривілейованих верств, що займалися найманою працею заради життєзабезпечення. Перш за все, це поденщики, які були зайняті на підприємствах міста із тривалим робочим днем та відносно низкою оплатою праці. Чимало серед греків було й домашніх робітників. Спосіб життя заможних купців, що знаходилися на «золотій жилі» зернової торгівлі, із міцних торговельних домів помітно трансформувалася через процеси зменшення масштабів та виселення з Одеси частини з них. Згідно з каталогом адрес-календаря за 1890 р. лише 3 з 40 експортерів зерна вказані як греки: фірми «Сини Мавро», «Георгіос Вучінас» та «Ф.П. Родоканакі» [703, с. 98]. Нечисленне представництво греків і у промисловій галузі. У списку промислових та кустарних підприємств Одеського градоначальства на 1898 р., з 513 одиниць лише 31 було грецьким, а ще 141 — єврейським. Серед таких греків переважали кушніри, мукомели та кондитери. Важливим підприємством із точки зору зайнятості робочої сили виявлялися: старий миловарний завод Николая і Костянтина Ксідія (рік заснування —

1856), на якому працювало 120 робітників без будь-якої механізації; пекарня та кондитерська Николая Абат'єлло (заснована у 1880 р.) зі ста робочими, яка мала машину природного газу; фабрика по виробництву халви та рахат-лукуму Лазаря Дуварджоглу (заснована у 1868 р.) із 60 робітниками, обладнана паровим двигуном; шкіряний завод Діонісія Бенетато, на якому працювало 95 осіб; шпалерна фабрика братів Тарнопуло (заснована у 1876 р.) з 92 робочими та типографія Николая Хрісогелоса (заснована у 1881 р.), яка надавала робочі місця 59 особам [703, с. 98].

Перепис 1897 р. зафіксував серед греків Одеси поширення спеціальностей, що не мали високого суспільного престижу. Пролетаріат у греків був репрезентований робітниками на заводах із переробки тваринних та рослинних продуктів, виробництві сірників, у типографіях. Крім того, до таких професій слід віднести матросів, човнярів, шевців, кравців, офіціантів, лакеїв, швачок, модисток, прибиральниць тощо. Всього у цій групі було зайнято 233 грецькі родини, якщо зіставити їхню професійну зайнятість із вказівками про походження чи рідну мову [308, с. 134–149; 703, с. 100–101].

Тобто, наприкінці ХІХ ст. очевидна глибока соціальна диференціація грецької громади Одеси. Вона посилювалася із кожним новим поколінням переселенців до Одеси. В першій половині ХІХ ст. маємо умовно гомогенну заможну спільноту, то через півстоліття до неї входила помітна частина соціально непрестижних верств населення із нестабільними доходами.

Важливими для одеського суспільного життя кінця ХІХ – початку ХХ ст. виступали суперечності та протистояння двох етнокультурних груп: грецької та єврейської. Тому спробуємо проаналізувати структуру зайнятості цих двох общин, виявляючи їхні соціально-економічні неоднорідності. Обидві етнічні утворення у межах міста характеризуються розгалуженістю різних соціальних страт. Кожен десятий представник грецького населення (11%) проживав за рахунок доходів рантьє, у той же час серед євреїв таких виявилось майже у тричі менше — 3,97%.

Осіб, зайнятих в армії, адмініструванні, релігійній сфері та «вільних професіях» (вчителі, лікарі, юристи, митці, музиканти тощо), разом із банківськими та торговельними служителями серед греків нараховувалося 6,66%. Кожний третій або 35,32% складали торгівці та власники магазинів. Таким чином, забезпечений клас включав 42,47% від усіх греків Одеси. Ще третина або 36,16% належала до робітників і робітниць майстерень готового одягу, будівництва, промислових підприємств та візників. Селян нараховувалося лише 2,19%. До цієї ж групи, у нижчому соціальному класі, слід додати приблизно 80% від 104 осіб, які були зайняти морськими та річними перевезеннями, тому що у цій категорії не вказано, чи є вони працівниками, чи власниками. Решту греків — 2,87% також слід приєднати до пролетаріату, оскільки грецькі матроси, човнярі працювали за такий же мізерний дохід, що і їхні колеги по корпораціях (лише 12 крб щомісячно отримували матроси, а механіки — 28 крб на пароплавах Російського Товариства пароплавства та торгівлі на 1903 р.) [703, с. 101–102].

Таким чином, шлюбність, відтворення родинних колективів та суспільно-територіальної структури общини постають у комплексній сукупності між собою та подають складну картину розвитку грецької спільноти. Три мінімуми кількості утворення грецьких сімей припали на 1800-ті, 1830-ті, 1850-ті рр. Вони вказують на історичні зовнішні обставини трансформації громади від збільшення грецького населення міста до повернення значної його частини на Батьківщину.

Проте, незважаючи на коливання шлюбності, греки в цілому зберегли традиційне слідування за православними канонами та господарсько-економічною діяльністю. Найбільш наочно це видно із сезонності шлюбів із відсутністю вінчань в березні та грудні. Разом із тим, динаміка місцевої шлюбності впродовж більш ніж столітнього часу вказує на збільшення проявів секуляризації родинного життя греків Одеси.

Важливий є показник шлюбного віку осіб, що укладали першу родину. Грекам були притаманні високі відсотки пізніх чоловічих шлюбів і ранніх

жіночих. Вони були наслідком міграційного характеру грецької спільноти Одеси. Це підтверджується й нижчим жіночим віком, і вищим чоловічим віком укладання шлюбів греків у порівнянні з аналогічними показниками по місту в цілому. На традиційність інституту шлюбу греків вказує і різниця у віці подружжя, коли більшість чоловіків були старшими за своїх дружин. Проте, поряд із цим спостерігалася й інша тенденція шлюбності діаспорних спільнот — зростання відсоткове збільшення шлюбів, в яких дружина була старішою за чоловіка. Пояснення цьому явищу лежить у негармонійному співвідношенні статей у групі. Як наслідок, подібна ситуація сприяла або асиміляційно-інтеграційним процесам (шлюбом із представницями інших національностей), або поверненню чоловічого ресурсу до батьківщини.

Домогосподарства греків Одеси уявляли собою складні родинно-територіальні колективи, до яких крім родичів включалися соціально-земляцькі особи (в якості квартирантів, прислуги, мешканців у межах спільного простору тощо). Однак, основу складали шлюбні пари з дітьми та, інколи, родичами із висхідних ліній. Нуклеарна сім'я виступала базовою для соціально-елементарних господарств.

Подібна ситуація спостерігалась і на територіальному рівні усього міста. Однак етнокультурні зв'язки залишалися протягом усього часу існування грецької громади важливими для відтворення соціального простору, релігійно-конфесійного життя тощо. Розвиток динаміки спільного простору та грецької присутності у ньому відбувався постійно, хоча соціально-економічне розшарування мало б зруйнувати цю кооперацію. Проте, навіть за таких умов, продовжили функціонувати окремішні релігійні, громадські та освітні організації греків Одеси, підтверджуючи сталість грецької спільноти міста.

ВИСНОВКИ

Збільшення міграційних потоків в Європу на початку XXI ст. змушує науковців по-новому розглядати проблеми вивчення історії діаспори. Не на всі з них існують однозначні відповіді. Зокрема, і в грецькій, і в українській історіографії відсутнє бачення механізму стабільного існування і функціонування грецької спільноти на теренах колишньої Російської імперії в межах сучасної України.

Підходи сьогодення до вивчення окремих етнічних спільнот базуються, багато в чому, на залученні даних демографії, тим більш, що новітня демографічна думка йде в руслі інформаційного бачення світу. Внаслідок цього вкрай актуально й важливо дати комплексне дослідження історико-демографічного розвитку життєдіяльності грецького населення Одеси кінця XVIII – початку XX ст. Із цією метою, на відміну від попередньої історіографії, використовуються матеріали й грецьких, і українських архівів. Масовий матеріал церковної, адміністративної, поліцейської статистики, його обробка сучасними інформаційними технологіями й методами дозволяє виокремити елементи демографічного профілю грецької спільноти Одеси та відтворити її демографічну поведінку в рамках соціальних інституцій та практик міста на півдні Російської імперії XIX – початку XX ст.

Грецька присутність у місті наочно засвідчується із кінця XVIII ст. і безперервно відіграє провідну роль в Одесі до 1920 р. Грецька громада виступила ледь не першою організованою провідною спільнотою мешканців новонародженого порту і міста.

Одним із головних чинників стрімкого зростання багатств греків стало їх закріплення із початку XIX ст. в торгівлі українським збіжжям. Показники російської зовнішньої торгівлі засвідчують домінування грецьких торговельних домів у форматі міжнародних комерційних фірм в експорті зерна Одеси з 1830-х до кінця 1850-х рр. Подальші зміни як міжнародного, так і внутрішнього характеру (поширення телеграфу, будівництво залізних

шляхів, розвиток інфраструктури, банківської справи тощо), внесли істотні зміни у комерційний сектор. Як наслідок, греки втратили лідируючі позиції у зовнішній торгівлі, перейшовши на нерухомість, промисловість, фінанси.

Поряд із багатими підприємцями-греками в Одесі мешкали чисельні групи греків середнього достатку і мало заможних. Від самого початку усі вони прагнули до самоврядування, започаткованому у форматі церковної громади й продовженому у різних благодійних товариствах. Одним із потужних чинників самоорганізації греків було османське ярмо в Пелопоннесі та на островах Середземного моря. Це спонукало до виникнення таємної політичної організації «Філікі Етерія», діяльність якої сприяла розгортанню Грецької революції й утворенню незалежної грецької держави.

Проте загальна тенденція дій одеських грецьких самоврядних структур полягала, з одного боку, в прагненні забезпечити життєві потреби бідних греків, а, з другого боку, зберегти національну ідентичність, особливо другого покоління, за якого процес асиміляції був дуже високим. Зокрема, при змішаному проживанні з іншими етнічними групами, практика екзогамії у греків була переважаючою тенденцією. Багато дітей ходили до російських шкіл замість грецьких і втратили грецьку материнську мову. Отже, створення юридичних осіб (скажімо, благодійних товариств) мало й політичний підтекст, оскільки їхня діяльність протистояла русифікації імперської влади.

Демографічний потенціал грецького населення Одеси вивчався у зіставленні із загальними тенденціями відтворення народонаселення міста, яке показало типовість та особливості більш раннього переходу грецької спільноти від традиційної моделі до модерної моделі природного руху населення. Особливу роль у цьому грали міграційні (як постійні, так й тимчасові) процеси у грецькому середовищі метрополії.

Наочно це простежується в основних показниках та індексах створення родин, укладання шлюбів. Можна стверджувати про існування у греків специфічного типу суспільної солідарності, яка функціонувала у межах національно-територіальної общини (земляцтва). Це дозволяє говорити про

безпосередню залежність стратегій шлюбності від соціальних умов. Так, зростання обсягів міграції свідчить, що чим більше їх масштаб, тим вище вік укладання шлюбу для чоловіків та нижче для жінок; менша залежність від православних норм; мінімальний відсоток безшлюбних дівчат тощо.

Народжуваність разом зі смертністю є найважливішими показниками демографічних моделей відтворення населення. Залежність між ними та їх співвідношення призводять до виділення різних типів поведінки. Переписи 1892 р. та 1897 р. дають основні кількісні коефіцієнти народжуваності, які відтворюють загальну демографічну модель грецького населення Одеси. Загальні коефіцієнти народжуваності грецької общини Одеси в кінці XIX ст. коливались від 22,3‰ до 28,7‰, що набагато нижче середніх щодо міського населення імперії того ж часу — 47 або 50‰. Отже, грецька община Одеси кінця XIX ст. належить до репродуктивної спільноти із потенціалом вище середнього. Цей індекс показує напрям трансформації грецької групи — стан переходу від традиційної до модерної системи відтворення. Сумарний коефіцієнт народжуваності у греків (3,9) набагато нижчий, ніж у цілому по європейській частині Росії та майже дорівнює середньоєвропейському. У загальному типологічному вимірі він може бути віднесений до середнього.

Динаміка народжуваності впродовж 1799–1920 рр. простежувалась по напрямках: соціально-територіальні параметри народжень; чисельність народжень у приході та можливості кореляції природного приросту; вік перших пологів у жінок та, відповідно, визначення фертильного періоду; сезонність народжень та залежність від часу укладання шлюбів; частка дітей, народжених поза шлюбом.

Так, народження першої дитини дає важливі висновки щодо поведінки пар. Достатньо чітко спостерігається високий рівень «патріархальності» або «традиційності» грецької спільноти Одеси. Відсоток дітей, що були народжені у прямій залежності від дати фіксації шлюбів складав близько 40% та практично не відчував принципових змін протягом майже сторіччя. Також мала доля дітей народжених до нормального терміну вагітності вказує на

ліберальне ставлення до дошлюбних статевих стосунків. Традиційність та модерність народжуваності ілюструється й сезонним розподілом. Деякий «вибух» народжуваності наявний у липні (в два рази більше, аніж у решті місяців) та чергується із мінімальними піками через місяць. Така картина відображує традиційність сімейного побуту та репродуктивних стратегій у контексті православних уявлень про статеві взаємодії. Зокрема, сталість весілля/вінчання у жовтні призводить до значного відсотку появи дітей у липні. Наочна залежність періодів християнських постів (так Великодній піст частіше за все припадав на увесь березень) та спадом народжень у грудні.

Традиціоналізм громади розкривається й через інтервали між датами народження і хрещення. Хлопчики, як правило, хрещені в межах двох місяців від дня народження, а абсолютна більшість випадків запізненого хрещення відноситься до дівчаток. Висока дитяча смертність для хлопчиків (для дівчаток вона в дитячому віці в рази була меншою) мабуть, визначила мотивацію суворості у дотриманні традиції.

Окремо розглянуті приклади позашлюбних дітей, загальний відсоток яких невеликий: в метричних книгах є 396 із 9 157 хрещень. Можна констатувати досить ліберальний рівень позасімейних відносин. Соціально-територіальне походження жінок, які реєстрували дітей, народжених поза шлюбом, показав, по-перше, появу позашлюбних дітей в усіх соціальних станах населення Одеси. По-друге, є тенденція до хрещення таких дітей у приїжджих жінок, бо частка селянок і міщанок представляли інші регіони. По-третє, соціальна диференціація позначилася на домінуванні міщанок (34%), іноземно-підданих (19%) і селянок (11%). По-четверте, разом із тим, про негативну громадську думку свідчить високий відсоток відсутності фіксації походження матері (23% усіх випадків).

Студіювання смертності серед грецького населення виявило, що її середній щорічний показник був дещо нижчим, аніж аналогічні по всій губернії та в Європі. Найбільш високий відсоток смертей відмічається в перший місяць весни та в літні місяці. Крім того, наявне чітке домінування

чоловічої смертності над жіночою — майже у два рази. Такий стан був характерним щодо традиційних популяцій. Найменша кількість смертей приходилася на жовтень і грудень.

Аналіз дитячої смертності показав переважання смертності хлопчиків. Причиною більшості смертей немовлят стали захворювання. Зниження смертності на початку ХХ ст. можна віднести до двох груп факторів: організаційної та культурної. Перші — наслідок вжитих заходів і коштів, використаних державою для боротьби зі смертністю, а другі залежали від міри їх використання одеським населенням. Велику роль відіграли загальний прогрес медицини у греків Одеси, надання медичної допомоги, вжиття профілактичних медичних заходів та загальне покращення суспільної гігієни.

У структурі чинників смертей у середовищі грецького населення Одеси протягом 1800–1920 рр. відмічався високий відсоток випадкових смертей, який поступово зменшився до кінця періоду. Це був яскравий приклад історико-демографічної трансформації, у яку втягнулися греки Одеси. Зменшення показників та обсягу смертності, зміни у структурі її чинників дозволяють характеризувати його як традиційний із помітними рисами модерного. У цьому контексті греки Одеси ХІХ ст., як у цілому й населення міста, знаходилися у стані переходу до сучасного типу смертності.

Показово, що високий відсоток відспівування у Свято-Троїцькій церкві здійснювався над іноземними громадянами. Це підкреслює складний та негомогенний склад населення як міста в цілому, так і його частини — греків. Водночас простежується істотний вплив й такого фактору, як економічно-господарська активність мешканців Одеси.

Про традиціоналізм греків Одеси свідчить і аналіз їх шлюбності. Середній показник утворення шлюбів на рік складав 42,8 осіб. В цілому грецька община Одеси ХІХ – початку ХХ ст. майже чітко відповідала нормам православного суспільства. На це вказує відсутність відомостей про вінчання у березні та грудні — періодах тривалих християнських постів. Поодинокі випадки фіксуються для 1876 р. та 1915 р. (при тому — у першому кейсі вони

збігалися із Великодніми святами). Практично кожен п'ятий шлюб укладався у січні, кожен десятий — у лютому, квітні або вересні. На жовтень — листопад припадало по 12% від усіх вінчань. Можна визначити три основні календарні періоди: між Різдом та Масляним тижнем; після Великодня та в осінні місяці. Картина сезонності шлюбів за десятиріччями вказує на те, що кон'юнктура дат вінчань визначалася більш складними детермінантами, аніж просто емансипація шлюбу, формування сучасного суспільства.

Критерій «шлюбний вік» осіб, що укладали першу родину вважається в історичній демографії принциповим показником характеристик шлюбного інституту та його розвитку. Дослідження показало, що абсолютна більшість грекинь укладали шлюб у віці від 16 до 31 року. Майже половина усіх дівчат вінчалися до 21-го року свого життя. Навпаки, хлопці характеризуються більш пізнім віком: третина з них укладали шлюб протягом 26–31-го років свого життя. Кожен четвертий шлюб укладався, коли чоловіку було між 32 та 41 роками. Тобто достатньо високими є відсотки пізніх шлюбів серед чоловіків та мінімальні серед жінок. Так само і середній вік укладення шлюбу серед греків Одеси мав загальну спільну тенденцію до зменшення: з 29,6 років у чоловіків у 1840-і рр. до 27,9 у 1910-і рр. Для жінок спостерігалася зворотна ситуація — з 20,7 року він досягнув 21,8. Пояснення цього лежить у міграційному характері греків Одеси. Ще одною принциповою категорією інституту шлюбності виступає різниця у віці подружжя. У греків Одеси чітко спостерігається домінування шлюбних пар, в яких присутнє вікове привалювання осіб чоловічої статі — не менше третини випадків, коли різниця між подружжям складала 5–9 років.

Важливо, що соціально-територіальна структура народжувальних греків Одеси показала її еkleктичність — лише умовна половина є «одеситами» по народженню, а кожен другий — приїжджий першого покоління. Зменшення частки народжених в Одесі відображає як загальноміську тенденцію, так і посилення міграційного потоку т. зв. «понтійців». Вкрай показова «географія виходу» приїжджих греків. Абсолютна більшість з них — іноземно-піддані

греки, які народилися поза межами Російської імперії. Лідирували «турецько-піддані», дещо менш нараховувалося «німецьких» і «грецьких» громадян.

Соціальні інститути (перш за все — родини) та повсякденні практики також віддзеркалюють подібний переселенський характер. Високий відсоток неповних сімей (вдових та неодружених), мінімальна частка нерозподілених родинних колективів, що, в основному, були репрезентовані, скоріш за все, трудовими артілями, аніж мікрооб'єднаннями споріднених персон. Входження греків Одеси практично до усіх станів та різноманітних професійних корпорацій мали свої хронологічні особливості. Якщо до 1860-х рр. провідними стратегіями виступали торговельні операції, то протягом другої половини XIX – на початку XX ст. поруч із ними важливими сегментами з'явилися інші галузі. Особливо помітною стала «пролетаризація» групи (наймані та фахові робітники).

В цілому, грецька спільнота Одеси протягом усіх етапів своєї життєдіяльності відображала особливий перехідний міграційний тип. Незважаючи на певну стадіальну варіативність, ця типологічна характеристика базується на основних демографічних якостях та рисах. Так, будучи прогресуючою у статеві-віковій структурі (радикальні домінування представників молодшої та середньої когорт), група складалася із гендерної незбалансованої популяції — помітні високі чоловічі коефіцієнти серед осіб у репродуктивному віці.

Водночас загальна динаміка соціально-демографічного розвитку грецької етнокультурної спільноти Одеси впродовж кінця XVIII – початку XX ст. поряд зі збереженням патріархальності показує й вплив процесів секуляризації грецької громади — зменшення ролі християнських уявлень та церковних норм у сімейних відносинах.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Джерела

Архівні матеріали

Державний архів Одеської області (Держархів Одеської обл.)

Ф. 1. Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора

Оп. 147.

1. Спр. 117. (1867). Об учреждении в Одессе греческого общества. 41 арк.

Оп. 200.

2. Спр. 72. (1829). О действиях Одесской Греческой Вспомогательной Комиссии. 506 арк.

Оп. 221.

3. Спр. 4. (1821) Ч. 2. По высочайшему повелению об учреждении Комитета для вспомоществования Константинопольским грекам прибывших в Одессу. 125 арк.

Ф. 2. Канцелярія Одеського градоначальника.

Оп. 1.

4. Спр. 301. О состоянии всеподданейшего отчета за 1851 год. 422 арк.

5. Спр. 575. Всеподданейший отчет за 1860 год. 400 арк.

6. Спр. 813. О всеподданейшем отчете за 1870 год.

7. Спр. 1287. О всеподданейшем отчете за 1880 год. 470 арк.

8. Спр. 1837. О всеподданейшем отчете (1891).

9. Спр. 2815. Отчет о состоянии Одессы за 1900 год. 200 арк.

10. Спр. 2915. О всеподданейшем отчете за 1901 год. 29 арк.

11. Спр. 612. Об учреждении в Одессе Греческого Благотворительного Общества (1862) на 78 арк.

Оп. 8. (База данных «Перепись 1897»).

12. Спр. 28. Лист переписи населения по ул. Айзиковской д. № 3/8, арк. 2–3.

13. Спр. 31. То же по Александровскому проспекту, ул. Почтовой д. № 6–36, арк. 30–31.

14. Спр. 40. То же по ул. Борисова д. №7, арк. 10–11.

15. Спр. 42. То же, д. № 9, арк. 6–7.

16. Спр. 44. То же, д. № 12, арк. 1–2.

17. Спр. 46. То же, д. № 15, арк. 1–2.

18. Спр. 57. Лист переписи населения по ул. Б. Арнаутской д. № 7, арк. 11–12, арк. 15–16.

19. Спр. 96. То же по ул. Балковской д. № 22, арк. 1–2.

20. Спр. 108. То же, д. № 62, арк. 10–11.

21. Спр. 127. То же по Балковской слободке, арк. 16–17, арк. 51–52, арк. 92–93, арк. 101–102, арк. 120–121, арк. 137.

22. Спр. 128. То же по ул. Бугаевской д. № 1, арк. 20–21, арк. 44–45.

23. Спр. 130. То же, д. № 15, арк. 13–14, арк. 19–20.

24. Спр. 138. То же, д. № 31, арк. 161–162.

25. Спр. 155. То же, по ул. Болгарской д. № 40, арк. 18–19.

26. Спр. 156. То же, д. № 42, арк. 2–3.

27. Спр. 161. То же, д. № 54, арк. 6–7.

28. Спр. 164. То же, д. № 57, арк. 42–43.

29. Спр. 166. То же, д. № 59, арк. 22–23.

30. Спр. 169. То же, д. № 63, арк. 3–4.

31. Спр. 194. То же, д. № 86, арк. 8–9, арк. 34–35, арк. 86–87.

32. Спр. 326. То же по Воронцовскому пер. д. №1, арк. 2–3.

33. Спр. 333. То же, д. № 9/5, арк. 2–3, арк. 26–27, арк. 28–29.

34. Спр. 387. То же по ул. Греческой д. № 8.

35. Спр. 389. То же, д. № 21.
36. Спр. 393. Листы переписи населения по ул. Греческой д. № 47.
37. Спр. 458. То же по ул. Гоголевской д. № 35, арк. 1–2.
38. Спр. 463. То же по ул. Гаванной д. № 3, арк. 20–21.
39. Спр. 465. То же, д. 13в, арк. 2–3, арк. 18–19, арк. 20–21, арк. 22–23, арк. 24–25, арк. 28–29, арк. 40–41.
40. Спр. 474. То же по ул. Госпитальной д. № 12, арк. 6–7.
41. Спр. 478. То же, д. № 25, арк. 30–31.
42. Спр. 480. То же, д. № 36в, арк. 54–55.
43. Спр. 483. То же, д. № 40, арк. 40–41.
44. Спр. 496. То же по ул. Головковской д. № 45, арк. 20–21.
45. Спр. 509. То же по ул. Дальницкой д. № 2, арк. 30–31.
45. Спр. 512. То же, д. № 11, арк. 14–15, арк. 34–35.
47. Спр. 523. То же, д. № 46, арк. 8–9.
48. Спр. 525. То же, д. № (будка Василяди), арк. 1зв–2зв.
49. Спр. 528. То же пригорода с. Малый Куяльник, арк. 11–12, арк. 13–14.
50. Спр. 534. То же по ул. Дюковской д. № 14, арк. 4–5, арк. 10–11.
51. Спр. 535. То же, д. № 15, арк. 8–9.
52. Спр. 549. То же по ул. Дворянской д. № 4/46, арк. 8–9, арк. 20–21.
53. Спр. 551. То же, д. № 8/9, 9/8, арк. 10–11.
54. Спр. 552. То же, д. № 9, арк. 6–7, арк. 8–9.
55. Спр. 555. То же, д. № 14, арк. 12–13.
56. Спр. 557. То же, д. № 25, арк. 40–41.
57. Спр. 558. То же, д. № 16 и 31, арк. 4–5.
58. Спр. 559. То же по ул. Дерibasовской д. № 9, 5, арк. 23–24, 55–56.
59. Спр. 560. То же, д. № 10/3.
60. Спр. 561. То же, д. № 11.
61. Спр. 563. То же, д. № 14/25.
62. Спр. 564. То же, д. № 17/20.

63. Спр. 567. То же по ул. Дегтярной д. № 6, арк. 2–3.
64. Спр. 571. То же, д. № 9, арк. 4–5.
65. Спр. 572. То же, д. № 11, арк. 2–3.
66. Спр. 574. То же, д. № 15/25, арк. 8–9, арк. 14–15, арк. 28–29.
67. Спр. 608. То же по ул. Еврейской д. № 18, арк. 6–7, арк. 18–19.
68. Спр. 610. То же, д. № 22/25, арк. 2–3, арк. 12–15.
69. Спр. 612. То же, по Екатерининской площади д. № 3, арк. 21–22.
70. Спр. 613. То же, д. № 5.
71. Спр. 614. То же по Екатерининской ул. д. 7.
72. Спр. 617. Листы переписи населения по ул. Екатерининской д. 16/30, арк. 50–51.
73. Спр. 619. То же, д. № 17/23, арк. 22–23, арк. 64–65.
74. Спр. 620. То же, д. № 27/15, арк. 12–13.
75. Спр. 621. То же, д. № 29, арк. 6–7, арк. 8–9, арк. 14–17.
76. Спр. 632. То же, д. № 89, арк. 2–3.
77. Спр. 646. То же по Занделовскому пер. д. № 1–3, арк. 30–31.
78. Спр. 645. То же, д. № 12, арк. 2–3.
79. Спр. 654. То же по ул. Зайцева д. № 10, арк. 4–5, арк. 18–19.
80. Спр. 663. Листы переписи населения по ул. Золотаревской д. № 1, арк. 4–5.
81. Спр. 674. То же, д. № 34, арк. 6–7.
82. Спр. 690. То же по ул. Институтской д. № 13, арк. 60–61, арк. 64–65.
83. Спр. 697. То же по ул. Канатной д. № 21, арк. 8–9.
84. Спр. 698. То же, д. № 21, арк. 2–3, арк. 4–5, арк. 6–7.
85. Спр. 701. То же, д. № 24, арк. 2–3.
86. Спр. 702. То же, д. № 25, арк. 42–43, арк. 44–45, арк. 52–53, арк. 62–63.
87. Спр. 703. То же, д. № 26, арк. 6–7, арк. 20–27, арк. 44–45, арк. 82–83.
88. Спр. 704. То же, д. № 27, арк. 4–5, арк. 8–9, арк. 14–15.
89. Спр. 705. То же, д. № 29, арк. 30–31.

90. Спр. 706. То же, д. № 31, арк. 50–51.
91. Спр. 718. То же по Канатному пер. д. № 5, арк. 2–3.
92. Спр. 719. То же, д. № 7–8, арк. 2–3.
93. Спр. 721. То же по Кривобальской ул. д. 21, арк. 6–7.
94. Спр. 723. То же, д. № 27, арк. 24–25.
95. Спр. 728. То же по Красному пер. д. № 4, арк. 3–4.
96. Спр. 729. То же, д. № 6, арк. 7–8, арк. 19–20.
97. Спр. 730. То же, д. № 8, арк. 11–12, арк. 13–14, арк. 15–16, арк. 19–20.
98. Спр. 731. То же, д. № 10/24, арк. 12–13, арк. 14–15 арк. 8–9, арк. 10–11.
99. Спр. 732. То же по ул. Карантинной, № 4/13, арк. 44–45, арк. 46–47.
100. Спр. 733. То же, д. № 6, арк. 8–9, арк. 18–19, арк. 20–21, арк. 22–23, арк. 28–29, арк. 30–31, арк. 40–41, арк. 50–51, арк. 58–59, арк. 62–63, арк. 68–69, арк. 70–71, арк. 86–87, арк. 88–89, арк. 92–93.
101. Спр. 734. То же, д. № 8/17, арк. 6–7, арк. 10–11, арк. 20–21, арк. 22–23, арк. 26–27, арк. 30–31, арк. 32–33, арк. 38–39, арк. 40–41, арк. 42–43, арк. 48–49, арк. 50–51, арк. 52–53.
102. Спр. 735. То же, д. № 15, арк. 104–105.
103. Спр. 737. То же по Коблевской ул. д. № 1, арк. 10–11.
104. Спр. 739. То же, д. № 3, арк. 28–29, арк. 42–43.
105. Спр. 740. То же, д. № 4, арк. 2–3, арк. 22–23.
106. Спр. 741. То же, д. № 5, арк. 22–23, арк. 32–33.
107. Спр. 744. То же, д. № 8, арк. 4–5, арк. 40–41.
108. Спр. 745. То же, д. № 9, арк. 22–23, арк. 30–31.
109. Спр. 746. То же, д. № 11, арк. 2–3.
110. Спр. 747. То же, д. № 12, арк. 56–57.
111. Спр. 748. То же, д. № 13/19, арк. 2–3, арк. 12–13, арк. 60–61.
112. Спр. 752. То же, д. № 17, арк. 38–39.

113. Спр. 754. То же по ул. ул. Коблевской, Торговой и Садовой д.д. 23, 15, 2, арк. 4–5, арк. 28–29.

114. Спр. 755. То же по Коблевской ул. д. № 25, арк. 4–5, арк. 20–21.

115. Спр. 756. То же, д. № 27, арк. 12–13.

116. Спр. 757. То же, д. № 29, арк. 12–13.

117. Спр. 758. То же, д. № 33, арк. 4–5.

118. Спр. 761. То же, д. № 37а, арк. 10–11.

119. Спр. 762. То же, д. № 37б, арк. 8–9, арк. 56–57.

120. Спр. 763. То же, д. № 39, арк. 6–7, арк. 8–9.

121. Спр. 764. То же, д. № 41/6, арк. 40–41.

122. Спр. 771. То же, д. № 21, арк. 42–43, арк. 56–57.

123. Спр. 773. То же, д. № 23, арк. 36–37, арк. 92–93.

124. Спр. 776. То же по ул. Колонтаевкой д. №8/30, арк. 78–79.

125. Спр. 993. То же по ул. Ланжероновской д. № 15/2, арк. 12–13, арк. 31–32.

126. Спр. 997. То же, д. № 20 (Шварца), арк. 1–2.

127. Спр. 1002. То же, д. № 32, 35, арк. 8–9, арк. 6–7.

128. Спр. 1003. То же, д. № 34, арк. 2–3, арк. 16–17, арк. 20–21.

129. Спр. 1004. То же, д. № 36, арк. 6–7.

130. Спр. 1006. То же по Ланжероновскому переулку д. № 21, арк. 6–7.

131. Спр. 1011. То же по ул. Ливадной д. № 18, арк.1–2.

Оп. 11.

132. Спр. 170. Приложения к отчету Одесского Градоначальника (1891).

Ф. 17. Одеський міський магістрат

Оп. 1.

133. Спр. 31. Об учинении справки о состоянии к платежу Одесских переселенцев за взятый ими у Строевой упраздненной здесь экспедиции казенный лес 7000 р. денег, арк. 70–83, 133–142.

134. Спр. 56. (1798) Протоколы присутствия, арк. 30.

Ф. 37 – Херсонська духовна консисторія**(База даних «Греки Одеси»)****Оп. 3.**

135. Спр. 76 (1800) То же г. Тирасполя, Дубоссар, Тираспольского уезда, г. Одессы, арк. 29–33.
136. Спр. 111 (1806) То же церкви Греческой г. Одессы, арк. 1–15.
137. Спр. 136 (1809) То же г. Одессы, арк. 60–74.
138. Спр. 162 (1813) То же Одесского уезда, арк. 1–35.
139. Спр. 165 (1814) То же церкви Греческой г. Одессы, арк. 1–16.
140. Спр. 174 (1815) То же церкви Греческой г. Одессы, арк. 1–24.
141. Спр. 188 (1816) То же церкви г. Одессы, арк. 1–18.
142. Спр. 218 (1818) То же церкви Греческой г. Одессы, арк. 1–16.
143. Спр. 228 (1819) То же Одесской Греческой церкви, арк. 1–26.
144. Спр. 226 (1820) То же церквей г. Одессы.
145. Спр. 245 (1821) То же Одесской Греческой церкви.
146. Спр. 253 (1822) То же Одесских церквей, арк. 1–31.
147. Спр. 267 (1823) То же Одесского уезда, арк. 1–37.
148. Спр. 298 (1825) То же церкви Свято-Троицкой г. Одессы, арк. 1–30.
149. Спр. 314 (1826) То же Одесского уезда, арк. 1–40.
150. Спр. 330 (1828) То же Одесских церквей и уездов, арк. 2–42.
151. Спр. 351 (1829) То же г. Одессы.
152. Спр. 374 (1830) То же церквей г. Одессы, арк. 99–124.
153. Спр. 382 (1831) То же Одесских церквей и Одесского уезда, арк. 63–91.
154. Спр. 428 (1834) То же Одесских церквей и Одесского уезда, арк. 142–181.
155. Спр. 469 (1835) То же церкви Архангело-Михайловской, Покровской г. Одессы, села Петровки Одесского уезда, арк. 95–120.
156. Спр. 575 (1840) То же Одесских церквей, арк. 300–420.
157. Спр. 678 (1843) То же Одесских церквей.

158. Спр. 785 (1844) То же Греческой Троицкой церкви г. Одессы.
159. Спр. 807 (1845) То же церквей г. Одессы, арк. 301–400.
160. Спр. 844 (1846) То же Одесских городских церквей, арк. 261–350.
161. Спр. 859 (1847) То же Одесских городских церквей, арк. 226–337.
162. Спр. 909 (1848) То же Одесских церквей, арк. 208–322.
163. Спр. 977 (1849) То же г. Одессы, арк. 301–425.
164. Спр. 1131 (1854) То же Покровской, Михайловской и др. церквей г. Одессы, арк. 222–340.
165. Спр. 1422 (1863) Метрич. книга Михайловской, Пересипской и др. церквей г. Одессы, арк. 203–333.

Оп. 3а.

166. Спр. 111 (1850) Единоверческ. Покровская, Троицкая Греческая, Михайловская при женской обители, Михайловская на Молдаванке, Сретенская на новом базаре, Казанская, арк. 245–373.
167. Спр. 122 (1851) г. Одесса – Покровская, Греческая Троицкая, Михайловская при женской обители, Михайловская на Молдаванке, Сретенская на новом базаре, Казанская на Пересыпи, арк. 247–378.
168. Спр. 126 (1852) г. Одесса – Покровская церк., Греческая Троицкая, Михайловская при женской обители, арк. 193–296.
169. Спр. 138 (1853) г. Одесса – Покровская церк., Греческая Троицкая, Михайловская при женской обители, арк. 223–327.
170. Спр. 181 (1858) г. Одесса – Покровская церк., Греческая Троицкая, Михайловская при женск. монастыре, Михайловская на Молдаванке, Сретенская на новом базаре, Казанская на Пересыпи, арк. 173–274.
171. Спр. 196 (1860) Покровская церк., Греческая Троицкая, Михайловская при женск. монастыре, Михайловская на Молдаванке, Сретенская, арк. 204–294.
172. Спр. 205 (1861) г. Одесса – Покровская церк., Греческая Троицкая, Михайловская при женск. монастыре, Михайловская на Молдаванке, Сретенская на новом базаре, Казанская на Пересыпи, арк. 227–358.

173. Спр. 213 (1862) г. Одесса – Покровская церк., Греческая Троицкая, Михайловская при женск. монастыре, Михайловская на Молдаванке, Сретенская, арк. 203–340.

174. Спр. 222 (1864) г. Одесса – Покровская церк., Греческая Троицкая, Михайловская при женск. монастыре, Михайловская на Молдаванке, Сретенская на новом базаре, Казанская на Пересыпи, Петропавловская, арк. 203–311.

175. Спр. 228 (1865) г. Одесса – Покровская церк., Греческая Троицкая, Михайловская при женск. монастыре, Михайловская на Молдаванке, арк. 203–315.

176. Спр. 236 (1866) г. Одесса – Покровская церк., Греческая Троицкая, Михайловская при женск. монастыре, Михайловская на Молдаванке.

177. Спр. 244 (1867) г. Одесса – Единоверч. Покровская церк., Греческая Троицкая, Михайловская при женск. монастыре, Михайловская на Молдаванке, Петропавловская, Единоверч. Успенская, Кладб. Всех Святых.

178. Спр. 250 (1868) г. Одесса – Покровская церк., Греческая Троицкая, Михайловская при женск. монастыре, Михайловская на Молдаванке, Петропавловская, Сретенская, Успенская, арк. 255–362.

179. Спр. 257 (1869) г. Одесса – Покровская церк., Греческая Троицкая, Михайловская при женск. монастыре, Михайловская на Молдаванке, Петропавловская, Сретенская, Успенская, Казанская, арк. 249–416.

180. Спр. 261 (1870) г. Одесса – Покровская церк., Греческая Троицкая, Михайловская при женск. монастыре, Сретенская, Успенская, Всех Святых Кладбищ, арк. 201–368.

181. Спр. 269 (1871) г. Одесса – Покровская церк., Греческая Троицкая, Михайловский монастырь, Петропавловская, Михайловская на Молдаванке, Сретенская, Успенская, Всех Святых Кладбищ, арк. 170–264.

182. Спр. 299 (1874) г. Одесса – Покровская церк., Греческая Троицкая, Михайловский монастырь, Успенская, арк. 153–292.

Оп. 4.

183. Спр. 16 (1808) Метрические книги церквей г. Одессы и Одесского уезда, арк. 61–70.

184. Спр. 23–24 (1811) То же г.г. Одессы и Овидиополя, арк. 3–16.

Оп. 6.

185. Спр. 27 (1866) То же – Греческо-Троицкая церковь г. Одессы, арк. 1–137.

186. Спр. 27 (1867) То же – Греческо-Троицкая церковь г. Одессы, арк. 140–266.

187. Спр. 31 (1870) То же – Греческо-Троицкая церковь г. Одессы, арк. 1–116.

188. Спр. 55 (1875) То же – Греческо-Троицкая церковь г. Одессы, арк. 1–105.

189. Спр. 55 (1876) То же – Греческо-Троицкая церковь г. Одессы, арк. 106–266.

190. Спр. 55 (1877) То же – Греческо-Троицкая церковь г. Одессы, арк. 267–384.

191. Спр. 55 (1878) То же – Греческо-Троицкая церковь г. Одессы, арк. 385–501.

Оп. 11.

192. Спр. 16 (1880) То же : Греческо-Троицкая церковь г. Одессы, Покровская церковь г. Одессы, арк. 1–113.

Оп. 12.

193. Спр. 15 (1879) То же : Греческо-Троицкая церковь г. Одессы.

194. Спр. 16 (1879) То же : Греческо-Троицкая, Михайловская при женском монастыре, Успенская церковь г. Одессы, арк. 1–126.

195. Спр. 22 (1880) То же : Греческо-Троицкая церковь г. Одессы.

196. Спр. 31 (1881) То же : Греческо-Троицкая церковь г. Одессы.

197. Спр. 39 (1881) То же : Греческо-Троицкая церковь г. Одессы, арк. 1–116.

198. Спр. 56 (1882) То же : Греческо-Троицкая, Михайловская при женском монастыре, арк. 1–120.

199. Спр. 63 (1882) То же : Греческо-Троицкая церковь г. Одессы.

200. Спр. 72 (1883) То же : Греческо-Троицкая церковь г. Одессы.

201. Спр. 80 (1883) То же : Греческо-Троицкая, Михайловская при женском монастыре, арк. 1–116.

Оп. 13.

202. Спр. 36 (1885) То же : Михайловская при женском монастыре, Греческо-Троицкая церковь, Успенская церковь.

203. Спр. 57 (1886) То же : Греческотроицкая церковь, Средний Фонтан – Воскресная церковь.

204. Спр. 86 (1887) То же : Греческо-Троицкая церковь.

205. Спр. 108 (1887) То же : Покровская церковь, Греческо-Троицкая церковь.

206. Спр. 121 (1888) То же : Греческо-Троицкая церковь. Успенская церковь.

207. Спр. 135 (1888) То же : Греческо-Троицкая церковь.

208. Спр. 143 (1889) То же : Покровская церковь, Греческо-Троицкая церковь.

209. Спр. 159 (1890) То же : Греческо-Свято-Троицкая церковь.

210. Спр. 190 (1891) То же : Греческо-Троицкой, Покровской.

211. Спр. 203 (1891) То же : Преображенского Собора и Греческо-Троицкой церкви.

212. Спр. 211 (1892) То же : Алексеевской, Греческо-Троицкой церкви.

213. Спр. 223 (1892) То же : Греческо-Троицкой, Покровской церковей.

214. Спр. 238 (1893) То же : Греческо-Троицкой церкви.

215. Спр. 249 (1893) То же : Греческо-Троицкой, Покровской.

216. Спр. 268 (1894) То же церковей : Греческо-Троицкой, Старокладбищенской.

217. Спр. 303 (1895) То же церквей : Греческо-Троицкой, Успенской.
218. Спр. 335 (1895) То же Греческо-Троицкой церкви.
219. Спр. 334 (1896) То же : Греческо-Троицкой, Покровской.
220. Спр. 335 (1896) То же : Греческо-Троицкой церкви.
221. Спр. 368 (1897) То же Греческо-Троицкой церкви т. 1.
222. Спр. 369 (1897) То же церквей : Греческо-Троицкой Успенской.
223. Спр. 400 (1898) То же Греческо-Троицкой церкви т. 1.
224. Спр. 401 (1898) То же Греческо-Троицкой церкви т. 2.
225. Спр. 437 (1899) То же Греческо-Троицкой, Покровской.
226. Спр. 438 (1899) То же Греческо-Троицкой церкви.
227. Спр. 467 (1900) То же Греческо-Троицкой церкви.
228. Спр. 500 (1901) То же Греческо-Троицкой, Покровской.
229. Спр. 499 (1901) То же Греческо-Троицкой церкви.
230. Спр. 507 (1901) Метрическая книга о рождении, браке и смерти церквей : Пантелеймоновской, Свято-Троицкой.
231. Спр. 532 (1902) То же Греческо-Троицкой церкви.
232. Спр. 533 (1902) То же Греческо-Троицкой, Покровской.
233. Спр. 567 (1903) То же Греческо-Троицкой, Покровской церквей.
234. Спр. 584 (1903) То же Греческой Свято-Троицкой церкви.
235. Спр. 599 (1904) То же Греческой Свято-Троицкой церкви. т. 1.
236. Спр. 600 (1904) То же. т. 2.
237. Спр. 633 (1905) То же церквей Греческо-Троицкой, Покровской.
238. Спр. 678 (1906) То же о рождении, браке и смерти Греческо-Троицкой церкви, Покровской церкви.
239. Спр. 681 (1906) То же Греческой Свято-Троицкой церкви.
240. Спр. 697 (1907) То же Греческой Свято-Троицкой церкви.
241. Спр. 704 (1907) То же Греческо-Троицкой церкви, Покровской церкви.
242. Спр. 753 (1908) То же Греческой Троицкой церкви.

243. Спр. 754 (1908) Метрическая книга о рождении, браке и смерти Греческо-Троицкой церкви, Покровской церкви.
244. Спр. 774 (1909) То же Греческо-Троицкой церкви, Покровской церкви.
245. Спр. 801 (1909) То же Греческо-Троицкой церкви.
246. Спр. 819 (1910) Метрическая книга о рождении, браке и смерти Греческо-Троицкой церкви.
247. Спр. 836 (1911) То же о рождении, браке и смерти Греческо-Троицкой церкви.
248. Спр. 875 (1912) Метрическая книга о рождении, браке и смерти Греческо-Троицкой церкви.
249. Спр. 903 (1912) То же Греческо-Троицкой церкви.
250. Спр. 923 (1913) То же о рождении, браке и смерти Троицкой Греческой церкви.
251. Спр. 936 (1913) То же Греческо-Троицкой церкви, Покровской церкви.
252. Спр. 959 (1914) То же Греческо-Троицкой церкви; То же Покровской церкви.
253. Спр. 960 (1914) То же Греческо-Троицкой церкви.
254. Спр. 1014 (1915) Метрическая книга о рождении, браке и смерти Греческо-Троицкой церкви.
255. Спр. 1021 (1915) Метрическая книга о рождении, браке и смерти Греческо-Троицкой церкви.
256. Спр. 1046 (1916) То же Греческо-Троицкой церкви.
257. Спр. 1128 (1916) Метрическая книга о рождении, браке и смерти Греческо-Троицкой церкви, то же Благовещенской то же Кирилло-Мефодиевской церкви (при Кадетском корпусе), то же Скорбященской церкви за 1916 г.
258. Спр. 1163 (1917) То же Греческо-Троицкой церкви.
259. Спр. 1195 (1918) То же Греческо-Троицкой церкви.

260. Спр. 1208 (1918–1919) То же Покровской церкви, то же Греческо-Троицкой церкви за 1918–1919 г.

261. Спр. 1238 (1919–1920) То же Греческо-Троицкой церкви за 1919–1920.

Оп. 15.

262. Спр. 3 (1824) То же Греческой церкви Одессы, Малого Буялыка и друг., арк. 1–31.

Ф. 40. Канцелярія начальника Одеського митного округу.

Оп. 1.

263. Спр. 281. Об учреждении общества акционеров для установления постоянных пароходных сношении между Одессою и Константинополем и о выдаче пароходу Император «Николай» годового паспорта за 1834 г., арк. 1–76.

Ф. 188. Родоконакі-Юр'євичі [сімейний фонд]

Оп.1.

264. Спр. 1. Семейные документы рода Юрьевичей, арк. 1–7.

265. Спр. 2. Документы по наследственным делам В.Ф. Родоканаки, арк. 1–69.

266. Спр. 3. Свидетельство Киевского генерал-губернатора на имение П.Ф. Родоканаки, арк. 1–2.

267. Спр. 4. Документы по духовному завещанию Федора Родоканаки, арк. 1–8.

268. Спр. 5. Документы о выделении по духовному завещанию Ф. Родоканаки 203000 рублей Марии Родоканаки, арк. 1–22.

269. Спр. 6. Документы об усыновлении Павла Станиславовича Юрьевича П.Ф. Родоканаки, арк. 1–7.

270. Спр. 7. Духовное завещание П. Родоканаки (копия); Удостоверение Одесского Окружного Суда об отказе М.Н. Маврокордато от звании душеприказчика, арк. 1–3.

271. Спр. 8. Документы по духовному завещанию Перикла Родоканаки, арк. 1–36.

272. Спр. 9. Переписка поверенных во Франции с администрацией по делам Павла Родоканаки в Одессе (на французском языке), арк. 1–9.

273. Спр. 10. Документы об уплате наследственной пошлины по имениям Рашкого и Ольшанки, арк. 1–5.

274. Спр. 11. Письма, телеграммы по случаю кончины Перикла Федоровича Родоканаки; циркуляры Торгового Дома Родоканаки, арк. 1–31.

Ф. 274. Одеський [міський] статистичний комітет

Оп. 1.

275. Спр. 2. Сведения о числе домов и вообще о застроении Одесского Градоначальства, арк. 64–85.

Ф. 764. Одеське грецьке Родоконакіївське дівоче училище.

Оп. 1.

276. Спр. 2. Списки учителей и переписка по учебным и хозяйственным вопросам, арк. 11, 25, арк. 4, 32, 32зв., 33.

277. Спр. 3. Циркуляры и распоряжения Инспектора Народных училищ, арк. 28.

Ф. 765. Одеське грецьке добротинне товариство

Оп. 1.

278. Спр. 1. Устав Греческого благотворительного общества.

279. Спр. 2. Протоколы заседания Совета общества, арк. 7, 9. арк. 19зв. арк. 7, 9.

280. Спр. 3. Переписка с одесским градоначальником, учебным округом и другими об учреждении в Одессе Греческого благотворительного общества.

281. Спр. 4. Переписка с одесским градоначальником и др. о денежных суммах, завещанных частными лицами обществу.

282. Спр. 7. Списки греческо-подданных и других лиц, получивших денежную помощь от Общества, и переписка о пожертвованиях, об оказании материальной помощи нуждающимся, и по другим вопросам.

283. Спр. 9. Счета и чертеж на перестройку дома общества.

284. Спр. 10. Прошения греческо-подданных и других лиц об оказании материальной помощи и переписка об этом. Ведомость учета расхода денег.

285. Спр. 13. Отчет Греческого благотворительного общества с 1 января по 31 декабря 1903 г.

286. Спр. 14. Ведомости учета прихода и расхода денег в обществе и отчеты о хозяйственных расходах.

287. Спр. 16. Прошения греческо-подданных и др. лиц об оказании материальной помощи и переписка об этом и другие вопросы.

288. Спр. 26. Переписка с учреждениями о репатриации греческо-подданных в Турцию, Болгарию и Румынию откуда они были эвакуированы в Одессу; о трапезундских греках; о наследстве архимандрита Пефани, об оказании материальной помощи и по др. вопросам.

Головний державний архів Греції

Міністерство внутрішніх справ (База даних Перепис 1879 р.).

289. ГАК, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ2339, ΥΦ9, (переписні таблиці перепису 1897 р., арк. 1–81).

Дипломатичний та історичний архів

Міністерства закордонних справ Греції

290. ΑΥΕ (1872) 79/3 21 Οκτωβρίου 1872.

291. ΑΥΕ (1874) Προξενικά – Αλληλογραφία Ελληνικών Προξενείων. Προξενεία Οδησσοῦ–Κερτζίου.

292. ΑΥΕ (1878) 39.3, Προξενείο Οδησσοῦ, 2–9-1878 і 25–9-1878.

Опубліковані документи і матеріали

293. Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы Российского министерства иностранных дел. Москва : Госполитиздат, 1980. Сер. 2. Т. IV (XII). С. 129–132.

294. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Херсонская губерния / Сост. Рогалев, Фон-Витте, Пестов. – СПб. : Генеральный Штаб, 1849. Т. XI, ч. 1. 185 с. + 21 таб.

295. Военно-статистический сборник / за ред. Н. Н. Обручева. СПб. : Военная типография, 1871. 922 с.

296. Греки Одессы : Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. / Государственный архив Одесской области, Одесский филиал Греческого Фонда Культуры. Часть I : 1800–1831 / Авт.-сост. Л. Г. Белоусова, Т. Е. Волкова, Г. Л. Малинова, В. В. Харковенко; Отв. ред. Л. Г. Белоусова; Науч. ред. И. В. Сапожников. Одесса : Друк, 2000. 364 с.

297. Греки Одессы : Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. Часть II : 1834–1852 / Авт.-сост. Л. Г. Белоусова, Т. Е. Волкова, Г. Л. Малинова, В. В. Харковенко; Отв. ред. Л. Г. Белоусова; Науч. ред. И. В. Сапожников. Одесса : Друк, 2002. 374 с.

298. Греки Одессы : Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. Часть III : 1853–1874 / Авт.-сост. Л. Г. Белоусова, Т. Е. Волкова, Г. Л. Малинова, В. В. Харковенко; Отв. ред. Л. Г. Белоусова; Науч. ред. И. В. Сапожников. Одесса : «Фотосинтетика», 2003. 242 с.

299. Греки Одессы : Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. Часть IV : 1875–1891 / Авт.-сост. Л. Г. Белоусова, Т. Е. Волкова, Г. Л. Малинова, В. В. Харковенко; Отв. ред. Л. Г. Белоусова; Науч. ред. И. В. Сапожников. Одесса : 2005. 333 с.

300. Греки Одессы : Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. Часть V : 1802, 1892–1906 / Авт.-сост. Л. Г. Белоусова, Т.Е. Волкова, Г.Л. Малинова, В.В. Харковенко. Науч. ред. Л. Г. Белоусова. Одесса : «Чорномор'я», 2006. 320 с.

301. Греки Одессы : Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. Часть VI : 1907–1920 / Авт.-сост. Л. Г. Белоусова, А. В. Мартыненко, А. М.Паниван, М. Г.Батурина, А. Е. Бух; Науч. ред. Л. Г. Белоусова. Одесса : «Чорномор'я», 2009. 344 с.

302. Греки Одессы : Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. Часть I : 1799–1831, 1836. Изд. 2-е, дополн. / Авт.-сост. : Л. Г. Белоусова, С. Е. Березин, Т. Е. Волкова, В. В. Харковенко, Г. Л. Малинова, А. В. Мартыненко, А. М. Паниван, М. Г. Батурина, С. Н. Герасимова; Науч. ред. Л. Г. Белоусова. Одесса : Удача, 2014. 552 с.

303. Де-Рибас А. Старая Одесса : Исторические очерки и воспоминания. Одесса : Книжный магазин Георгия Руссо, 1913. 379 с.

304. Заболоцкий А. П. Движение народонаселения России с 1838 по 1847 год. *Сборник статистических сведений о России, издаваемый статистическим отделением Императорского Русского географического общества.* Санкт-Петербург : Военно-статистическое обозрение Российской империи В тип. II Отделения Собств. Е.И.В. Канцелярии, 1851. С. 59–90.

305. Новороссийский календарь на 1849 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса : Городская типография, 1848. 412 с.

306. Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 г. / за ред. Н. А. Тройницкого. СПб. : Паровая типо-литография Н. Л. Ныркина, 1905. 417 с.

307. Отчет о состоянии народного здоровья и организации врачебной помощи населению России за 1906 г. СПб. : Тип. М-ва внутр. дел, 1908. 257 с.

308. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / за ред. Н. А. Тройницкого. Санкт-Петербург : изд. Центр. статистич. комитета Мин-ва внутр. дел, 1904. Т. XLVII. г. Одесса. 168 с.

309. Полное собрание законов Российской империи. Собрание I. (*Дали* - ПСЗ I). Т. XVI. (1762) №11720, с. 126. О позволении иностранцам, кроме Жидов, выходить и селиться в России и о свободном возвращении в свое отечество Русских людей, бежавших за границу.

310. ПСЗ I. Т. XVI, (1763), №11879, с. 212. Именной, данный Сенату. – Об учреждении Канцелярии Опекунства иностранных колонистов.

311. ПСЗ I. Т. XVI, (1763), № 11880, с. 313. Манифест о дозволении всем иностранцам, в Россию въезжающим, поселяться в которых Губерниях они пожелают и о дарованных им правах.

312. ПСЗ I. Т. XVI. (1763), № 11881, с. 316. Инструкция Канцелярии опекунства иностранных. Об обязанностях ея при выходе в Россию и поселении иностранцев.

313. ПСЗ I, Т. XX (1775), № 14284, с. 101. «Дозволения служившим во флоте под предводительством графа Орлова, Грекам поселиться в городах Керчи и Еникале, с предоставлением им особых выгод».

314. ПСЗ I. Т. XXIII. (1791), № 17008, с. 287. Трактат вечного мира заключенный между Империю Всероссийского и Оттоманскою Портою в Яссах чрез назначенных к тому с обеих сторон Полномочных и подтвержденный обоюдными Государскими Ратификациями, размененными между взаимными Полномочными в Яссах в 29 день Генваря 1792 года.

315. ПСЗ I. Т. XXIII. (1794), № 17208, с. 514. Именной, данный Екатеринославскому и Таврическому Генерал-Губернатору Графу Зубову. Об открытии свободного входа купеческим кораблям в Гаджибейскую гавань.

316. ПСЗ I. Т. XXIII. (1795), № 17406, с. 813–816. Именной, данный Екатеринославскому, Вознесенскому и Таврическому Генерал-Губернатору Графу Зубову. – О устройении Магистрата в город Одессу; и о назначении в оном производства жалованья по штату Григориупольского Магистрата.

317. ПСЗ. Собрание II. Т. XI. (1836), № 9114, с. 454. О продолжении существования в Одессе морской страховой компании, под названием нового Греческого Страхового Общества.

318. Результаты однодневной переписи г. Одессы 1 декабря 1892 г. / за ред. А. С. Бориневича. Часть I. Население. Одесса : Славянская тип. Н. Хрисогелос, 1894. 249 с.

319. Российское законодательство X–XX вв. Законодательство периода расцвета абсолютизма / за ред. Е. И. Индова. Москва : Юридическая литература, 1987. 527 с.

320. Сумароков П. Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году. Москва : Унив. тип., у Ридигера и Клаудия, 1800. 238 с.

321. Труды Одесского статистического комитета. Одесса : П. Францова, 1865. Т.1. 316 с.

322. Шмидт А. О. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. СПб : Военная типография, 1863. Т. 24. Херсонская губерния. Ч. 1. 603 с.

323. Южнорусский альманах. Одесса : «Центральная тип.», 1896. XLIV, [6], XV–XXVIII, 124, 88, 80, [2] с., 18 ил.

324. Απολογισμός των εσόδων και εξόδων της εν Οδησσώ Αγαθοεργού κοινότητος του έτους 1877. Οδησός : Τυπογραφείον Π. Φράντζωφ, 1878. 17 σ.

325. Απολογισμός των εσόδων και εξόδων της εν Οδησσώ Αγαθοεργού κοινότητος του έτους 1878. Οδησός : Τυπογραφείον Α. Νίτσε, 1879. 18 σ.

326. Απολογισμός των εσόδων και εξόδων της εν Οδησσώ Αγαθοεργού κοινότητος του έτους 1879. Οδησός : 1880. 14 σ.

327. Απολογισμός των εσόδων και εξόδων της εν Οδησσώ Αγαθοεργού κοινότητος του έτους 1880. Οδησός : Τυπογραφείον Α. Νίτσε, 1881. 12 σ.

328. Απολογισμός των εσόδων και εξόδων της εν Οδησσώ Αγαθοεργού κοινότητος του έτους 1881. Οδησός : Славянская типография, 1882. 11 σ.

329. Απολογισμός των εσόδων και εξόδων της εν Οδησσώ Αγαθοεργού κοινότητος του έτους 1882. Οδησός : Τύποις Σλαυϊκού Τυπογραφείου, 1883. 8 σ.

330. Απολογισμός των εσόδων και εξόδων της εν Οδησσώ Αγαθοεργού κοινότητας του έτους 1883. Οδησός : Τύποις Σλαυϊκού Τυπογραφείου, 1884. 9 σ.

331. Απολογισμός των εσόδων και εξόδων της εν Οδησσώ Αγαθοεργού κοινότητας του έτους 1884. Οδησός : Σλαυϊκό Τυπογραφείο Ν. Χρυσογέλου, 1885. 8 σ.

332. Απολογισμός των εσόδων και εξόδων της εν Οδησσώ Αγαθοεργού κοινότητας του έτους 1885. Οδησός : Τύποις Ν. Χρυσογέλου, 1886. 16 σ.

333. Απολογισμός των εσόδων και εξόδων της εν Οδησσώ Αγαθοεργού κοινότητας του έτους 1886. Οδησός : Τύποις Ν. Χρυσογέλου, 1887. 28 σ.

334. Απολογισμός των εσόδων και εξόδων της εν Οδησσώ Αγαθοεργού κοινότητας του έτους 1887. Οδησός : Τύποις Ν. Χρυσογέλου, 1888. 9 σ.

335. Απολογισμός των εσόδων και εξόδων της εν Οδησσώ Αγαθοεργού κοινότητας του έτους 1888. Οδησός : Τύποις Ν. Χρυσογέλου, 1889. 9 σ.

336. Απολογισμός των εσόδων και εξόδων της εν Οδησσώ Αγαθοεργού κοινότητας του έτους 1889. Οδησός : Τύποις Ν. Χρυσογέλου, 1890. 11 σ.

337. Απολογισμός των εσόδων και εξόδων της εν Οδησσώ Αγαθοεργού κοινότητας του έτους 1890. Οδησός : Τύποις Ν. Χρυσογέλου, 1891. 15 σ.

338. Απολογισμός των εσόδων και εξόδων της εν Οδησσώ Αγαθοεργού κοινότητας του έτους 1891. Οδησός : Τύποις Ν. Χρυσογέλου, 1892. 15 σ.

339. Απολογισμός των εσόδων και εξόδων της εν Οδησσώ Αγαθοεργού κοινότητας του έτους 1892. Οδησός : Τύποις Ν. Χρυσογέλου, 1893. 23 σ.

340. Απολογισμός των εσόδων και εξόδων της εν Οδησσώ Αγαθοεργού κοινότητας του έτους 1893. Οδησός : Τύποις Ν. Χρυσογέλου, 1894. 15 σ.

341. Απολογισμός των εσόδων και εξόδων της εν Οδησσώ Αγαθοεργού κοινότητας του έτους 1896. Οδησός : Τύποις Ν. Χρυσογέλου, 1897. 12 σ.

342. Αρχείο της Π. Σ. Δέλτα. Νικόλαος Πλαστήρας. Εκστρατεία στην Ουκρανία 1919 / επιμ. Π. Ζάννας. Αθήνα : Ερμής, 1979. 168 σ.

343. Αρχείο της Π. Σ. Δέλτα. Ιων. Δραγούμης κ.ά. Εκστρατεία στην Μεσημβρινή Ρωσία 1919 / επιμ. Π. Ζάννας. Αθήνα : Ερμής, 1982. 192 σ.

344. Γενικός Ισολογισμός της εν Οδησσώ Ελληνικής των Αρρένων Σχολής από 1η Σεπτεμβρίου 1892 μέχρι 31 Αυγούστου 1893. Οδησός : Τύποις Ν. Χρυσογέλου, 1893. 23 σ.

345. Γενικός Ισολογισμός της εν Οδησσώ Ελληνικής των Αρρένων Σχολής τη 31 Αυγούστου 1901. Οδησός : Τύποις Ν. Χρυσογέλου, 1901. 30 σ.

346. Γενικός Ισολογισμός της εν Οδησσώ Ελληνικής των Αρρένων Σχολής τη 31 Αυγούστου 1902. Οδησός : Τύποις Ν. Χρυσογέλου, 1902. 30 σ.

347. Γενικός Ισολογισμός της εν Οδησσώ Ελληνικής των Αρρένων Σχολής τη 31 Αυγούστου 1903. Οδησός : Τύποις Ν. Χρυσογέλου, 1903. 30 σ.

348. Γενικός Ισολογισμός της εν Οδησσώ Ελληνικής των Αρρένων Σχολής τη 31 Αυγούστου 1904. Οδησός : Τύποις Ν. Χρυσογέλου, 1904. 38 σ.

349. Γενικός Ισολογισμός της εν Οδησσώ Ελληνικής Σχολής τη 31 Αυγούστου 1905. Οδησός : Τύποις Ν. Χρυσογέλου, 1905. 38 σ.

350. Γενικός Ισολογισμός της εν Οδησσώ Ελληνικής Σχολής τη 31 Αυγούστου 1910. Οδησός : Τύποις Ν. Χρυσογέλου, 1910. 42 σ.

351. Διοργανισμός της εν Οδησσώ Ελληνικής Αδελφότητας της Αγίας Τριάδος. Οδησός : 1864.

352. Ελληνική Αγαθοεργός Κοινότης, Έκθεσις Πεπραγμένων μετά του ισολογισμού και του απολογισμού από 1ης Ιανουαρίου μέχρι 31ης Ιανουαρίου 1909 και του προϋπολογισμού των εσόδων και εξόδων δια το έτος 1910. Οδησός : Τύποις Ν. Χρυσογέλου, 1910. 80 σ.

353. Ελληνική Αγαθοεργός Κοινότης, Έκθεσις Πεπραγμένων μετά του ισολογισμού και του απολογισμού από 1ης Ιανουαρίου μέχρι 31ης Ιανουαρίου 1910 και του προϋπολογισμού των εσόδων και εξόδων δια το έτος 1911. Οδησός : Τύποις Ν. Χρυσογέλου, 1911. 78 σ.

354. Ελληνική Αγαθοεργός Κοινότης, Έκθεσις Πεπραγμένων μετά του ισολογισμού και του απολογισμού από 1ης Ιανουαρίου μέχρι 31ης Ιανουαρίου 1911. Οδησός : Τύποις Ελένης Χρυσογέλου, 1912. 77 σ.

355. Ελληνική Αγαθοεργός Κοινότης, Έκθεσις Πεπραγμένων μετά του ισολογισμού και του απολογισμού από 1ης Ιανουαρίου μέχρι 31ης Ιανουαρίου 1912. Οδησός : Τύποις Ελένης Χρυσογέλου, 1913. 78 σ.

356. Ελληνική Αγαθοεργός Κοινότης, Έκθεσις Πεπραγμένων μετά του ισολογισμού και του απολογισμού από 1ης Ιανουαρίου μέχρι 31ης Ιανουαρίου 1914. Οδησός : Τύποις Ελένης Χρυσογέλου, 1915. 51 σ.

357. Ελληνική Αγαθοεργός Κοινότης, Έκθεσις Πεπραγμένων μετά του ισολογισμού και του απολογισμού από 1ης Ιανουαρίου μέχρι 31ης Ιανουαρίου 1915. Οδησός : Τύποις Ελένης Χρυσογέλου, 1916. 82 σ.

358. Καθήκοντα Κοσμητριών των Ιδρυμάτων της Ελληνικής Αγαθοεργού Κοινότητος. Οδησός : Τύποις Ν. Χρυσογέλου, 1903. 5 σ.

359. Κανόνες των Διοικητών του Ελληνικού Εμπορικού Σχολείου των εν Οδησώ Γραικών. Βίλνη : Παρά Ιωσήφ Ζαβάδζκη, 1819.

360. Κανονισμός του Μαράσλειου Γηροκομείου της Ελληνικής Αγαθοεργού Κοινότητος. Οδησός : Τύποις Ν. Χρυσογέλου, 1901. 13 σ.

361. Κανονισμός της εν Οδησώ Ελληνικής Σχολής. Οδησός : Τύποις Ν. Χρυσογέλου, 1905. 28 σ.

362. Κανονισμός της εν Οδησώ Ελληνικής Λέσχης «Ομόνοιας». Οδησός : Τύποις Ν. Χρυσογέλου, 1902.

363. Κανονισμός της εν Οδησώ Ελληνικής των Αρρένων Εμπορικής Σχολής. Οδησός : Τύποις Ν. Χρυσογέλου, 1902. 23 σ.

364. Κανονισμός της εν Οδησώ Ελληνικής Φιλανθρωπικής Εταιρείας. Одесса : Тип. Л. Нитче, 1865. 8 с.

365. Καράκαλος Ε. Ημερολόγιον περιοδείας εν Ρωσσία προς διάδοσιν της Κορινθιακής Σταφίδος. Θεσσαλονίκη : Αφοί Κυριακίδη, 2009. 352 σ.

366. Καψαμπέλης Ε. Αναμνήσεις διπλωμάτου. Αθήνα : Εκδόσεις Γκοβότση, 1936. 121 σ.

367. Καψαμπέλης Α. Δελτίον του επί των Εξωτερικών Β. Υπουργείου. Έκθεσις περί γεωργίας, εμπορίας, βιομηχανίας και ναυτιλίας εν Ρωσσία εν γένει και ιδία εν Οδησώ. Αθήνα : Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1912. Τεύχος 10. 47 σ.

368. Οικονόμος Κ. Αλληλογραφία, Τόμος τρίτος, 1823–1827 / επιμ. Κ. Λάμπας, Ρ. Σταμούλη. Αθήνα: Κέντρο Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών, 2022. 455 σ.

369. Παπαδόπουλος Γ. Mémoires de Russie (1909–1925). (рукопис).

370. Ρωσσία [– Ελλάς]. Συνθήκη εμπορίας και ναυτιλίας. *Βασίλειον της Ελλάδος, Υπουργείον Εξωτερικών, Τμήμα Β΄. Συλλογή των εν ισχύ προξενικών συνθηκών, εμπορικών συμβάσεων και ετέρων συμφωνιών της Ελλάδος μετ' άλλων κρατών*. Αθήνα, 1901. Σ. 360–374.

371. Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός του έτους 1861, Εν Αθήναις, Εκ του Βασιλικού Τυπογραφείου, 1862. Επιμέλεια ανατύπωσης Γιάννης Μπαφούνης, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα (Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού) ΕΤΒΑ, Αθήνα 1991. 179 σ.

372. Στατιστική της Ελλάδος, Πληθυσμός 1879. Εν Αθήναις : Εκ του Τυπογραφείου Σ.Κ. Βλαστού, 1881. 184 σ.

373. Στατιστική της Ελλάδος, Πληθυσμός, Απογραφή της 15–16 Απριλίου 1889. Μέρος τρίτον, Έλληνες Υπήκοοι εν τη Αλλοδαπή. Εν Αθήναις : Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου και Λιθογραφίου, 1891. 112 σ.

374. Στατιστικά αποτελέσματα της Γενικής Απογραφής του Πληθυσμού κατά την 27 Οκτωβρίου 1907 / επιμ. Γεωργίου Χωματά. Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου 1909. Τ. 1. 735 σ.

**Матеріали преси
(база даних Торгівля)**

375. Одесский вестник. 1827.

376. Одесский вестник. 1828.

377. Одесский вестник. 1830.

378. Одесский вестник. 1832.

379. Одесский вестник. 1833.

380. Одесский вестник. 1834.

381. Одесский вестник. 1835.
382. Одесский вестник. 1836.
383. Одесский вестник. 1837.
384. Одесский вестник. 1838.
385. Одесский вестник. 1839.
386. Одесский вестник. 1840.
387. Одесский вестник. 1841.
388. Одесский вестник. 1842.
389. Одесский вестник. 1843.
390. Одесский вестник. 1844.
391. Одесский вестник. 1845.
392. Одесский вестник. 1846.
393. Одесский вестник. 1847.
394. Одесский вестник. 1848.
395. Одесский вестник. 1852.
396. Одесский вестник. 1853.
397. Одесский вестник. 1854.
398. Одесский вестник. 1857.
399. Одесский вестник. 1863.
400. Одесский вестник. 1864.
401. Одесский вестник. 1865.
402. Одесский вестник. 1866.
403. Одесский вестник. 1867.
404. Одесский вестник. 1868.
405. Одесский вестник. 1878.
406. Одесский вестник. 1880.
407. Αναγέννησις. 1917.
408. Ελληνικός Αστήρ. 1913.
409. Ελληνικός Αστήρ. 1914.
410. Ελληνικός Αστήρ. 1915.

- 411. Ελληνικός Αστήρ. 1916.
- 412. Ήλιος. 1916.
- 413. Ήλιος. 1917.
- 414. Κόσμος. 1906.
- 415. Κόσμος. 1907.
- 416. Κόσμος. 1908.
- 417. Κόσμος. 1909.
- 418. Κόσμος. 1910.
- 419. Κόσμος. 1911.
- 420. Κόσμος. 1912.
- 421. Κόσμος. 1913.
- 422. Φως. 1909.
- 423. Φως. 1910.
- 424. Φως. 1911.

2. Література

- 425. Абдеенко Н. Одесский Чичероне, Путеводитель по Одессе и её окрестностям. Одесса : Экон, 1914. 72 с.
- 426. Авгитидис К. Г. Прогрессивная греческая эмиграция в Одессе (первая треть XIX в.). Киев : Вища школа, 1987. 44 с.
- 427. Авдеев А. Младенческая смертность и история охраны материнства и детства в России и СССР. *Историческая демография : Сборник статей / за ред. М. Б. Денисенко, И. А. Троицкой.* Москва : МАКС Пресс, 2010. С. 13–72.
- 428. Авдеев А., Блюм А., Троицкая Н. Некоторые аспекты изучения брачности помещичьих крестьян в первой половине XIX века по материалам ревизских переписей и метрических книг (на примере Выхинской вотчины графов Шереметьевых). *Ното historicus : К 80-летию со дня рождения Ю.Л. Бессмертного.* Москва : Наука, 2003. С. 656–676.

429. Алієва М. Діаспора: історія, історіографія та спроба уточнення значення поняття. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Історія. Вип. 85–86. 2006. с. 63–66.

430. Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Москва : Канон-пресс-ц, 2001. 288 с.

431. Андрюха Р. Экономические причины и последствия низкой рождаемости. *Рождаемость и ее факторы : Сб. работ / ред. А. Г. Волкова*. Москва : Статистика, 1968. С. 16–29.

432. Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии. Москва : РГТУ, 1997. 209 с.

433. Антонов А. И., Медков В. М. Социология семьи. Москва, 1996. 304 с.

434. Араджиони М. А. Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVIII в. – 90-е гг. XX в.). Симферополь : Издат. дом «Амена», 1999. 132 с.

435. Аргудяева Ю. В. Старообрядцы на Дальнем Востоке России. Москва : ИЭА РАН, 2000. 365 с.

436. Арнаутова Ю. Е. Колдуны и святые : антропология болезни в средние века. Санкт-Петербург : Алетейя, 2004. 400 с.

437. Арш Г. Л. Греческая эмиграция в Россию в конце XVIII – начале XIX в. *Советская этнография*. 1969. № 3. С. 85–95.

438. Арш Г. Л. Греческое коммерческое училище Одессы в 1817–1830 гг. *Балканские исследования*. 1987. № 10. С. 31–62.

439. Арш Г. Л. Новогреческое просвещение и Россия. *Балканские Исследования*. 1984. № 9. С. 303–313.

440. Арш Г. Л. Россия и борьба Греции за освобождение : от Екатерины II до Николая I. Москва : Индрик, 2013. 280 с.

441. Арш Г. Л. Тайное общество «Филики Этерия». Москва : Наука, 1965. 128 с.

442. Арш Г. Л. Этеристское движение в России (Освободительная борьба греческого народа в начале XIX в. и русско-греческие связи). Москва : Наука, 1970. 370 с.

443. Арш Г. Л., Пятигорский Г. М. Некоторые вопросы истории «Филики Этерии» в свете новых данных советских архивов. *Балканские Исследования*. 1989. № 11. С. 24–42.

444. Атлас Д. Старая Одесса ее друзья и недруги. Одесса : Ласми, 1992. 206 с.

445. Бабель И. Одесские рассказы. Харьков : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2018. 416 с.

446. Бацак Н. Грецьке та італійське купецтво в портах Північного Чорномор'я: комерційна діяльність, мореплавання (перша третина XIX ст.). *Грецьке підприємництво і торгівля у Північному Причорномор'ї XVIII – XIX століття*. Київ : Інститут історії України, 2012. С. 11–34.

447. Бачинська О. Грецьке населення Причорноморських міст-фортець: походження, історична демографія, діяльність (90-ті роки XVIII – початок XIX ст.). *Старожитності Лукомор'я*. 2023. № 1(16). С. 23–30. <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2023.1.189>

448. Белоусова Л. История греческой диаспоры в материалах Государственного архива Одесской области. V Міжнародна науково-практична конференція : *Україна-Греція: архівна та книжкова спадщина греків України*, м. Київ, 10–12 листопада 1998 р. Київ, 1998. С. 36–47.

449. Белоусова Л. Можно ли доверять метрическим книгам? О некоторых аспектах достоверности церковной документации. *Генеалогія. Зб. наук. праць* / Упоряд. В. Томазов. Київ: ВД «Антиквар», 2020. Вип. III:

450. Белоусова Л. Одесская Греческая Свято-Троицкая церковь : история в лицах. *Греки Одессы : Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви*. Одесса : Удача, 2014. С. 7–26.

451. Белоусова Л. Г. Одесская Греческая Свято-Троицкая церковь : история и документальное наследие. *Державний архів Одеської області. Зведений каталог метричних книг*. 2011. № 1 : 1797–1939. С. 101–115.

452. Белоусова Л. Фонд Одесского коммерческого суда как источник для изучения деловой жизни Одессы XIX – начале XX вв. *Грецьке підприємництво і торгівля у Північному Причорномор'ї XVIII – XIX століття*. Київ: Інститут історії України, 2012. С. 35–48.

453. Білоусова Л. Г. Династія грецьких купців Петрококіно в економічному і соціокультурному житті російської імперії (XIX – початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02. Одеса, 2007. 220 с.

454. Білоусова Л. Метричні книги державного архіву Одеської області як джерело для дослідження міграцій та етноконфесійної історії Півдня України. *Архіви України*. 2015. № 2. С. 80–124.

455. Борисов В. Воспроизводство населения как предмет демографической науки. *Воспроизводство населения и демографическая политика в СССР* / за ред. Л. Л. Рыбаковского. Москва : Наука, 1987. С. 3–43.

456. Борисов В. Демография. Москва : Notabene, 1999. 272 с.

457. Борисов В. А. Гипотетический минимум естественной рождаемости. *Вопросы статистики населения, народного благосостояния и сельскохозяйственной статистики*. Москва : Москов. экономико-стат. инст., 1971. С. 14–29.

458. Борисов В. А. Перспективы рождаемости. Москва : Статистика, 1976. 248 с.

459. Борисов В. А. Рождаемость. *Население мира : Демографический справочник*. Москва : Мысль, 1990. С. 25–104.

460. Борисов В. А., Синельников А. Б. Брачность и рождаемость в России : демографический анализ. Москва : НИИ семьи, 1995. 119 с.

461. Боровой С. Я. Книга в Одессе в первой половине XIX в. *Книга исследования и материалы*. Москва : Книга, 1967. С. 145–159.

462. Бороденко О. А. Метричні книги як джерело у вивченні шлюбності другої половини XVIII – першої половини XIX століття : можливі дослідницькі ризики. *Universum Historiae et Archeologiae*. 2019. Вип. 2(27), № 2. С. 185–196.

463. Борткевич В. Смертность и долговечность женского православного населения Европейской России. СПб. : Тип. Имп. акад. наук, 1891. 18 с.

464. Боряк О. А. Баба-повитуха в культурно-історичній перспективі українців : між профаним і сакральним. Київ : Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнографії ім. М.Т. Рильського НАН, 2019. 393 с.

465. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. / Пер. Філіпчук Г. Київ : Основи, 1995. Т.1. 543 с.

466. Васильев К. Г., Сегал Л. Е. История эпидемий в России (материалы и очерки) / ред. А. И. Метелкина. Москва : Государственное издательство медицинской литературы, 1960. 395 с.

467. Васильев К. К., Кушнир О. Г. История медицины Одессы. Библиогр. Указатель / ред. І. С. Шелестовича. Одесса, Одес. гос. науч. б-ка им. М. Горького, 1995. 131 с.

468. Венедиктов Й. Метод определения интенсивности смертности в первый год после рождения. *Методы демографических исследований* / за ред. Л. Е. Дарского. Москва : Статистика, 1969. С. 133–142.

469. Вишневский А. Г. Демографическая революция. Москва : Статистика, 1976. 239 с.

470. Вишневский А. Г. Избранные демографические труды. Москва : Наука, 2005. 368 с.

471. Вишневский А. Г. Ранние этапы становления нового типа рождаемости в России. *Брачность, рождаемость, смертность в России и в СССР*. Москва: Статистика, 1977. С. 105–134.

472. Власова И. В. Брак и семья у русских (XII – начало XX века). *Русские*. Москва : Наука, 1999. С. 416–431.

473. Вогарлик Г. Ф. Учение об эпидемических заболеваниях. Томск : Сибирская научная мысль, 1935. 436 с.
474. Волков А. Г. Рождаемость и ее факторы. Москва : Статистика, 1968. 119 с.
475. Волошин Ю. В. Государевы описные малороссийские раскольнические слободы (XVIII в.) : историко-демографический аспект. Москва : Археодоския, 2005. 285 с.
476. Вопросы народонаселения и демографической статистики. Доклады советских ученых и специалистов на Всемирной конференции ООН по вопросам народонаселения 1965 года / ред. П. Г. Подъячих. Москва : Статистика, 1966. 400 с.
477. Воспроизводство населения СССР / ред. А. Г. Вишневого, А. Г. Волкова. Москва : Финансы и статистика, 1983. 303 с.
478. Вострикова А. М. Методы обследования и показатели рождаемости в СССР. *Вопросы народонаселения и демографической статистики*. Москва : Статистика, 1966. С. 29–38.
479. Вяземская Е. К., Данченко С. И. Русско-греческие отношения (последняя четверть XVIII – начало XIX в.) в трудах советских историков. *Балканские Исследования*. 1989. № 11. С. 226–241.
480. Гава О. Материалы однодневной переписи г. Одессы 1 декабря 1892 г. о производительных силах и национальном составе населения города. *Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею*. 2002. С. 83–88.
481. Ганчев О. І. Демографічні трансформації болгарської спільноти Південної Бессарабії (XIX – початок XXI ст.). Одеса : Мімекс-Прінт, 2022. 636 с.
482. Гедьо А. В. Грецькі громади Ніжина та Північного Приазов'я в актових матеріалах середини XVII–XIX ст. К. : Ін-т історії України НАН України, 2005. 416 с.

483. Гедьо А. В., Кригіна О. В. Конфесійні та етнокультурні маркери в метричних книгах. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2019. № 2. С. 62–64.

484. Гладун О. М. Нариси з демографічної історії України ХХ століття. Київ : НАН України, Ін-т демограф. та соціальн. дослідж. ім. М.В. Птухи, 2018. 224 с.

485. Гончарук Т., Савченко В. Повсякденне життя Одеси на зламі епох. Одеса Ланжерона-Воронцова (1819–1839). Харків : «ФОЛІО», 2022. 400 с.

486. Губарь О. Ареалы первичного расселения греков в Одессе. Conference: *The Economic and Social Development of the Port-Cities of the Northern Black Sea Coast, Late 18th – Beginning of the 20th century*. Ionian University and Hellenic Research Foundation. 22–27th September. Odessa, 2013.

487. Губарь О. История градостроительства Одессы и функции Одесского строительного комитета. Одесса : ТЭС, 2015. 520 с.

488. Движение населения в Европейской России за 1906 г. СПб. : Центр. стат. Ком. М-ва внутр. дел, 1914. 251 с.

489. Демин О. Б. Участие греков в работе Императорского Одесского общества истории и древностей. *Україна – Греція : Історія та сучасність*. Київ, 1995. С. 61–63.

490. Демин О., Парадисопулос С. Младенческая смертность в греческой общине Одессы (1860–1920). *Revista de Etnologie și Culturologie*. 2022. № XXXI. С. 41–53.

491. Демографический энциклопедический словарь. Москва : Советская энциклопедия, 1985. 607 с.

492. Дружинина Е. И. Возникновение городов на юге Украины и в США : общее и особенное. *Новая и новейшая история*. 1976. № 2. С. 69–76.

493. Дружинина Е. И. Северное Причерноморье 1775–1800 гг. Москва : Академия наук СССР, 1959. 215 с.

494. Дружинина Е. И. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825–1860. Москва : Наука, 1981. 215 с.

495. Дьомін О. Б. Одеса та грецька історична наука (XIX – початок ХХ ст.). *Записки історичного факультету Одеського державного університету*. 1999. № 8. С. 172–178.

496. Дьомін О. Б., Парадісопулос С. Грецьке самоврядування греків Одеси в кінці XVIII–XIX столітті. *Греція и славянский мир*. 2002. № 1. С. 58–62.

497. Дьоміна М. О. Розвиток грецької діаспори на теренах України у XVIII – наприкінці XIX століття. *Записки історичного факультету Одеського Національного університету ім. І.І. Мечникова*. 2003. № 13. С. 163–170.

498. Дьоміна М. О. Українсько-грецькі відносини : історичні передумови та сучасний стан. Автореферат дис.канд. іст. Наук. Київ, 2004. 18 с.

499. Жбанков Д. Н. Влияние отхожих заработков на движение населения. СПб. : тип. Я. Трей, 1895. 36 с.

500. Задача церковно-приходской школы. *Херсонские епархиальные ведомости. Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям*. Одесса : Городская типография, 1889. С. 99–100.

501. Золотов В. А. Внешняя торговля Южной России в первой половине XIX в. Ростов-на-Дону : Рост. ун-та, 1963. 192 с.

502. Иениш А. Медико-топографическое описание города Одессы. *Журнал Министерство Внутренних Дел*. Санкт-Петербург : Типография Министерства Внутренних Дел, 1844. С. 169–207.

503. Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 гг.). Москва : Наука, 1973. 304 с.

504. Как изучают рождаемость : Сб. статей / ред. А. Г. Волкова. Москва : Финансы и статистика, 1983. 127 с.

505. Канторович Я. А. Законы о состояниях : (свод законов Т. IX, изд. 1899 г., по Прод. 1906, 1908 и 1909 гг.) : с разъяснениями, извлеч. из : Кодификационной объяснительной записки к Законам о состояниях, изд. 1899 г. [и др.]. СПб : Юридич. кн. склада «Право», 1911. 1032 с.

506. Кирпичников А. И., Маркевич А. И. Прошлое и настоящее Одессы. Одесса : Типография Л. Кирхнера, 1894. 48 с.
507. Козлов В. И. Динамика численности народов. Москва : Наука, 1969. 408 с.
508. Кон И. С. Введение в сексологию. Москва : Медицина, 1988. 320 с.
509. Кригіна О. В. Інформаційний потенціал метричних книг представників різних віросповідань. *Українська культура : минуле, сучасне, шляхи розвитку*. 2017. № 25. С. 75–80.
510. Кригіна О. В. Інформаційний потенціал метричних книг як історичних джерел. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В.І.Вернадського. Серія : Історичні науки*. 2018. Вип. 29 (68), № 1. С. 84–88.
511. Кулишер И. М. История экономического быта Западной Европы. Москва-Ленинград : Государственное социально-экономическое издательство, 1931. 450 с.
512. Куркин П. И. Рождаемость и смертность в капиталистических государствах Европы. Москва : Союзоргучет, 1938. 87 с.
513. Лильо І. Греки на території руського воєводства у XV–XVII ст. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2019. 384 с.
514. Лильо І. Нариси з історії грецької громади Львова XVI–XVII століть. Львів : Львівська політехніка, 2002. 190 с.
515. Липинская В. А. Старожилы и переселенцы : русские на Алтае XVIII – начало XX в. Москва : Наука, 1996. 269 с.
516. Лобко Н. В. Метричні книги церков як джерело генеалогічної інформації. *Українська історична наука на шляху творчого поступу : доповіді та повідомлення III Міжнародного наукового конгресу українських істориків*. Луцьк, 2007. Вип. 1. С. 232–237.
517. Лобко Н. В. Особливості використання метричних книг церков при проведенні генеалогічних досліджень. *Сумський історико-архівний журнал*. 2012. № XVI–XVII. С. 70–74.
518. Медков В. М. Демография. Ростов-на-Дону : Феникс, 2002. 448 с.

519. Морозан В. Крупнейшие зерноторговцы Причерноморья и Приазовья XIX в.: методы торговли, общественная и частная жизнь. *Грецьке підприємництво і торгівля у Північному Причорномор'ї XVIII – XIX століття*. Київ: Інститут історії України, 2012. С. 113–124.

520. Мересте У. И. Предмет и структура демографической науки, и место в ней исторической демографии. *Проблемы исторической демографии СССР*. Таллин : АН ЭССР, 1977. С. 18–34

521. Миронов Б. Н. Социальная история России (XVIII – начало XX в.) : генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. СПб. : «Дмитрий Буланин», 2003. Т. 1. 549 с., Т.2. 583.

522. Надлер В. К. Одесса в первые эпохи ее существования. Одесса : тип. В. В. Кихнера, 1893. 100 с.

523. Народонаселение. Энциклопедический словарь / за ред. Г. Г. Меликьяна. Москва : Большая Российская энциклопедия, 1994. 640 с.

524. Новосельский С. А. Смертность и продолжительность жизни в России. Петроград : типография Министерства внутренних дел, 1916. 207 с.

525. Овечкин А. С. Греческое население дореволюционной Одессы в современной советской и зарубежной историографии. *Греки Украины: история и современность*. Донецк, 1991. С. 66–72.

526. Одесса, Вулиця Чорноморського козацтва, 52. Корпус кожевенного завода купца Апостола Николаевича Параскева. PhotoBuildings, accessed 13 July 2022, <https://photobuildings.com/object/51374/>

527. Одесса 1794–1894. Издание городского общественного управления. К столетию города. Одесса : Тип. О. Шульце, 1895. 836 с.

528. Орлов А. Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 год. Одесса : Тип. Шульце, 1885. 144 с.

529. Павленков Ф. Словарь иностранных слов, вошедших в состав русского языка. Санкт-Петербург : Изд. Книжного магазина М. Майзеля, 1919. 714 с.

530. Папаконстантину К. Греки у торгівлі на Чорному морі наприкінці ХУІІІ ст.: у пошуках нових можливостей. *Грецьке підприємництво і торгівля у Північному Причорномор'ї ХVІІІ – ХІХ століття*. Київ: Інститут історії України, 2012. С. 133–150.

531. Папулидис К. Просветительская и культурная деятельность греков Одессы в ХІХ и ХХ вв. *Балканские Исследования*. 1989. № 11. С. 190–199.

532. Парадисопулос С. Греки в Одессе. Политическое и культурное развитие общины, благотворительность. *Вестник региона*. Одесса : 1996. С. 7.

533. Парадисопулос С. Греки Одессы в 1897 году : Изучение первой всеобщей переписи населения Российской империи. *Розвиток еллінізму в Україні у ХVІІІ–ХХІ ст*. Маріуполь, 2007. С. 118–122.

534. Парадисопулос С. Грецька спільнота дореволюційної Одеси в Російській та радянській історіографії (ХІХ 80-і роки ХХ ст.). *Археологія та етнологія Східної Європи : Матеріали і дослідження*. 2002. Вип. 3. Одеса, С. 219–222.

535. Парадисопулос С. Греческая община Одессы в 1794–1914 годах : Основные направления развития. *Одесі – 200. Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої 200-річчю міста*. Одеса, 1994. С. 126–127.

536. Парадисопулос С. Деятельность Греческого благотворительного общества в Одессе в 1871–1896 годах. *Україна – Греція : Історія та сучасність. Тези ІІ міжнародної наукової конференції, м. Київ, 22–24 лютого 1995*. Київ, 1995. С. 93–95.

537. Парадисопулос С. Деятельность Греческого благотворительного общества в Одессе в последней трети ХІХ века. *Записки історичного факультету*. 1999. Вып. 9. С. 298–304.

538. Парадисопулос С. Коммерческая деятельность греков Одессы в ХІХ в. *Україна – Греція : історична спадщина і перспективи. Зб. наук. праць Міжнар. науково-практич. конф. (Маріуполь, 27–29 травня 1999)*. Маріуполь : МГІ ДонНУ, 1999. С. 187–190.

539. Парадисопулос С. Первый археолог Одессы — А. Ф. Панагиодор-Никовул. *Краткие Сообщения Одесского Археологического Общества*. Одесса, 1999. С. 7.

540. Парадисопулос С. Социально-экономический профиль греческой общины Одессы в конце XIX века. *Альманах «Дерибасовская – Ришельевская»*. Одесса, 2011. № 44. С. 21–29.

541. Парадисопулос С. Трансформация общих показателей смертности населения Одессы в первой половине XIX в. : на материалах греческой общины. *Воронцовский сборник*. Одесса : Студия «Негоциант», 2012. С. 122–131.

542. Парадисопулос С. Эволюция предпринимательской деятельности греков Одессы (XIX в.). *Записки історичного факультету*. 2000. Вып. 10. С. 249–258.

543. Парадисопулос С. И. Этнодемографические характеристики населения Одессы середины XIX в. *Археологія, етнологія та охорона культурної спадщини південно-східної Європи*. Одесса : Одеський нац. ун-т ім. І.І. Мечникова, 2018. С. 274–288.

544. Парадисопулос С. І. Народжуваність в грецькій громаді Одеси під кінець XIX ст. : можливості історико-антропологічних реконструкцій. *Zaporizhzhia Historical Review*. Запоріжжя , 2021. Вип. 5(57). С. 27–33.

545. Пискунов В. П. «Система научных знаний о народонаселении» : демографический идеал или утопия? *Демографические исследования*. Київ : Наукова думка, 1991. С. 35–52.

546. Подвижники й меценати: Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX ст.: Історико-біографічні нариси / за ред. В. Смолій. К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. 341 с.

547. Покровский В. Влияние колебаний урожая и хлебных цен на естественное движение населения. *Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства*. СПб. : 1897. С. 171–238.

548. Покровский В. Население. *Энциклопедический словарь* / под ред. Ф. Т. Брокгауза, И. Л. Ефрона. СПб. : 1897. Т. XX/A. С. 615–638.

549. Покровский В., Рихтер Д. Россия. II. Население. *Энциклопедический словарь* / под ред. Ф. Т. Брокгауза, И. Л. Ефрона СПб. : Т. XXVII/A. 1899. С. 75–128.

550. Пригарин А. Группа после переселения : естественное движение и миграционные процессы старообрядческого населения на Дунае 1830–1850-х годов / Серия препринтов «Научные доклады по исторической демографии и исторической географии») / Отв. ред. И. Л. Жеребцов. Вып. 4. Сыктывкар : 2007. 20 с.

551. Пригарин А. А. Русские старообрядцы на Дунае : формирование этноконфессиональной общности в конце XVIII – первой половине XIX вв. / Отв. ред. О. Б. Демин. Одесса-Измаил-Москва : «Смил» – «Археодоксія», 2010. 528 с.

552. Пригарин А. Рынок как базар : этнология торговли современной Одессы. *Этнология Одессы в исторической и современной перспективах*. Одесса : Ирбис, 2017. С. 122–159.

553. Проблемы исторической демографии СССР. Сборник научных трудов. Киев : Наук. думка, 1988. 164 с.

554. Пряхин Ю. Д. Ламброс Кацонис в истории Греции и России. Санкт-Петербург : Алетейя, 2004. 176 с.

555. Пряхин Ю. Д. Ламброс Кацонис : личность, жизнь и деятельность. Архивные документы. Санкт-Петербург : Петрополис, 2011. 484 с.

556. Птуха М. В. Очерки по статистике населения. Москва : Госстатиздат ЦСУ СССР, 1960. 459 с.

557. Птуха М. В. Смертність у Росії й на Україні. Харків-Київ : ЦСУ УСРР, 1928. 195 с.

558. Пуллат Р. Н. Историческая демография в СССР (значение, итоги и перспективы развития). *Проблемы исторической демографии СССР: сб. статей* / ред. Р. Н. Пуллата. Таллин : 1977. С. 8–17.

559. Пятигорский Г. М. Восточный кризис 20-х годов XIX века и греческая эмиграция Одессы. *Советское славяноведение*. 1985. № 1. С. 50–63.

560. Пятигорский Г. М. Греческие переселенцы в Одессе в конце XVIII – первой трети XIX вв. *Из истории языка и культуры стран центральной и юго-восточной Европы*. Москва : 1985. С. 33–60.

561. Пятигорский Г. М. Деятельность Одесской греческой вспомогательной комиссии в 1821–1831 гг. (По материалам Государственного архива Одесской области). *Балканские исследования*. 1982. № 8. С. 135–152.

562. Рождаемость и ее факторы : Сб. работ / ред. А. Г. Волков. М.: Статистика, 1968. 118 с.

563. Рождаемость: социологические и демографические аспекты / ред. В. А. Борисов. Москва : 1988. 115 с.

564. Рафалович А. Медико-статистические разъяснения о влиянии климата и местности Одессы. *Новороссийский календарь на 1843 год издаваемый от Ришельевского лицея*. Одесса : Городская типография, 1842. С. 319–340.

565. Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811–1913 гг.). Статистические очерки / ред. С. Г. Струмилин. Москва : Государственное статистическое издательство, 1965. 352 с.

566. Решетов С. Григорий Маразли. Честь паче почести. Одесса : ТЭС, 2012. 333 с.

567. Сапожников И. В., Белоусова Л. Г. Греки под Одессой : очерки истории поселка Александровка с древнейших времен до начала XX в. Одесса – Ильичевск : Элтон-2 – Гратек, 1999. 262 с.

568. Сартор В. Хлебные экспортеры черноморско-азовского региона: группы предпринимателей и их этнический состав, 1834–1914. *Грецьке підприємництво і торгівля у Північному Причорномор'ї XVIII – XIX століття*. Київ: Інститут історії України, 2012. С. 157–208.

569. Сафонов С. Остатки греческих легионов в России или нынешнее население Балаклавы. *Записки Одесского Общества Истории и Древностей*. Т. 1. Одесса : Городская типография, 1844. С. 205–238.

570. Синельников А. Б. Брак. *Социальная энциклопедия*. Москва : Большая Российская энциклопедия, 2000. С. 45–49.

571. Сифман А. Динамика рождаемости в СССР. Москва : Статистика, 1974. 183 с.

572. Скальковский А. А. О смертности и долговечности в Новороссийском крае. *Журнал Министерство Внутренних Дел*. Санкт-Петербург : Типография Министерства Внутренних Дел, 1850. С. 5–20.

573. Скальковский А. А. Первое тридцатилетие города Одессы. 1793–1823. Одесса : Городская типография, 1837. 296 с.

574. Скальковский А. А. Пространство и народонаселение Новороссийского края в 1845 г. *Новороссийский календарь на 1849 год*. Одесса : Городская типография, 1848. С. 348–379.

575. Смит А. Исследования о природе и причинах богатства народов. Москва : Государственное социально-экономическое издательство, 1935. 371 с.

576. Смольянинов К. История Одессы. *Записки Одесского Общества Истории и Древностей*. Одесса : Городская типография, 1853. Т. 3. С. 338–442.

577. Современная демография / ред. А.Я. Кваша, В.А. Ионцев. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1995. 272 с.

578. Соціальні інститути суспільства і соціальні організації, <https://sites.google.com/site/leschukvasyl/socialni-instituti-suspilstva-i-socialni-organizacii>.

579. Справочник Представителей промышленности и торговли – фабрично-заводские предприятия Российской империи». Москва : 1914. [б.с.].

580. Стоянова Г. Болгарська та грецька діаспори Одеси в контексті репрезентації етнічності у міському просторі. *Старожитності Лукомор'я*. 2023. № 1(16). С. 82–94. <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2023.1.195>.

581. Стешенко В. С. Демографія Історична [Електронний ресурс]. *Енциклопедія історії України*. Т. 2 : Г-Д / Редкол. : В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К. : В-во Наукова думка, 2004. С. 688. Режим доступу : http://www.history.org.ua/?termin=Demografiya_istorychna (останній перегляд : 13.08.2022)

582. Теохаріді Т. Ю. Грецька військова колонізація на півдні України наприкінці XVIII та початку XIX ст. *Вісник Одеської комісії краєзнавства при Українській Академії Наук*. Ч. 4–5. Секція для вивчення грецької національності. Вип. 1. Одеса : Одес. Коміс. краєзнавства при УАН, 1930. 48 с.

583. Терентьева Н. Філікі етерія та його роль у грецькому національно-визвольному рухові першої чверті XIX ст. *Український історичний журнал*. 2006. № 1. С. 166–182.

584. Терентьева Н. Греки в Україні: історія та сучасність. Ч. 1. К.: Аквілон-Плюс, 2008. 352 с.

585. Терентьева О. Благодійна діяльність греків в Україні : основні напрями соціальної допомоги (XVIII – XIX ст.). *Міжнародні зв'язки України : наукові пошуки і знахідки*. Київ : Інститут історії України, 2007. № 16. С. 22–33.

586. Терентьева О. О. Грецькі купці Зосими : Просвітницька та благодійна діяльність (кінець XVIII – середина XIX ст.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 2003. 187 с.

587. Тешке К. Особенности рождаемости в Центральной и Южной Европе до первой мировой войны. *Брачность, рождаемость, семья за три века : Сб. статей / ред. А. Г. Вишневский, И. С. Кон*. Москва : Статистика, 1979. С. 98–131.

588. Тодорова М. Балканското семейство. Историческа демография на българското общество през османския период. София : Амицития, 2002. 216 с.

589. Томазов В. Греки-хиосці на Півдні України (кінець XVIII ст. – 1917 р.): між традиціями національного самозбереження та практиками соціокультурної адаптації. Київ : Інститут історії України, 2020. 354 с.

590. Томазов В. Хиосцы в Российской империи: социальная адаптация и национальная самоидентификация (штрихи к просопографическому портрету). *Грецьке підприємництво і торгівля у Північному Причорномор'ї XVIII – XIX століття*. Київ : Інститут історії України, 2012. С. 209–220.

591. Тотев А. Демографско-исторически очерк на България. *Годишник на Софийския университет, юридически факултет*. София. 1974. Т. 65. С. 143–225.

592. Уварова О. Метричні книги одеської Свято-Троїцької (грецької) церкви як джерело для дослідження родоводу та оточення відомих греків Одеси XIX ст. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. 2022. № 26. С. 173–177.

593. Уварова О. Прохання як джерело для реконструкції долі грецьких біженців, які опинилися в Одесі в результаті грецької війни за незалежність 1821–1829 рр. (за матеріалами Державного архіву Одеської області). *Інтелігенція і влада*. 2015. № 33. С. 153–162.

594. Уварова О. Російська «політика покровительства» щодо греків-іммігрантів в кінці XVIII – першій третині XIX ст. (на матеріалах Херсонської губернії). дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02. Одеса : Одеський національний університет імені і. і. Мечникова, 2007. 214 с.

595. Улунян А. А. Политическая культура греческого и болгарского просвещения (к. XVIII – нач. XX вв.). *От Просвещения к революции : из истории общественной мысли нового времени*. Москва : АН СССР, 1990. С. 207–222.

596. Урланис Б. Ц. Демография и социология. *Социология и идеология*. Москва : Наука, 1969. С. 419–424.

597. Урланис Б. Ц. История одного поколения (социально-демографический очерк). Москва : Мысль, 1968. 269 с.
598. Урланис Б. Ц. Проблемы динамики населения СССР. Москва : Наука, 1974. 336 с.
599. Урланис Б. Ц. Рост населения в Европе. (Опыт исчисления). Москва : Госполитиздат, 1941. 436 с.
600. Урланис Б. Ц. Трехсотлетие демографии. *Ученые записки по статистике*. Москва : АН СССР, 1963. С. 150–160.
601. Фогт И. Компоненты числа рождений. *Методы демографических исследований : Сб. статей* / под ред. Л. Е. Дарского. Москва : Статистика, 1969. С. 59–79.
602. Хаджнал Дж. Европейский тип брачности в ретроспективе. *Брачность, рождаемость, семья за три века* / под ред. А. Г. Вишневого, И. С. Кона. Москва: Статистика, 1979. С. 14–70.
603. Харалампович К. Нариси з історії грецької колонії в Ніжині XVII–XVIII ст. До історії національних меншостей в Україні. Ніжин : ТОВ «Ферокол», 2011. 380 с.
604. Хлопин Г., Эрисман И. Современное состояние России. *Россия : энциклопедический словарь*. Санкт-Петербург : 1898. С. 224–227.
605. Хоменко А. П. Семья и воспроизводство населения. (Избранные произведения). Москва : Статистика, 1980. 205 с.
606. Чума в Одессе : Ист. и эпидемиол. исслед. / Сост. д-ра мед. В.А. Белиловский и Н.Ф. Гамалея, по распоряжению г. одес. градонач. ген.-майора гр. Шувалова. Т. [1]-2. Одесса : тип. Акц. Южно-рус. о-ва печ. дела, 1903–1904. Т. 1. 176 с. Т. 2. 264 с.
607. Шелестов Д. К. Историческая демография. Москва : Высшая школа, 1987. 288 с.
608. Шляхов О. Греки Російської імперії та їхня роль у розвитку торговельного мореплавства у Чорному та Азовському морях (друга половина XIX – початок XX ст.). *Грецьке підприємництво і торгівля у Північному*

Причорномор'ї XVIII – XIX століття. Київ : Інститут історії України, 2012. С. 265–274.

609. Яковлев В. А. К истории заселения Хаджибея 1789–1795. Одесса : А. Шульце, 1889. 57 с.

610. Янници Ф. Греческий мир в конце XVIII – начале XX вв. по российским источникам (к вопросу об изучении самосознания греков). СПб.: Алетея, 2005. 186 с.

611. Αγριαντώνη Χ. Οι μετασχηματισμοί της βιομηχανικής δομής της Ερμούπολης τον 19ο αιώνα. *Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού. Πρακτικά του διεθνούς συμποσίου Ιστορίας - Νεοελληνική Πόλη, Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό Κράτος*. 1985. Τ. Β'. Σ. 603–608.

612. Αυγητίδης Κ. Θεόδωρος Παύλου Ροδοκανάκης. Ο μεγαλέμπορος επιχειρηματίας, πλοιοκτήτης και τραπεζίτης της Οδησσού. Χίος : Άλφα-Πι, 2004. 142 σ.

613. Αυγητίδης Κ. Ο Ελληνικός εμπορικός κόσμος της Οδησσού και η Ελλάδα, 1794–1900. Αθήνα : Δωδώνη, 1998. 378 σ.

614. Αυγητίδης Κ. Οι Έλληνες της Οδησσού και η επανάσταση του 1821. Αθήνα – Γιάννινα : Δωδώνη, 1994. 253 σ.

615. Αυγητίδης Κ. Οι Μαρασλήδες της Οδησσού και το έργο τους. Αθήνα : Δωδώνη, 2008. 200 σ.

616. Βλάμη Δ. Γυναίκες, οικογένεια, κοινωνία της εμπορικής διασποράς, 18ος–19ος αιώνας. *Τα Ιστορικά*. 2007. № 45. Σ. 243–280.

617. Βλάμη Δ. Η οικογένεια των Ελλήνων εμπόρων της Διασποράς : μερικές παρατηρήσεις για την περίπτωση του Λιβόρνου. *Τα Ιστορικά*. 1996. Τεύχος 13, № 24–25. Σ. 177–205.

618. Βλάμη Δ. Το Φιορίνι, το Σιτάρι και η οδός του Κήπου. Έλληνες έμποροι στο Λιβόρνο 1750–1868. Αθήνα : Θεμέλιο, 2000. 560 σ.

619. Βουλόδημος Χαρ. Πρώτη πενηκονταετηρίς της εν Οδησώ Ελληνεμπορικής Σχολής, 1817–1867. Οδησός : Νίτσε, 1871. 232 σ.

620. Γαβαλάς Β. Η εξέλιξη της γεννητικότητας στη Νάξο από τις αρχές του 20ού μέχρι τις αρχές του 21ου αιώνα. Conference : ΣΤ' Πανελλήνιο Επιστημονικό Συνέδριο «Η Νάξος δια μέσου των Αιώνων», Δαμαριώνας, 30 Αυγούστου–2 Σεπτεμβρίου 2018 Νάξος 2018.

https://www.researchgate.net/publication/346486508_E_EXELIXE_TES_GENNETIKOTETAS_STE_NAXO_APO_TIS_ARCHES_TOU_20ου_MECHRI_TIS_ARCHES_TOU_21ου_AIONA

621. Chrissidis N. Silver Hammer and a Trowel for Queen Olga of Greece: Projecting Russian-Greek Kinship in Late Nineteenth-Century Odessa. *Ο Νέος Ελληνισμός. Οι Κόσμοι του και ο Κόσμος. Αφιέρωμα στην Όλγα Κατσιαρδή-Hering*. Αθήνα:Ευρασία, 2021. C. 197–208.

622. Chrissidis N. Priestly Scandal and Civic Association Among the Greeks of Odessa: The Case of the Holy Trinity Church. *Port-Cities of the Northern Shore of the Black Sea : Institutional, Economic and Social Development, 18th – early 20th Centuries* / ed. by Sifneos E., Iurkova O., Shandra V. Vol. 2. Corfu : Ionian University, 2015. P. 338–361.

623. Chrissidis N. The Athonization of Pious Travel: Shielded Shrines, Shady Deals, and Pilgrimage Logistics in Late Nineteenth-Century Odessa. *Modern Greek Studies Yearbook*. 2012. Vol. 28/29. C. 169–191.

624. Douglas D. Ο αγώνας των Ελλήνων για την ανεξαρτησία 1821–1833. Αθήνα : Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1989. 438 σ.

625. Δημαράς Κ. Θ. Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Αθήνα : Ερμής, 2009. 576 σ.

626. Εισαγωγή στη νεοελληνική οικονομική ιστορία (18ος–20ός αι.) / επιμ. Χ. Σταυρόπουλος. Αθήνα : Τυπωθήτω, 2007. 320 σ.

627. Έλλην-Ρωμηός-Γραικός. Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες / επιμ. Κατσιαρδή-Hering Ό., Παπαδία - Λάλα Α., Νικολάου Κ., Καραμανωλάκης Β. Αθήνα: Ευρασία, 2018. 688 σ.

628. Ζωγράφος Αλέξ. Η Οδησός. *Ημερολόγιον Σκόκου*. Αθήνα, 1901. Τεύχος 1. Σ. 33–47.

629. Η εν Οδησσώ Ελληνική Εκκλησία της Αγίας Τριάδος : 1808–1908. Οδησός : Χρυσόγελοσ, 1908. 55 σ.
630. Harlaftis G. A History of Greek-Owned Shipping. The making of an international tramp fleet, 1830 to the present day. London : Routledge, 1996. 439 p.
631. Harlaftis G. The role of Greeks in the Black Sea trade, 1830–1900. *Shipping and Trade, 1750–1950 : Essays in International Maritime Economic History*. Pontefract, 1990. P. 63–95.
632. Hedo A., Kryhina O. Religious and cultural features of church records of civil statusparish registers TEKA. *Komisji Polsko-Ukraińskich Związków Kulturowych*. 2021. Vol. 6, № 16. P. 63–70.
633. Herlihy P. Death in Odessa. A study of Population Movements in a Nineteenth-Century city. *Journal of Urban History*. 1978. № 4 : 4. P. 417–442.
634. Herlihy P. Greek merchants in Odessa in the nineteenth century. *Harvard Ukrainian Studies*. 1979. № 3–4. P. 399–420.
635. Herlihy P. Odessa: A History, 1794–1914. Cambridge : Massachusetts Harvard University Press, 1986. 432 p.
636. Herlihy P. The Ethnic Composition of the city of Odessa in the nineteenth century. *Harvard Ukrainian Studies*. 1977. Вип. 1, № 1. P. 53–78.
637. Herlihy P. The Greek Community of Odessa. *Journal of Modern Greek studies*. 1989. Вип. 7. P. 235–252.
638. Hugh S.-W. Nation and States. An Inquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism. Boulder, Colorado: Westview Press, 1977. 563 p.
639. Iliev I. Familie, ideologie und Politik. Die Großmutter instädtischen Familienach 1945. *Vom Nutzen der Verwandten : soziale Netzwerke in Bulgarien (19. und 20. Jahrhundert)* / Ed. U. Brunnbauer, K. Kaser. Wien : Böhlau, 2001. P. 89–114.
640. Καλογεράκη Σ. Εισαγωγή στην κοινωνική δημογραφία. Αθήνα : Gutenberg, 2010. 336 σ.
641. Kardasis V. Diaspora Merchants in the Black Sea. The Greeks in Southern Russia, 1775–1861. Lanham : Lexington Books, 2001. 243 p.

642. Καρδάσης Β. Εκπαίδευση στη διασπορά. *Ιστορία της Νεοελληνικής διασποράς. Έρευνα και διδασκαλία*. Ρέθυμνο : Τ. Α΄, Ε.ΔΙΑ.Μ.ΜΕ, 2004. Σ. 87–92.
643. Καρδάσης Β. Έλληνες ομογενείς στη Νότια Ρωσία 1775–1861. Αθήνα : Αλεξάνδρεια, 1998. 368 σ.
644. Καρδάσης Β. Ελληνική διασπορά : «Οικονομικές και κοινωνικές συμπεριφορές». 2005. Σεμινάρια οικονομικής ιστορίας, 14/02/2005 URL : https://hdoisto.gr/download.php?fgr=seminars/meeting_0052_7491.pdf/ (data звернення : 09.06.2020).
645. Καρδάσης Β. Ο Ελληνισμός του Εύξεινου Πόντου. Μίλητος, 2009. 270 σ.
646. Καρδάσης Β. Σύρος. Σταυροδρόμι της Ανατολικής Μεσογείου 1832–1857. Διδακτορική διατριβή. Αθήνα : ΕΚΠΑ, 1985. 550 σ.
647. Καρδάσης Β. Το σιτάρι τους σπρώχνει στην Οδησό. *Ιστορικά Ελευθεροτυπίας* N 58, 2000. Σ. 6–7.
648. Karidis V.A. Greek Mercantile paroikia : Odessa, 1774–1829. *Balkan Society in the Age of Greek Independense*. London : Barnes & Noble Books, 1981. P. 111–136.
649. Καρράς Ι. Εμπόριο, Πολιτική και Αδελφότητα : Ρωμιοί στη Ρωσία 1700–1774 : Διδακτορική διατριβή. Αθήνα, 2011. 672 σ.
650. Κατσιαρδή-Hering Ό. Ο Μύθος και ιστορία. Ο Λάμπρος Κατσώνης, οι χρηματοδότες του και η πολιτική τακτική. *Ροδωνιά*. 1994. Τ. 1. Σ. 195–214.
651. Kaufmann J.-C. L' invention de soi. Une théorie de l'identité. Paris : Pluriel, 2004. 352 p.
652. Κιτρομηλίδης Π. «Νοερές κοινότητες» και οι απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια. *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*. Αθήνα : ΜΙΕΤ, 1992. Σ. 53–131.
653. Κούκκου Ε. Ο Καποδίστριας και η παιδεία 1803–1822. Α΄, Η Φιλόμουσος εταιρία της Βιέννης. 2^η έκδ. Αθήνα, 1986. 230 σ.

654. Κρεμμυδά Ε. Ο Γρηγόρης Κούππας, το «επάρατον γένος» και ο κακός δαίμων του πανσλαβισμού. Ιδεολογικές απόψεις του ελληνισμού της Διασποράς (1863–1883). *Μνήμων*. 2008. Τ. 29. Σ. 93–119.

655. Κρεμμυδάς Β. Ν. Ελληνική Ναυτιλία 1776–1835. Όψεις της μεσογειακής ναυσιπλοΐας. Αθήνα : Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, 1985. 155 σ.

656. Κρεμμυδάς Β. Ν. Έμποροι και Εμπορικά δίκτυα στα χρόνια του εικοσιένα (1820–1835). Κυκλαδίτες έμποροι και πλοιοκτήτες. Αθήνα : Ναυτικό Μουσείο Αιγαίου, 1996. 236 σ.

657. Lancaster H. O. Expectations of Life : a Study in the Demography. Statistic and History of World Mortality. New York : Springer, 1990. 620 p.

658. Lorimer F. The population of the Soviet Union : History and Prospects. Geneva : Ams Pr Inc, 1946. 289 p.

659. Λούκος Χρήστος. 1998. Theophilus C. Prousis, Russian Society and the Greek Revolution. *Μνήμων* 20 (Ιανουάριος) : Σ. 337–340. <https://doi.org/10.12681/mnimon.690>.

660. Λυκούδη Εμμ. Η εν Ελλάδι Βιομηχανία και αι απεργίαι υπό την έποψη της νομοθεσίας και της πολιτικής οικονομίας. Ερμούπολις : τύποις Πατρίδος, 1883. 230 σ.

661. Μαγκριώτης Δ. Η δημογραφική ιστορία της ελληνικής παροικίας του Λονδίνου, 1837–1881. *Τα Ιστορικά*. 1986. № 6. Σ. 335–366.

662. Mazis J. A. The Greek Association of Odessa : Nationalist Politics on two Fronts. *Balkan Studies*. 2001. № 42/2. P. 199–224.

663. Mazis J. A. The Greeks of Odessa : Diaspora Leadership in Late Imperial Russia. New York : Columbia University Press, 2005. 160 p.

664. Μεταξάς-Λασκαράτος Δ. Ελληνικαί Παροικίαι Ρωσσίας και Ρωμουνίας. Βράιλα : Universala Κων. Π. Νικολάου, 1900. 128 σ.

665. Μεταξάς-Λασκαράτος Δ. Πικραί Αλήθειαι. Αθήνα : Τυπ. Δ. Γ. Ευστρατίου και Δ. Δελή, 1909. 192 σ.

666. Μίνογλου Ι. Επιχειρηματικές στρατηγικές και δίκτυα των ελληνικών οίκων της Μαύρης θάλασσας. Συνέδριο «Οι Έλληνες στην Ουκρανία (18ος–20ός)».

Κοινωνική ζωή, εμπόριο, πολιτισμός». Οδησός : Παράρτημα Ελληνικού Ιδρύματος Πολιτισμού, 1996.

667. Μοσκόφ Κ. Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα. Αθήνα : Σύγχρονη εποχή, 1978. 279 σ.

668. Multilingual demographic dictionary : english section. Liege : Ordina Editions, 1982. 161 p.

669. Μουστάνη Ν. Οι δημογραφικές εξελίξεις σ' ένα βιομηχανικό κέντρο : Βόλος, 1881–1922 : Διδακτορική διατριβή Βόλος : Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 2014. 367 σ.

670. Μπελοούσοβα Λ. Το γένος των Πετροκόκκινων Περίοδος της Οδησού 19ος–αρχές 20ού αιώνα. Χίος : Άλφα-Πι, 2007. 391 σ.

671. Newell C. Methods and Models in Demography. London : The Guilford Press, 1988. 217 p.

672. Ο Νέος Ελληνισμός. Οι Κόσμοι του και ο Κόσμος. Αφιέρωμα στην Όλγα Κατσιαρδή-Hering / Επιστ. επιμ. Α. Παπαδία-Λάλα. Μ. Ευθυμίου κ.ά. Αθήνα : Ευρασία, 2021. 635 σ.

673. Παλαιολόγος Θ. Ο εν τη νοτίω Ρωσσία Ελληνισμός. *Παρνασσός*. 1881. Τ. 5. Σ. 534–550.

674. Παναγιωτίδης Θ. Ο εν Ρωσσία Ελληνισμός. Αθήνα : Δημητρ. Χ. Τρέμπελα, 1919. 36 σ.

675. Παπαδάκης Μ., Τσίμπος Κ. Δημογραφική ανάλυση : Αρχές-Μέθοδοι-Υποδείγματα. Αθήνα : Εκδόσεις Σταμούλη, 2004. 568 σ.

676. Παπουλίδης Κ. Γ.Γ. Μαρασλής (1831–1907). Η ζωή και το έργο του (Συμβολή στην δραστηριότητα του Ελληνισμού της Ρωσίας). Θεσσαλονίκη : ΙΜΧΑ, 1989. 143 σ.

677. Παπουλίδης Κ. Η εκπαιδευτική και πολιτιστική δραστηριότητα των Ελλήνων της Οδησού το 19ο και 20ό αι. *Διακονία*. 1988. Σ. 647–658.

678. Παπουλίδης Κ. Οι Έλληνες της Οδησού. Θεσσαλονίκη : Αφοί Κυριακίδη, 1999. 398 σ.

679. Paradeisopoulos S. Greek subjects in Odesa, 1879: Characteristics of the community in the light of census data. *Zaporizhzhia Historical Review*. 2022. Vol. 6(58), c. 446–452. <https://doi.org/10.26661/zhv-2022-6-58-46>.

680. Παραδεισόπουλος Σ. Κοινωνική οργάνωση και ζωή των Ελλήνων στην Οδησό το 19ο αιώνα. *Επτά Ημέρες : Ένθετο της Καθημερινής*. 2004. Σ. 12–16.

681. Paradeisopoulos S. Mortality in the Greek Community of Odessa in 1800–1920. *Port-Cities of the Northern Shore of the Black Sea: Institutional, Economic and Social Development, 18th – early 20th Centuries* / eds. Sifneos Evrydiki; Iurkova Oksana; Shandra Valentina. Black Sea History Project Working Papers, Vol. 2. Rethymnon, Crete: Institute for Mediterranean studies, 2021. P. 403–457.

682. Paradeisopoulos S. Nuptiality among Greeks of Odessa in 1800–1920: Records from Registers of the Holy Trinity Church. *Port-Cities of the Northern Shore of the Black Sea: Institutional, Economic and Social Development, 18th – early 20th Centuries* / eds. Sifneos Evrydiki; Iurkova Oksana; Shandra Valentina. Black Sea History Project Working Papers, Vol. 2. Rethymnon, Crete: Institute for Mediterranean studies, 2021. P. 377–402.

683. Παραδεισόπουλος Σ. Το Ροδοκανάκειο Παρθεναγωγείο. *Τα Ιστορικά της Ελευθεροτυπίας*. 2000. Τεύχος 58. Σ. 38–41.

684. Παυλίδης Ε. Ο Ελληνισμός της Ρωσίας και τα 33 χρόνια του εν Αθήναις σωματείου των εκ Ρωσίας Ελλήνων. Αθήνα : Σωματείο των εκ Ρωσίας Ελλήνων, 1953. 480 σ.

685. Pepelasis Minoglou I. The Greek merchant house of the Russian Black Sea: a nineteenth-century example of a trader's coalition. *International Journal of Maritime History*. 1998. № 10. P. 61–104.

686. Piatigorsky G. M. De l'histoire de l'activite de la Philiki Etaireia a Odessa dans les annees 1814–1821. Les données récentes des archives sovietiques sur les biographies des Eteristes d'Odessa. *Troisième Colloque. Les relations entre les peuples de l' RSS et les Grecs, fin du siècle XVIII, debut du XXe siècle*. Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1992. P. 115–139.

687. Ποντιακή Στοά, 1972–1974. Αθήνα : Παμποντιακή Ένωση, 1974. 348 σ.
688. Population in History. Essays in Historical Demography / ed. By D. E. C. Eversley, & D. V. Glass. London : Arnold, 1969. 692 p.
689. Prousis T. C. The Greeks of Russia and the Greek awakening 1774–1821. *Balkan Studies*. 1987. Vol. 28, № 2. P. 259–280.
690. Rowland R. H. Urban-in Migration in Lane Nineteenth Century Russia. Ph.D. Dissertation, Department of Geography XLVII, Columbia University, 1971. 286 p.
691. Σακελλαρίου Σ. Φιλική Εταιρεία. Οδησός : Χρυσόγελο, 1909. 290 σ.
692. Σιφναίου Ε. Γρηγόριος Κούππας : ένας Έλληνας έμπορος στις ρωσικές σιταγορές (1863–1883). *Τα νέα του Ε.Α.Ι.Α.* 2002. Αρ. 60. Σ. 36–43.
693. Sifneos E. Cosmopolitanism as a feature of the Greek Commercial diaspora. *History and Anthropology*. Vol. 16, No 1. 2005. P. 97–111.
694. Σιφναίου Ε. Εθνικός αυτοπροσδιορισμός σε ένα οικονομικά μεταβαλλόμενο περιβάλλον. Η μαρτυρία ενός Έλληνα εμποροϋπαλλήλου από το ρωσικό εμπόριο σιτηρών. *Τετράδια Εργασίας*. 2005. № 28. Σ. 116–125.
695. Σιφναίου Ε. Επαγγελματική ηθική και κοινωνική αγαθοεργία των Ελλήνων επιχειρηματιών στη Ν. Ρωσία. *Τα Ιστορικά*. 2000. Τόμ. 17, τχ. 32. Σ. 109–130.
696. Sifneos E. Imperial Odessa : Peoples, Spaces, Identities. Leiden : Brill, 2018. 286 p.
697. Sifneos E. Indifference and/or Egocentrism. The Greek Paroikia of Odessa in the Face of Twentieth Century Social Turmoil. *Social Transformation and Mass Mobilization in the Balkan and Eastern Mediterranean Cities, 1900–1923*. Heraklion : Crete University Press, 2013. P. 266–278.
698. Σιφναίου Ε. Οι αλλαγές στο ρωσικό σιτεμπόριο και η προσαρμοστικότητα των ελληνικών εμπορικών οίκων. *Τα Ιστορικά*. 2004. Τχ. 40. Σ. 53–96.

699. Sifneos E. Preparing the Greek Revolution in Odessa in the 1820s : Tastes, Markets and Political Liberalism. *The Historical Review / La Revue Historique*. 2014. Vol. XI. P. 139–170.

700. Sifneos E. Rentiers, teachers and workers : Greek women in late nineteenth-century Odessa. *Byzantine and Modern Greek Studies*. 2010. Vol. 34, № 2. P. 182–200.

701. Sifneos E. The Dark Side of the Moon: Rivalry and Riots for Shelter and Occupation Between the Greek and Jewish Populations in Multi-Ethnic Nineteenth-century Odessa. *The Historical Review / La Revue Historique*. 2006. Vol. III. Section of Neohellenic Research (Institute of Historical Research). P. 189–204.

702. Σιφναίου Ε. Το εμπορικό ταξίδι από το Αιγαίο στη Νότια Ρωσία τον 19ο αιώνα. *Το ταξίδι από τους αρχαίους έως τους νεότερους χρόνους*. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2003. Σ. 111–119.

703. Σιφναίου Ε., Παραδεισόπουλος Σ. Οι Έλληνες της Οδησσού του 1897 : διαβάζοντας την πρώτη επίσημη ρωσική απογραφή. *Τα Ιστορικά*. 2006. № 44. Σ. 81–122.

704. Σιφναίου Ε., Χαρλαύτη Τ. Το Ταϊγάνιο των Ελλήνων : Ελληνική επιχειρηματικότητα στην παραμεθόριο του διεθνούς εμπορίου. *Οι Έλληνες της Αζοφικής Ιθός–αρχές 20ού αιώνα. Νέες προσεγγίσεις στην ιστορία των Ελλήνων της νότιας Ρωσίας*. Αθήνα : Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2015. Σ. 57–154.

705. Τομάζοβ Β. Το γένος των Μαυρογορδάτων (Μαυροκορδάτων) στη Ρωσική Αυτοκρατορία. Η ιστορία του γένους μέσα από έγγραφα και γεγονότα. Χίος : Άλφα-Πι, 2010. 194 σ.

706. Τομαρά-Σιδέρη Μ. Μηχανισμοί και Δυναμική στην Ιστορική Δημογραφία. Το παράδειγμα της Λευκάδας τον 19ο αιώνα. Αθήνα : Παπαζήσης, 2017. 392 σ.

707. Todorova M. N. Balkan family structure and the European pattern : demographic development in Ottoman Bulgaria. Budapest : CEU, 2006. 249 p.

708. Τραγάκη Α., Μπάγκαβος Χ., Ντούνας Δ. Περί Δημογραφίας και πληθυσμιακών εξελίξεων. Αθήνα : ΣΕΑΒ, 2015. 296 σ.

709. Τσουκαλάς Κ. Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Αθήνα : Θεμέλιο, 1979. 656 σ.
710. Φιλήμονος Ι. Δοκίμιον ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρίας. Αθήνα : Πελεκάνος, 2011. 334 σ.
711. Χαρλαύτη Τ. Ελληνικά Εμποροναυτιλιακά Δίκτυα στη Νότιο Ρωσία, 1830–1914. Συνέδριο «Οι Έλληνες στην Ουκρανία (18ος–20ός). Κοινωνική ζωή, εμπόριο, πολιτισμός», Οδησός: Παράρτημα Ελληνικού Ιδρύματος Πολιτισμού, 1996.
712. Χαρλαύτη Τ. Εμπόριο και ναυτιλία τον 19ο αιώνα. *Μνήμων*. 1993. № 15. Σ. 69–127.
713. Χαρλαύτη Τ. Ιστορία της Ελληνόκτητης Ναυτιλίας. 19ος–20ός αιώνας. Αθήνα : Νεφέλη, 2001. 714 σ.
714. Χασιώτης Ι. Οι Έλληνες της Ρωσίας και της Σοβιετικής Ένωσης, Μετοικεσίες και εκτοπισμοί Οργάνωση και ιδεολογία, Θεσσαλονίκη. Θεσσαλονίκη : University Studio Press, 1997. 688 σ.
715. Χατζηιωσήφ Ι. Εμπορικές παροικίες και ανεξάρτητη Ελλάδα : ερμηνείες και προβλήματα. *Ο Πολίτης*. 1983. № 62. Σ. 28–34.
716. Χατζηιωσήφ Ι. Ζητήματα ιστοριογραφίας της ελληνικής διασποράς. *Ιστορία της Νεοελληνικής διασποράς. Έρευνα και διδασκαλία*. Ρέθυμνο : Ε.ΔΙΑ.Μ.ΜΕ, 2004. Σ. 28–34.
717. Χατζηιωσήφ Ι. Η Γηραιά Σελήνη. Η βιομηχανία στην Ελλάδα 1830–1940. Αθήνα : Θεμέλιο, 1993. 439 σ.
718. Χιονίδου Β. Ιστορική κριτική αναδρομή της γεννητικότητας στην Ελλάδα. Η περίπτωση της Μυκόνου, 1859–1959. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*. 1997. № 92–93. Σ. 31–62.
719. Χρυσοβέργης Α. Ιστορία της Ελληνικής Λεγεώνας. Τ. 1. 50 σ. Τ. 2. 76 σ. Οδessa : Типография Одесского Вестника, 1888.
720. Weinberg R. The Revolution of 1905 in Odessa : Blood on the Steps. Bloomington : Indiana University press, 1973. 302 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації, які відображають основний зміст дисертації

1. Парадисопулос С. Деятельность Греческого благотворительного общества в Одессе в последней трети XIX века. *Записки історичного факультету*. 1999. Вип. 9. С. 298–304.
2. Парадисопулос С. Эволюция предпринимательской деятельности греков Одессы (XIX в.). *Записки історичного факультету*. 2000. Вип. 10. С. 249–258.
3. Σιφναίου Ε., Παραδεισόπουλος Σ. Οι Έλληνες της Οδησσοῦ το 1897: Διαβάζοντας την πρώτη επίσημη ρωσική απογραφή. *Τα Ιστορικά*. 2006. Τόμος 23. Τεύχος 44. Σ. 81–122.
4. Парадісопулос С. І. Народжуваність в грецькій громаді Одеси під кінець XIX ст.: можливості історико-антропологічних реконструкцій. *Zaporizhzhia Historical Review*. 2021. Vol. 5(57), С. 27–33. <https://doi.org/10.26661/zhv-2021-5-57-03>
5. Демин О., Парадисопулос С. Младенческая смертность в греческой общине Одессы (1860–1920), *Revista de Etnologie și Culturologie*. 2022, Volumul XXXI. С. 41–53. <https://doi.org/10.52603/rec.2022.31.05>
6. Paradeisopoulos S. Mortality in the Greek Community of Odessa in 1800–1920. *Port-Cities of the Northern Shore of the Black Sea: Institutional, Economic and Social Development, 18th – early 20th Centuries* / eds. Sifneos Evrydiki; Iurkova Oksana; Shandra Valentina. Black Sea History Project Working Papers, Vol. 2. Rethymnon, Crete: Institute for Mediterranean studies, 2021. P. 403–457.
7. Paradeisopoulos S. Nuptiality among Greeks of Odessa in 1800–1920: Records from Registers of the Holy Trinity Church. *Port-Cities of the Northern Shore of the Black Sea: Institutional, Economic and Social Development, 18th –*

early 20th Centuries / eds. Sifneos Evrydiki; Iurkova Oksana; Shandra Valentina. Black Sea History Project Working Papers, Vol. 2. Rethymnon, Crete: Institute for Mediterranean studies, 2021. P. 377–402.

8. Paradeisopoulos S.I. Greek subjects in Odessa, 1879: Characteristics of the community in the light of census data. *Zaporizhzhia Historical Review*. 2022. Vol. 6(58). P. 446–452. <https://doi.org/10.26661/zhv-2022-6-58-46>.

Публікації, які засвічують апробацію матеріалів дисертації

9. Парадисопулос С. Греческая община Одессы в 1794–1914 годах: Основные направления развития. Одеси – 200: Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої 200-річчю міста. Одеса, 1994. С. 126–127.

10. Парадисопулос С. Деятельность Греческого благотворительного общества в Одессе в 1871–1896 годах. *Україна – Греція: Історія та сучасність*: Тези II міжнародної наукової конференції. Київ, 1995. С. 93–95.

11. Парадисопулос С. Коммерческая деятельность греков Одессы в XIX в. *Україна – Греція: історична спадщина і перспективи*. Міжнар. науково-практич. конф. В 2-х т. Маріуполь: МГІ ДонНУ, 1999. Т. 1. Ч. 1. С. 187–190.

12. Парадисопулос С. Греки Одессы в 1897 году: Изучение первой всеобщей переписи населения Российской империи. *Розвиток еллінізму в Україні у XVIII–XXI ст.* Маріуполь, 2007. С. 118–122.

13. Парадисопулос С. Трансформация общих показателей смертности населения Одессы в первой половине XIX века на материалах греческой общины. *Воронцовский сборник*. Вып. 5. Одесса, 2012. С. 122–131.

14. Парадисопулос С.И. Этнодемографические характеристики населения Одессы середины XIX в. *Археологія, етнологія та охорона культурної спадщини південно-східної Європи*. Одесса: Одеський нац. ун-т ім. І.І. Мечникова, 2018. С. 274–288.

Публікації, які додатково розкривають зміст дисертації

15. Παράδισοπουλос С. Первый археолог Одессы — А. Ф. Панагиодор-Никовул. *Κρατкие Сообщения Одесского Археολογического Общества*. 1999. С. 7.
16. Παραδεισόπουλος Σ. Το Ροδοκανάκειο Παρθεναγωγείο. *Τα Ιστορικά της Ελευθεροτυπίας*. 2000. Τεύχος 58. Σ. 38–41.
17. Дьомін О.Б.; Παράδισοπουлос С. Громадське самоврядування греків Одеси в кінці XVIII – XIX ст. *Греция и славянский мир: Сб. науч. ст.* Симферополь: Крымский Архив, 2002. Вып. 1. С. 58–62.
18. Παράδισοπουлос С. Грецька спільнота дореволюційної Одеси в Російській та радянській історіографії (XIX–80-і роки XX ст.). *Археολογία та етнологія Східної Європи: Матеріали і дослідження*. 2002. Т. 3. С. 219–222.
19. Παραδεισόπουλος Σ. Κοινωνική οργάνωση και ζωή των Ελλήνων στην Οδησό το 19ο αιώνα. *Επτά Ημέρες-Ένθετο της Καθημερινής*. 2004. Σ. 12–16.
20. Григорій Маразлі. До 175-річчя від дня народження. Каталог виставки / упоряд. О. Дьомін, С. Παράдισοπουлос. Одесса : ГрафікПлюс, 2006. 79 с.
21. Παραδεισόπουλος Σ.Η. Ο ελληνισμός της Οδησού από τον 18^ο έως τον 20^ό αιώνα. *Οδησός – Κοιτίδες Ελληνισμού*. Αθήνα: Καθημερινή/Explorer, 2011. Σ. 8–11.
22. Παράдισοπουлос С. Социально-экономический профиль греческой общины Одессы в конце XIX века. *Дерибасовская – Ришельевская*. 2011. № 44. С. 21–29.

Додаток Б

Апробація результатів дослідження. Основні засади дослідження та його результати обговорювалися на засіданнях кафедри всесвітньої історії ОНУ імені І. І. Мечникова. Результати дослідження були апробовані на наукових і науково-практичних конференціях: Міжнародні:

1. "The Economic and Social Development of the Port-Cities of the Northern Black Sea Coast, Late 18th–Beginning of the 20th century". Ionian University and Hellenic Research Foundation, Odesa 22–27th September 2013.

2. «Από το Αιγαίο στη Μαύρη Θάλασσα» Διεθνές Συνέδριο, Ιόνιο Πανεπιστήμιο και Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 14–15 Οκτωβρίου 2016.

3. Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Україна – Греція: історичні рефлексії» в Ізмаїльському державному гуманітарному університеті, 15 березня 2019 р.

4. "Ants or frogs around a pond": Public space, architecture, memory and identity in port-cities of the Black Sea and the Mediterranean (18th–20th centuries), National Technical University of Athens, Athens 28/1/2022.

5. Розвиток еллінізму в Україні у XVIII–XXI ст. (Маріуполь, Маріупольський державний гуманітарний університет, 21–23 травня 2007 р.).

6. IV Μαραζλιεβские чтения (Одеса, Управління у справах національностей та релігій Одеської облдержадміністрації, Генеральне консульство Греції в Одесі, Одеська філія Грецького фонду культури, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, 18–19 листопада 2010 р.).

7. Міжнародна наукова конференція «Дипломатичні архіви як історичне джерело» Одеса, 8–10 вересня 2016.

Додаток В

Структура, організація та методи грецьких торговельних будинків
[543, с. 253]

Схема № 1.

Додаток Д

Статевовікові характеристики греків Одеси та населення міста. 1897 р.

[308, с. 58–81. Табл. XV]

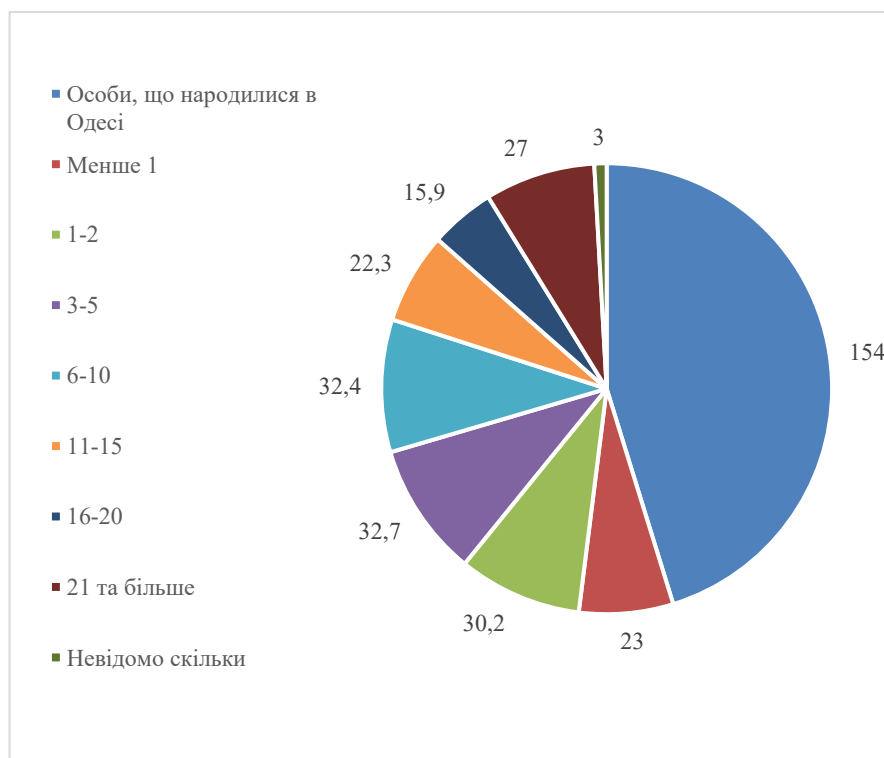
Таблиця № 1.

Вік	Чоловіки	Жінки	Всього	% населення греків Одеси	% населення Одеси
0–12 місяців	42	41	83	1,63	2,34
1–9 років	311	291	602	11,84	16,92
10–19 років	496	379	875	17,21	19,02
20–29 років	704	321	1 025	20,16	23,93
30–39 років	596	306	902	17,74	15,44
40–49 років	503	204	707	13,91	10,52
50–59 років	329	155	484	9,52	6,45
60 та вище	224	182	406	7,99	5,37
Всього	3 205	1 879	5 084	100,00	100,00

Додаток Є

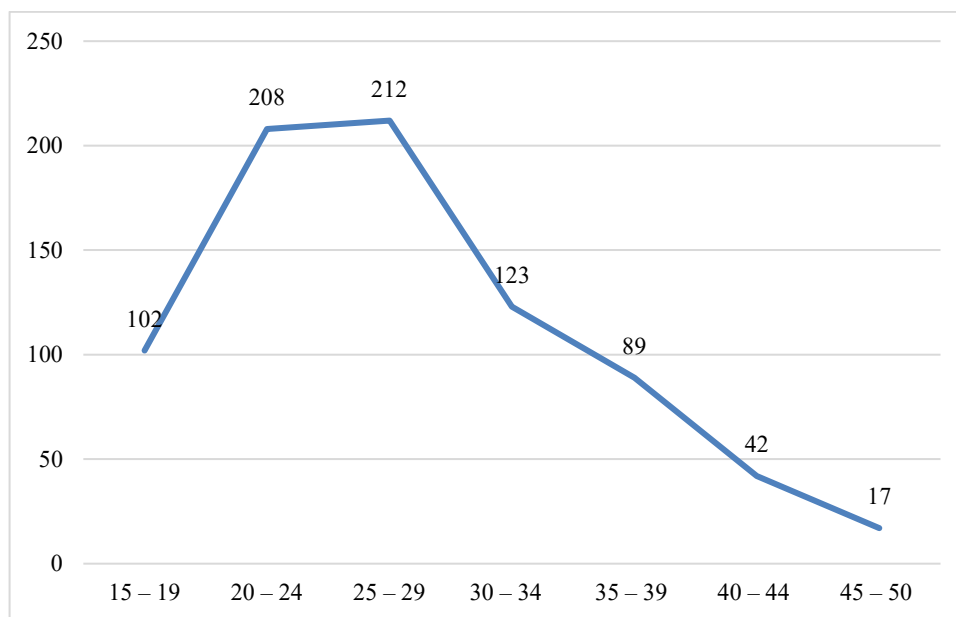
Розподіл населення Одеси на 1892 р. за місцем народження та часу поселення [319, с. 138–139. Таб. XIV; 545, с. 31]

Діаграма № 1.

Додаток Ж**Кількість народжень за віковими групами матерів (1892 та 1897 рр.)****[135–262; 296–302]**

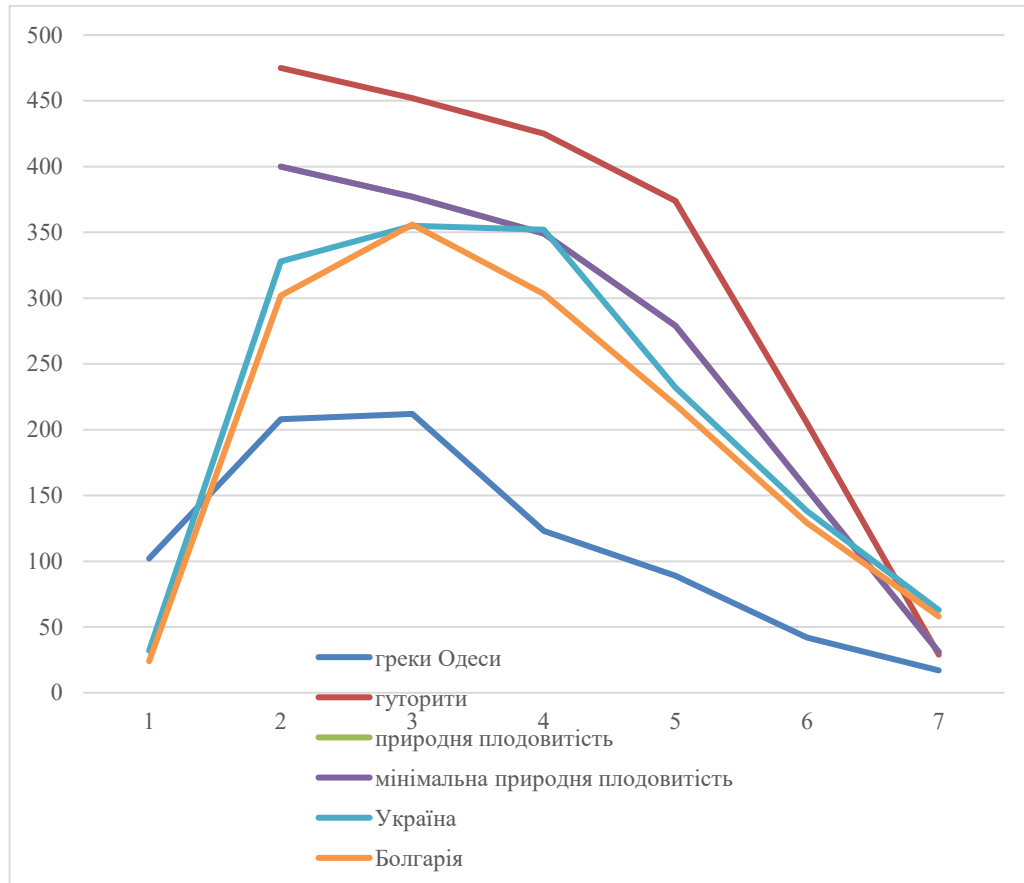
Діаграма № 2.

Число народжень за віковими групами матерів

(греки Одеси 1892 та 1897 рр. [135–262; 296–302]; гурорити початку ХХ ст. [471, с. 95], «природня плодовитість» за Л. Анрі [433, с. 44–45]; «мінімальна природня плодовитість» за В. Борисовим [458, с. 21]; Україна 1897 р. [306, с. 160–163], Болгарія 1901–1905 рр. [513, с. 23])

Діаграма № 3.

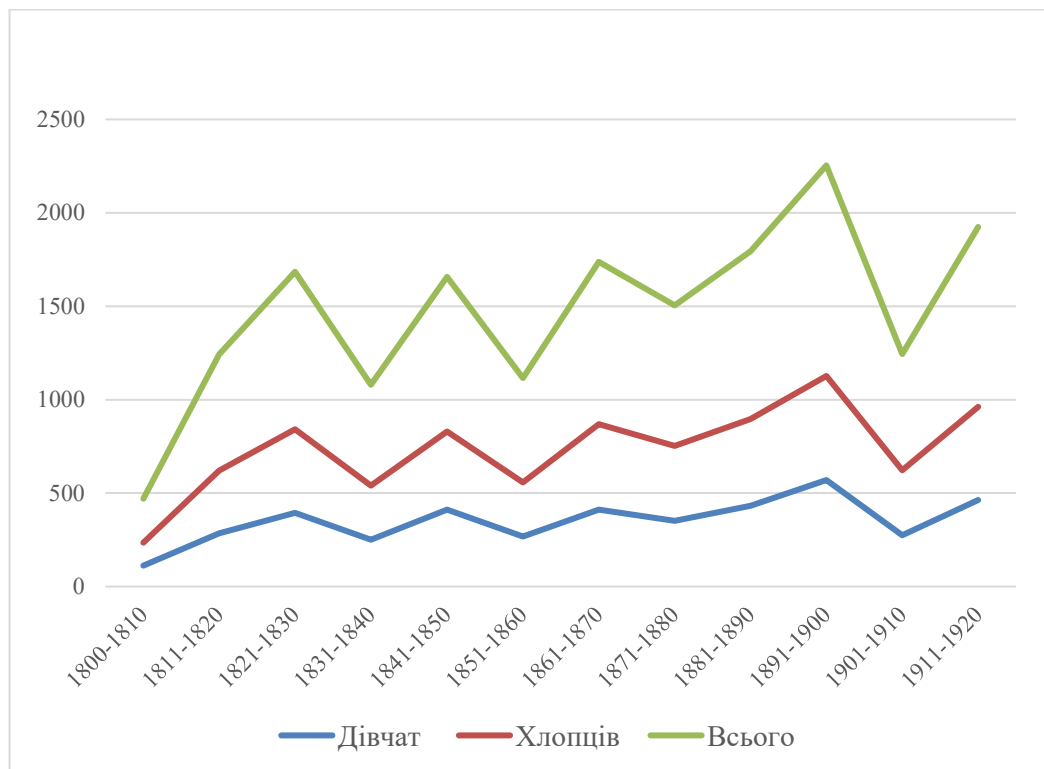

(1 - 15–19; 2 - 20–24; 3 - 25–29; 4 - 30–34; 5 - 35–39; 6 - 40–44; 7 - 45–50)

Додаток 3

Число народжень за десятиріччями (1800–1920 рр.) [135–262; 296–302]

Діаграма № 4.

Додаток І

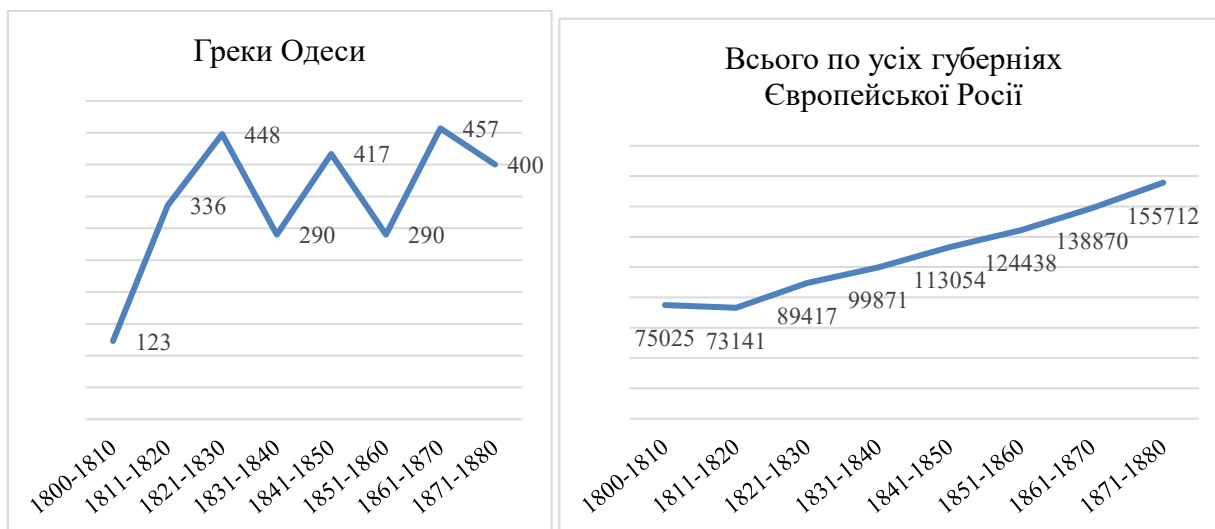
**Кількість народжень немовлят-хлопчиків за десятиріччями
(1800–1920 рр.) [135–262; 296–302]**

Таблиця № 2.

Хлопчиків	1800– 1810	1811– 1820	1821– 1830	1831– 1840	1841– 1850	1851– 1860
Греки Одеси	123	336	448	290	417	290
Всього по усіх губерніях Європейської Росії	75025	73141	89417	99871	113054	124438
	1861– 1870	1871– 1880				
Греки Одеси	457	400				
Всього по усіх губерніях Європейської Росії [463, с. 91 табл. С]	138 870	155 712				

**Кількість немовлят-хлопчиків за десятиріччями (1800–1880 рр.).
Грецька община Одеси (ліворуч). Православне населення Європейської
Росії (праворуч)**

Діаграма № 5.

Додаток І

Динаміка індексу співвідношення статей (С) та чоловічого коефіцієнту
(Ч) новонароджених у грецькій общині Одеси. 1800–1920 рр.

[135–262; 296–302]

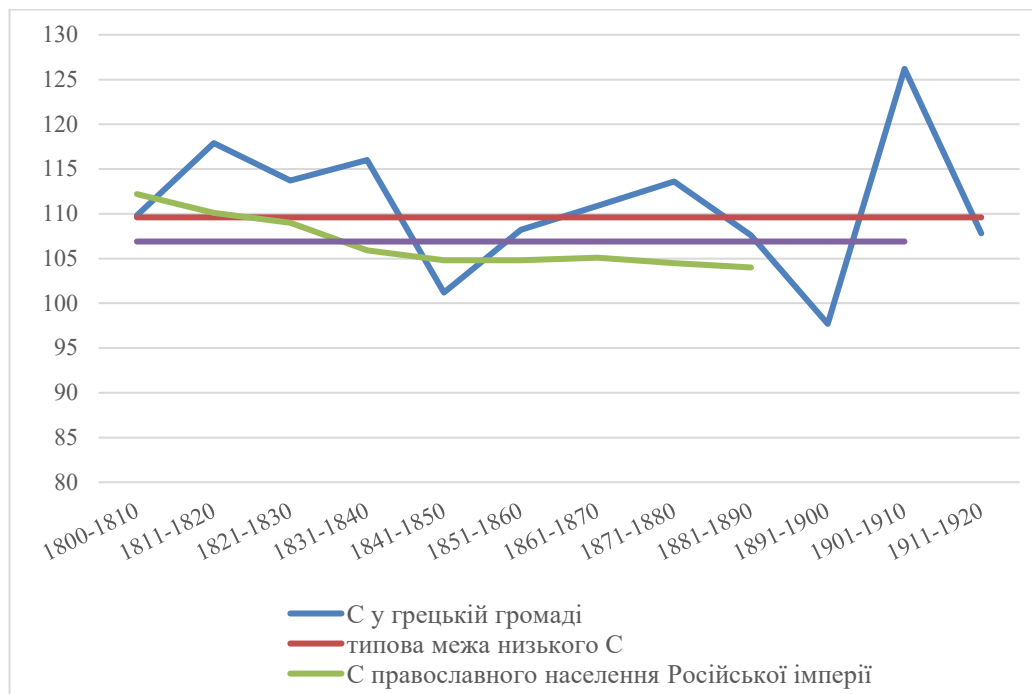
Таблиця № 3.

	1800– 1810	1811–1820	1821–1830	1831–1840	1841–1850	1851–1860
С	109,8	117,9	113,7	116,0	101,2	108,2
Ср [463, с. 2; 524, с. 47- 48; 470, с. 249- 255]	112,2	110,1	109,0	105,9	104,8	104,8
Ч	0,523	0,541	0,532	0,537	0,503	0,520

	1861– 1870	1871–1880	1881–1890	1891– 1900	1901–1910	1911–1920	Загальні
С	110,9	113,6	107,6	97,7	126,2	107,8	109,6
Ср	105,1	104,5	104,0 [488, с. 91]			106,9	
Ч	0,529	0,532	0,518	0,494	0,558	0,519	0,523

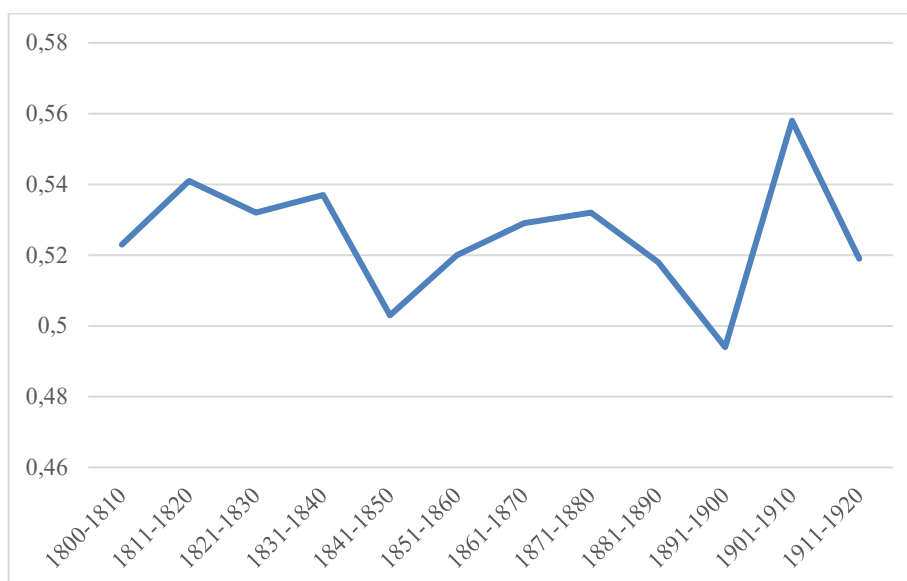
Хронологічна варіативність індексу співвідношення статей (С) серед новонароджених у грецькій общині Одеси. 1800–1920 рр.

Діаграма № 6.

Хронологічна варіативність чоловічого коефіцієнту (Ч) серед новонароджених у грецькій общині Одеси. 1800–1920 рр.
[135–262; 296–302]

Діаграма № 7.

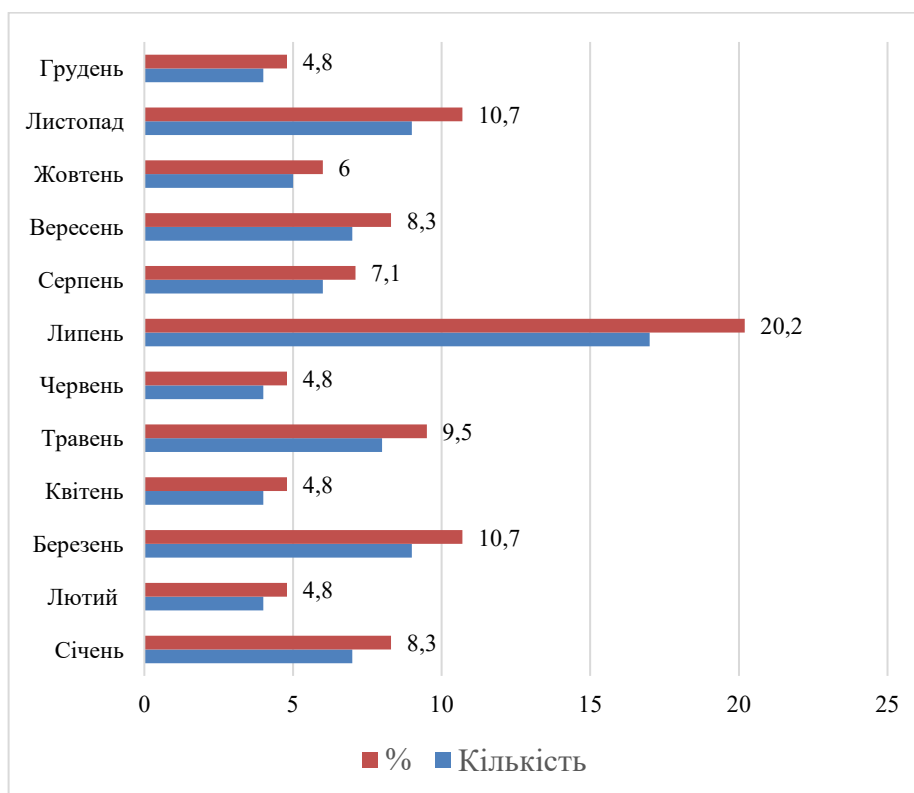
Додаток К

Розподіл народжень за місяцями на 1897 р. [135–262; 296–302]

Таблиця № 4.

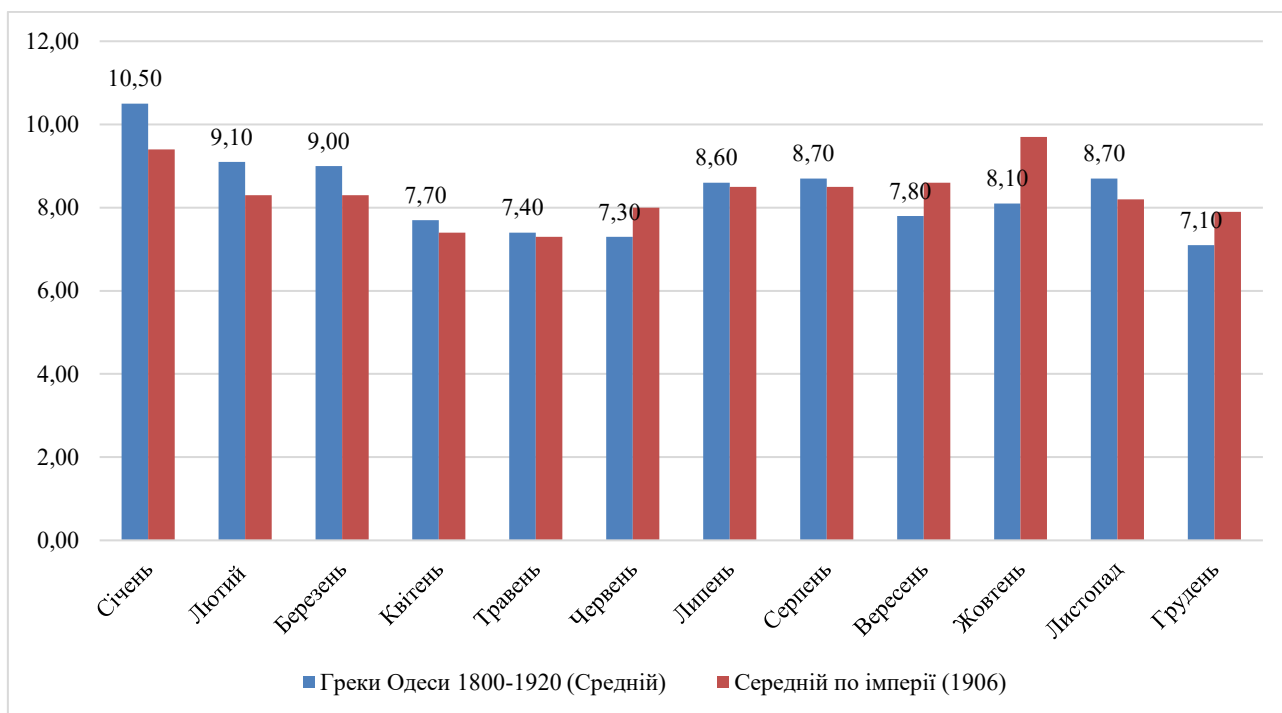
Місяць	Кількість	%
Січень	7	8,3
Лютий	4	4,8
Березень	9	10,7
Квітень	4	4,8
Травень	8	9,5
Червень	4	4,8
Липень	17	20,2
Серпень	6	7,1
Вересень	7	8,3
Жовтень	5	6,0
Листопад	9	10,7
Грудень	4	4,8
Всього	84	100,0

Діаграма № 8.

Додаток Л
Сезонність народжень за десятиріччями (у %%)
[135–262; 296–302; 598, с. 75]

Діаграма № 9.

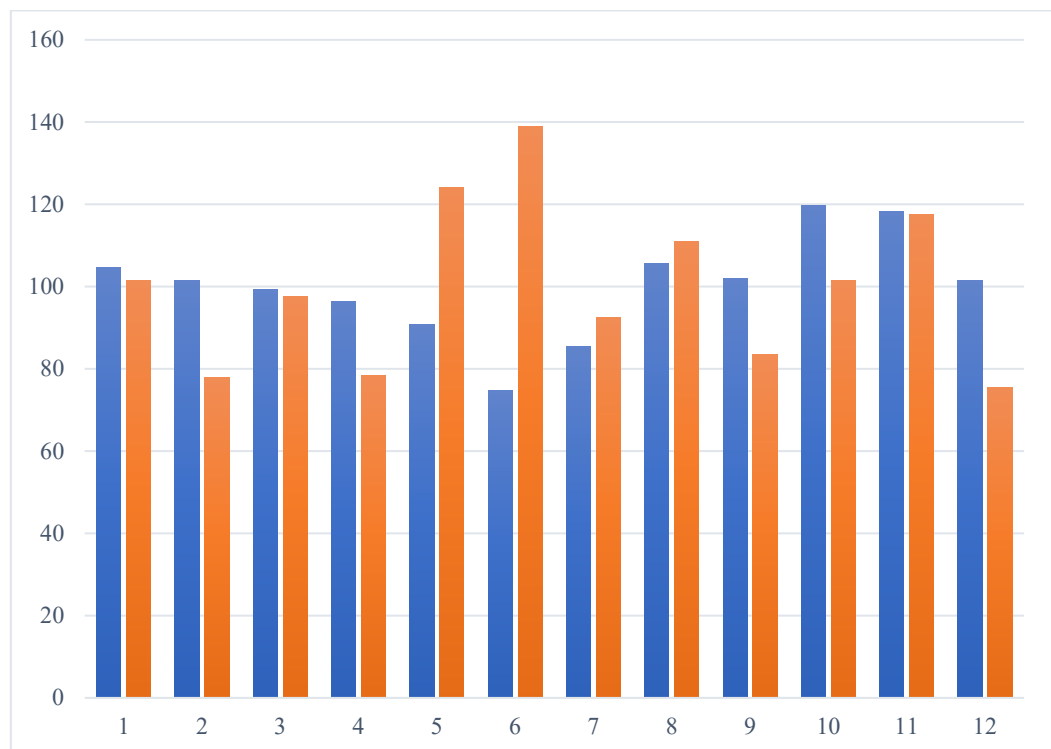
Додаток М

**Сезонність народжуваності другої половини ХІХ – на початку ХХ ст.
Греки Одеси (1866–1920 рр.) та болгари Буджаку (1851–1924 рр.) [135–
262; 296–302; 482, с. 191–193]**

Таблиця № 5.

Місяць		Греки Одеси	Болгари Буджаку
Січень	1	104,7	101,5
Лютий	2	101,6	78
Березень	3	99,4	97,5
Квітень	4	96,4	78,5
Травень	5	90,8	124
Червень	6	74,7	139
Липень	7	85,4	92,5
Серпень	8	105,6	111
Вересень	9	101,9	83,5
Жовтень	10	119,8	101,5
Листопад	11	118,2	117,5
Грудень	12	101,5	75,5

Діаграма № 10.

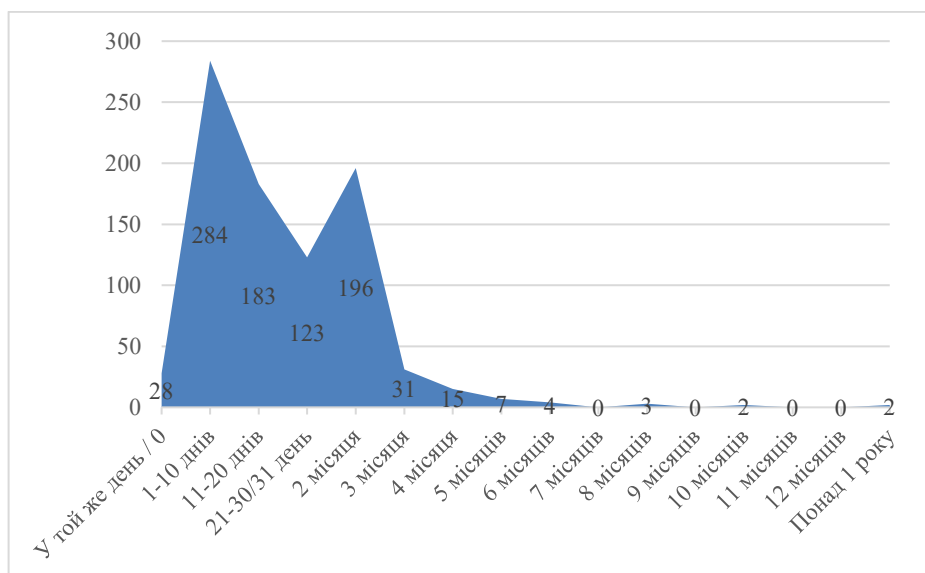
(синій колір – греки; помаранчевий - болгари)

Додаток Н

Інтервал між народженням та хрещенням. 1835–1920-і рр.

[135–262; 296–302]

Діаграма № 11.

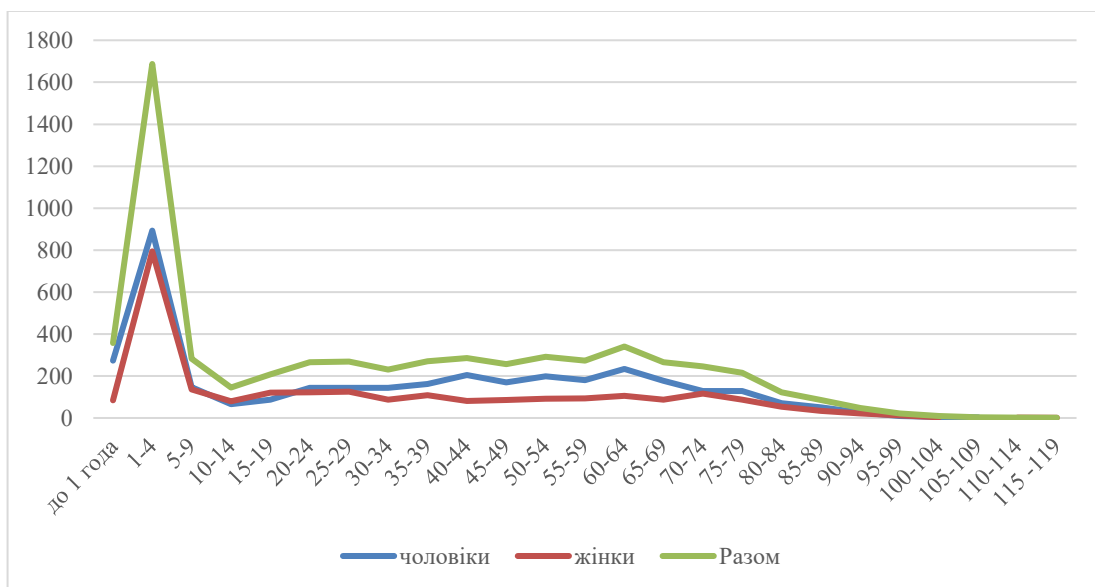

Додаток П

Смертність за віковими категоріями у грецькій общині Одеси.

1800–1920 рр. [135–262; 296–302]

Діаграма № 12.

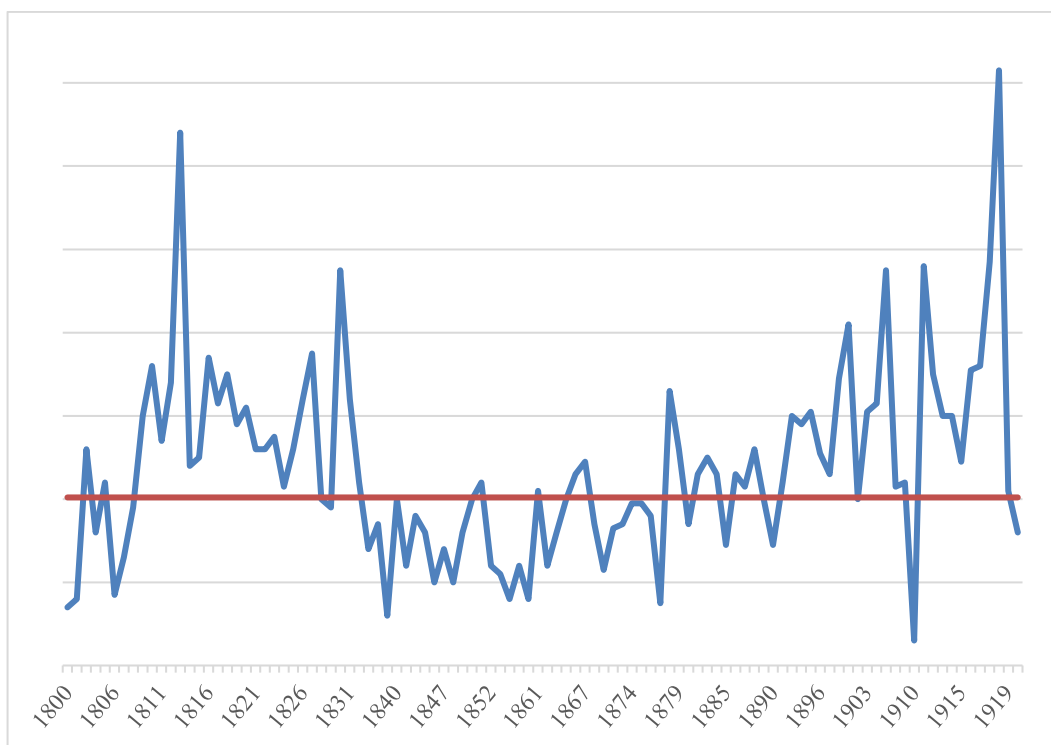
(за віссю У – кількість смертей; за віссю Х – вік померлих з інтервалом у 4 роки)

Додаток Р

Щорічна динаміка шлюбів серед греків Одеси 1800–1920 рр.

[135–262; 296–302]

Діаграма 13.

Додаток С

Соціальна структура греків Одеси. 1897 р. [12–131; 705, с. 120–121]

(представники низових верств)

Таблиця № 6.

№ за переписом	Походження	Професія	№ кв.	№ вулиці	Сусіди	Зв'язок сусідів та професії
143	Ідра	Лоцман	58	6/15	1	
144	Одеса	Бухгалтер	56	6/15	3	Дружина та сестра
145	Санторіні	Зі здачі житла	55	6/15	6	3 родичі (2 дітей та мати глави родини) та 3 земляка
146	Санторіні	Вантажник	47	6/15	4	Родичі
147	Санторіні	Вантажник	46	6/15	2	Родичі
148	Санторіні	Вантажник	43	6/15	7	Родичі
149	Хіос	Пекар	41	6/15	5	3 родичі та 2 російських (1 покоївка й 1 робітниця канатного заводу)
150	Санторіні	Вантажник	34	6/15	4	3 родичі й 1 вантажник, земляк
151	Санторіні	Писар на судах	27	6/15	1	-
152	Керкіра	Офіціант	18	6/15	1	-
153	Патмос	Човняр	17		4	Родичі
154	Санторіні	Утримує 5-х квартирантів	13		6	Усі греки: 3 вантажники, 1 писар та 1 швець
155	Волос	Писар	12		10	3 греки і 5 російських громадян (робітники та вантажники); 1 австрійський громадянин, корабельний тесляр
156	Санторіні	Писар	11		5	Родичі
157	Санторіні	Швець	4		9	4 родичі, 1 земляк і 4 російські громадяни, учні шевця

158	Патмос	Матрос	69	8/17	5	Родичі
159	Міконос	Матрос	66	8/17	3	2 родичі та 1 земляк, матрос
160	Міконос	Вантажник	63	8/17	2	Родичі
160a	Міконос	Вантажник	59	8/17	4	Родичі
161	Міконос	Вантажник	58	8/17	3	2 земляки, вантажники
162	Патмос	На доходи чоловіка столяра	54	8/17	2	Родичі
163	Міконос	Матрос	44	8/17	6	Родичі
164	Патмос	На доходи доньки	45	8/17	3	Родичі
165	Міконос	Матрос	42	8/17	4	3 земляки, матроси
165в	Патмос	На доходи чоловіка	35-36	8/17	6	3 родичі та 2 земляки, матроси
165г	За кордоном	Матрос	33-34	8/17	4	1 жінка прачка та 3 її дітей
165д	В Греції	Швачка	22	8/17	5	5 родичів
165е	Патмос	Матрос	18	8/17	1	-

Додаток Т

Населення м. Одеси за районами у 1873–1897 рр. [308, с. IV]

Таблиця № 7.

РАЙОНИ	1873	1892	1897	Збільшення, у%	
				1892–1897	1873–1897
Бульварний з портом	37 741	47 125	51 371	9	26,53
Олександрівський	42 805	68 149	78 865	15,7	45,72
Херсонський (без Слобідки-Романівки)*	24 649	49 611	58 607	18,1	57,94
Слобідка-Романівка	15 343	10 370	12 889	22	53,77
Пересипський		16 834	20 303		
Петропавлівський	31 608	70 835	84 035	18,6	62,38
Михайлівський	25 521	57 304	74 471	29,9	65,73
Дальницький	15 846	20 298	23 274	14,6	31,91
ВСЬОГО	193 513	340 526	403 815	18,5 (18,27)	49,14

* Слобідка-Романівка за переписом 1873 р. відносилася до Херсонської, а на 1897 р. — до Пересипської ділянки.

Додаток У

Зайнятість мешканців Одеси (за визначеннями рідних мов). 1897 р.

[308, с. 134–149]

Таблиця № 8.

	Не промислові професії		Видобуток сировини		Промислова обробка сировини		Перевезення		Торгівля		Інші	
	Ч	Ж	Ч	Ж	Ч	Ж	Ч	Ж	Ч	Ж	Ч	Ж
Росіяни*	26 375	7 490	4 387	401	24 271	3 632	8 918	135	9 253	4 624	19 797	18
Поляки	5 480	686	168	4	1 591	297	515	9	589	226	1 597	1
Болгари	103	19	109	-	42	3	7	-	93	2	34	
Серби	23	9	3	-	32	1	41	-	45	3	41	
Чехи	39	12	10	-	157	11	11	-	41	10	33	
Литовці, латиші	213	6	7	-	140	3	39	-	33	3	184	
Італійці	73	80	1	-	67	9	17	-	99	15	30	
Французи	90	294	17	-	117	26	5	-	64	12	28	
Румуни	145	31	5	-	19	8	7	-	45	16	47	
Німці	1 347	563	163	5	1 478	166	135	8	465	127	448	
Англійці	28	34	1	-	32	-	16	-	33	2	18	
Вірмени	88	40	4	2	109	14	157	-	295	20	123	
Греки	276	203	65	3	644	54	133	2	1 014	44	290	
Євреї	4 100	1 684	188	17	13 678	4 102	1 683	22	¹³ 721	2 354	3 861	3
Татари	362	32	11	3	144	13	20	-	184	6	82	
Турки	16	5	2	-	34	4	94	-	51	4	28	
Інші	206	31	10	-	63	7	87	-	123	3	101	

* Українців та білорусів тоді включали в цю графу.